TOWARZYSTWO PRZYJACIÓŁ NAUK W MIĘDZYRZECU PODLASKIM

ROCZNIK MIĘDZYRZECKI

TOM XXVI

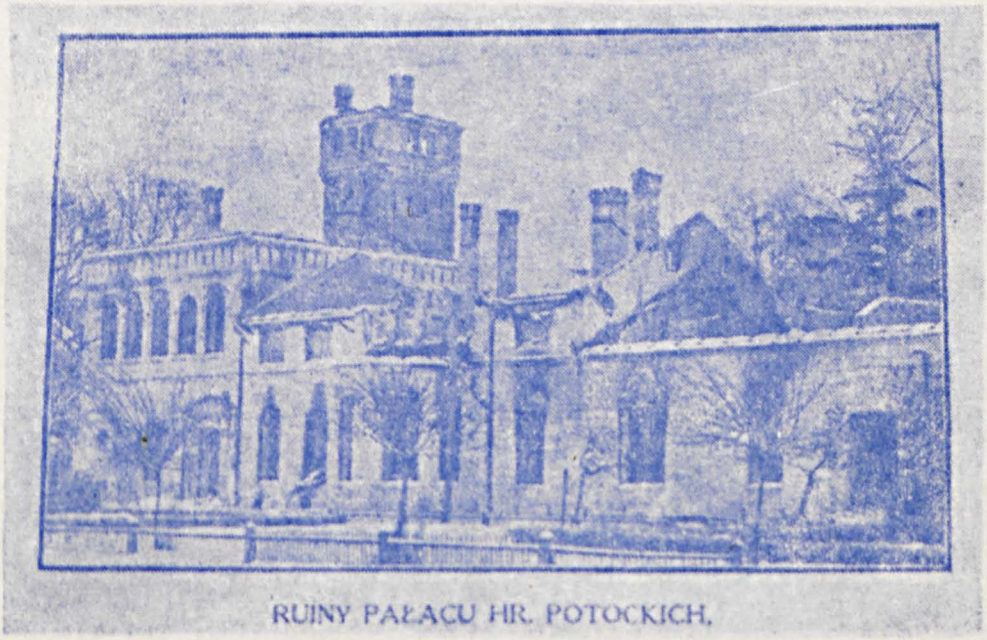

RUINY PAŁACU HR. POTOCKICH.

MIĘDZYRZEC PODLASKI 1994

TOWARZYSTWO PRZYJACIÓŁ NAUK W MIEDZYRZECU PODLASKIM

ROCZNIK MIĘDZYRZECKI

TOM XXVI

MIĘDZYRZEC PODLASKI 1994

ROCZNIK MIĘDZYRZECKI
Organ Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Międzyrzecu Podlaskim

KOMITET REDAKCYJNY
Jan Chmielarski, dr Marian Kowalski (redaktor naczelny i naukowy), dr Feliks Olesiejuk, mgr Ewa Sobiech

Sekretarz Redakcji — Teresa Józefa Kowalska

Materiał ilustracyjny wykonali lub dostarczyli:
inż. Adam Jacek Kowalski, dr Marian Kowalski, dr Jerzy Nitychoruk, Marian Paradowski, mgr inż. Iwona Wildner-Nurek

Wydano z pomocą finansową Banku Polska Kasa Opieki SA.

Adresy: — Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Międzyrzecu Podlaskim
21-350 Międzyrzec Podlaski, ul. Warszawska 37
— Redakcja Rocznika Międzyrzeckiego
02-009 Warszawa, al. Niepodległości 245 m. 38, tel. 625 69 58

Konto: Nr 903255-222-271-1 w Banku Spółdzielczym w Międzyrzecu Podlaskim

REGIONALIA
MIEJSKA BIBLIOTEKA PUBLICZNA w Białej Podlaskiej
Cz Roc Mię
Miejska Biblioteka Publiczna
Biała Podlaska
5 175953 000003
C 1481
94(438)A/Z

Wydawnictwo Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Międzyrzecu Podlaskim
Międzyrzec Podlaski 1994

PRZEDMOWA

W bieżącym roku upamiętniamy w historii Rzeczypospolitej przede wszystkim dwie znamienne rocznice:

— 200 lat pierwszego zrywu narodu polskiego przeciw przemocy trzech zaborców Austrii, Prus i Rosji dokonanego pod wodzą Tadeusza Kościuszki w 1794 r. oraz

— 200 lat emisji pierwszych w Polsce pieniędzy papierowych.

Tym zagadnieniom poświęcamy nieco uwagi w pierwszym rozdziale: *Artykuły i rozprawy*. Ponadto w rozdziale zamieszczamy opracowania: dr Jerzego Nitychoruka pt. „Stratygrafia plejstocenu i paleogeomorfologia południowego Podlasia" stanowiące pracę doktorską Autora. Należy mi tutaj zaznaczyć, że wykształcenie osadów plejstoceńskich na południowym Podlasiu zależało nie tylko od procesów glacjalnych i erozji oraz akumulacji rzecznej ale również od aktywności neotektonicznej tego obszaru. Mgr inż. Iwony Wildner-Nurek pt. „Dzieje rezydencji międzyrzeckiej", ze szczególnym uwzględnieniem założeń ogrodowych w dobrach międzyrzeckich jakie kształtowały się — zgodnie ze stylami panującymi w sztuce ogrodowej — na przestrzeni ubiegłych pięciu wieków; dr Stanisława Jarmuła pt. „Gospodarka dóbr międzyrzeckich w latach 1866—1886". Opracowanie to jest kolejnym rozdziałem jego pracy doktorskiej publikowanej na łamach Roczników Międzyrzeckich.

W kolejnym drugim rozdziale: *Materiały* zamieszczone zostały opracowania kustosza Biblioteki Czartoryskich w Krakowie Janusza Nowaka pt. „Mikołaj Franciszek Denhoff proboszcz międzyrzecki w latach 1735—1737", stanowiący przyczynek do historii najstarszej świątyni rzym.-kat. w Międzyrzecu Podlaskim p.w. św. Mikołaja; dr Mariana Kowalskiego piszącego o zastępczym pieniądzu papierowym emitowanym w okresie Powstania Styczniowego w dobrach Wisznice i folwarku Małgorzacin, nie znanym w literaturze numizmatycznej i bankowej oraz wspomnienie o płk. Pawle Julianie Dąbskim Nerlichu, Międzyrzeczaninie, świetnym dowódcy w I i II wojnie światowej, a także wybitnym wojskowym sportowcu-hippiście w latach 1928—1939.

W trzecim rozdziale: *Bibliografia*, podobnie jak i w poprzednich tomach, podane zostały artykuły źródłowe dotyczące Międzyrzecczyzny, druki zwarte, artykuły z czasopism i dzieł treści ogólnej oraz w czwartym: *Kronika* podano notę o: I. Podlaskich spotkaniach regionalnych w Białowieży nt. „Regiona-

lizm Podlaski" i nekrologi naszych zmarłych członków — mgr Feliksa Marczaka i Jana Jarczyńskiego.

Tom zamykają jak zwykle skorowidze nazw osobowych i geograficznych.

Zawartość Rocznika Międzyrzeckiego — zgodnie z tradycją i celami Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Międzyrzecu Podlaskim — daje Czytelnikowi kolejne, rzetelne informacje o Międzyrzecu i regionie.

dr Marian Kowalski
Prezes
Towarzystwa Przyjaciół Nauk
w Międzyrzecu Podlaskim

I. ARTYKUŁY I ROZPRAWY

200 LAT INSUREKCJI KOŚCIUSZKOWSKIEJ I EMISJI POLSKIEGO PIENIĄDZA PAPIEROWEGO 1794—1994

Insurekcja Kościuszkowska

W końcu XVIII wieku zachwiały się wszystkie struktury władzy królewskiej Stanisława Augusta Poniatowskiego w Rzeczypospolitej. Sąsiedzi ze wschodu, zachodu i południa dokonali początkowo pierwszego a następnie z zachodu i wschodu drugiego rozbioru Polski.

W drugim rozbiorze Prusy zagarnęły z dotychczasowego terytorium Rzeczypospolitej, wynoszącego ok. 510 000 km² województwa: brzesko-kujawskie, gnieźnieńskie, inowrocławskie, kaliskie, łęczyckie, poznańskie, sieradzkie, część województwa mazowieckiego i rawskiego oraz Gdańsk i Toruń tj. łącznie powierzchnię wynoszącą 58 000 km², Rosjanie natomiast terytorium o powierzchni ok. 250 000 km².

W wyniku czego Rzeczpospolita tak okrojona i pozbawiona dostępu do morza posiadała zaledwie 200 000 km² i ok. 4 mln. ludności. W nowych granicach znalazła się cała Litwa i znaczna część Białorusi.

17 czerwca 1793 r. odbył się w Grodnie pod presją wojska rosyjskiego ostatni w Rzeczpospolitej szlacheckiej Sejm. Posłom przedstawiony został przez ambasadora carycy Katarzyny II gen. mjr Jakuba Johana Sieversa plan kolejnego rozbioru Rzeczypospolitej. Salę obrad na rozkaz ambasadora otoczyły wojska carskie. Wielu posłów opozycyjnych aresztowano, innych przekupiono i w tej atmosferze i takich warunkach marszałek Stanisław Bieliński — milczenie sterroryzowanej sali obrad uznał za zgodę na rozbiór naszego państwa.

Ratyfikacja nikczemnego traktatu z Rosją nastąpiła 17 sierpnia a z Prusami 23 września 1793 r. Te zdradzieckie decyzje wywołały w całym kraju sprzeciw. Uznano, że tylko zbrojnie można będzie przeciwdziałać zaborcom.

Należy tutaj nadmienić, że myśl kontynuowania walki zbrojnej powstała jeszcze przed zawieszeniem broni w wojnie polsko-rosyjskiej w 1792 r. Nie zrealizowano jej wtedy czekając na dogodną sytuację polityczną. Zawiązała się grupa patriotów z okresu Sejmu Wielkiego, która podjęła starania w celu przygotowania zbrojnego wystąpienia. We wrześniu 1793 r. zwołano do Podgórza k/Krakowa naradę, na którą przybył T. Kościuszko i J. Zajączek. Przedstawione zostały plany działań zbrojnych przeciwko Rosji. Na lewym brzegu Wisły stacjonowali Rosjanie w sile 9 tys. żołnierzy. Im można było przeciwstawić własne oddziały liczące wówczas ok. 18 tys. ludzi, a na pra-

wym brzegu siły rosyjskie liczyły ok. 14 tys. ludzi, które planowano zablokować przez stacjonujące tam oddziały polskie w sile ok. 4 tys. ludzi, a następnie po połączeniu całości wojsk polskich — rozbić.

W planach rozpoczęcia powstania, zwanego również insurekcją, przewidziano także wybuch walk w Warszawie, Wielkopolsce, na Litwie i Ukrainie. Niestety plan ten upadł, gdyż Kościuszko uznał przygotowania do wszczęcia tak wielkiego przedsięwzięcia z wojskami zaborców dobrze uzbrojonymi i wyszkolonymi za niedostateczne. Domagał się opracowania szczegółowej i powszechnej mobilizacji oraz sugerował zaistnienie odpowiedniego, korzystniejszego rozwoju sytuacji politycznej, militarnej i międzynarodowej.

W grudniu 1793 r. nastąpiło odwołanie ze stanowiska ambasadora Rosji w Warszawie gen. mjr Jakuba Johana Sieversa i mianowanie na jego miejsce przez carycę Katarzynę II gen. Osipa Andriejewicza Igelströma.

Na początku 1794 r. sytuacja militarna spiskowców znacznie się pogorszyła. Oddziały wojsk polskich były rozlokowane luźno i przeważnie w małych pododdziałach. Władze rosyjskie, dowiedziawszy się o sprzysiężeniu Polaków, poczęły dokonywać aresztowań wśród najbardziej aktywnych polskich działaczy.

* * *

Król i ministrowie Rady Nieustającej wprawdzie pozostali, ale nie posiadali żadnej już władzy — byli bezwzględnie podporządkowani nowemu ambasadorowi Rosji w Warszawie.

21 lutego 1794 r. Rada postanowiła przystąpić do zredukowania o połowę siły zbrojne Rzeczypospolitej w terminie do 15 marca t.r. Igelström dążył już jawnie do zlikwidowania samodzielności politycznej Rzeczpospolitej. Pozwalał m.in. najbardziej skompromitowanym targowiczanom na bezprawia, grabież mienia państwowego i samowolę wobec opornych. W stosunku do patriotów polskich, opowiadających się za zbrojnym powstaniem przeciw Rosji, stosował represje, w tym i konfiskatę majątków.

Wobec tego stanu rzeczy, nastąpił zdecydowany sprzeciw narodu. Bunt zapoczątkował należący do konspiracji przedpowstaniowej — brygadier Antoni Józef Madaliński, dowodzący 1 Wielkopolską Brygadą Kawalerii Narodowej rozlokowaną w różnych miejscowościach nad Bugiem, Narwią i Ostrołęce. 12 marca 1794 r. odmówił przeprowadzenia żądanej przez ambasadora rosyjskiego O.A. Igelströma redukcji wojska i postanowił na jej czele udać się do Krakowa. Był to, aż nadto widomy sygnał do rozpoczęcia powstania zbrojnego przeciw zaborcom, a Rosji w szczególności.

Państwa zaborcze — Rosja i Prusy na wieść o marszu Madalińskiego na południe, rozpoczęły przygotowania do stłumienia polskiego buntu. Madaliński staczał wiele potyczek z wrogiem, a także w czasie marszu zdołał przyłączyć „do siebie" kilka kompanii piechoty i szwadronów kawalerii regularnego wojska polskiego.

Do Krakowa i okolic oprócz brygady Madalińskiego przybyły dwa bataliony z Zawichostu, jeden z Kielc i kilka szwadronów kawalerii z lubelskiego.

*
* *

23 marca 1794 r. przybył do Krakowa Tadeusz Kościuszko i wokół jego osoby sformułowało się centrum ruchu niepodległościowego skierowanego przeciw zaborcom.

24 marca 1794 r. na Rynku w Krakowie przywódca powstania zbrojnego Tadeusz Kościuszko złożył uroczystą następującą przysięgę: „Ja Tadeusz Kościuszko przysięgam w obliczu Boga całemu Narodowi Polskiemu, iż powierzonej mi władzy na niczyj prywatny ucisk nie użyję, lecz jedynie dla obrony całości granic, odzyskania samowładności Narodu i ugruntowania powszechnej wolności używać będę. Tak mi Panie Boże dopomóż i niewinna Męka Syna Jego".

Naczelnik odwołał się do wszystkich stanów, w tym również do chłopów i oświadczył „że za samą szlachtę bić się nie będę, chcę wolności całego narodu" i zapewnił, że wszystkie ploskie stany są dla niego równe oraz wezwał je do poświęcenia się dla dobra zagrożonej ojczyzny. Wysunął zdobycie Warszawy stolicy Rzeczypospolitej jako główny cel strategiczny.

Ogłoszony wówczas akt powstania oddawał Tadeuszowi Kościuszce, jako Najwyższemu Naczelnikowi Siły Zbrojnej Narodowej władzę dyktatorską i upoważniał go do utworzenia rządu powstańczego — Rady Najwyższej Narodowej (pominięto osobę króla, zajmującego ugodową postawę wobec zaborców, a szczególnie Rosji). Dokument ten uznał konfederację targowicką i sejem grodzieński za hańbę w dziejach narodowych. W akcie nie sprecyzowano formy przyszłego państwa, uzależaniając ją od rozwoju sytuacji wewnętrznej i zewnętrznej.

Kościuszko mniemał, że wojna będzie wymierzona tylko przeciw Rosji. Spodziewał się neutralności Austrii i Prus. Liczył również na poparcie Republiki Francuskiej.

W Krakowie — pierwszym powstańczym centrum powołano władzę wykonawczą w postaci Komisji Porządkowej Województwa Krakowskiego (później tworzyły się Komisje Porządkowe wojewódzkie, ziemskie i powiatowe).

Komisja Porządkowa Województwa Krakowskiego już od 25 marca 1794 r. przystąpiła do pierwszego najpilniejszego zadania — zorganizowania siły zbrojnej. Armia powstańcza miała składać się z trzech członów:

— armii regularnej liczącej ok. 100 tys. ludzi utworzonej drogą poboru rekruta (z pieciu dymów/chat) jednego pieszego i z 50 dymów jednego kawalerzysty),
— milicji w miastach wojewódzkich i powiatowych (formowanych z nadwyżek rekruta),
— pospolitego ruszenia złożonego ze wszystkich mężczyzn zdolnych do noszenia broni.

Na dowódców pospolitego ruszenia i milicji miano wybierać przez poszczególne Komisje Porządkowe najodważniejszych, przedsiębiorczych i oddanych sprawie.

Na stanowisko dowódcze w woj. krakowskim T. Kościuszko zatwierdził Gabriela Tarzyckiego. Tenże b. energicznie przystąpił do organizowania poszczególnych oddziałów zbrojnych.

*
* *

Powstanie miało charakter wojny rewolucyjnej opartej przede wszystkim na ochotniczym potencjale sił. Powołani zostali pod broń wszyscy obywatele od 18 do 40 lat. Postanowiono uzbroić wszystkie wsie i miasta, bowiem tylko wysiłek zbrojny ogółu narodu mógł uratować Ojczyznę. Broń po raz pierwszy znalazła się w rękach chłopów — jako równoprawnych żołnierzy.

Powstanie poparte zostało przez część wojsk litewskich i żmudzkich. 22—23 kwietnia wyzwolone zostało przez Jakuba Jasińskiego z garnizonu rosyjskiego Wilno.

*
* *

T. Kościuszko od początku przysięgi w Krakowie dążył do opanowania Warszawy. Była ona nie tylko największym skupiskiem ludności polskiej, ale i centrum przemysłu zbrojeniowego oraz najważniejszym węzłem drogowym Rzeczpospolitej. Podążał ku niej najkrótszą drogą wzdłuż Wisły, w miarę swych sił i możliwości.

Siły jakie udało się zgromadzić w pierwszych dniach powstania, głównie w Krakowie i okolicy liczyły ok. 6 tys. ludzi i 12 dział, w tym 4 tys. żołnierzy gen. Józefa Wodzickiego oraz niewiele ponad 1900 kosynierów.

Nowa formacja zbrojna — milicja i pospolite ruuszenie — uzbrojona była na wzór francuski w piki i kosy. Przeszła do historii oręża polskiego po bitwie pod Racławicami.

Tymczasem na rozkaz O.A. Igelströma na Kraków ruszyły oddziały wojsk rosyjskich — od Warszawy gen. A. Tormasowa (3 tys. żołnierzy i 12 dział) w pościgu za Madalińskim i od Lublina gen. F. Denisowa (3 tys. żołnierzy i 18 dział). Udział w stłumieniu czynu zbrojnego Polaków zapowiedzieli również Prusacy.

Nad powstaniem zawisła groźba jego unicestwienia.

*
* *

Kościuszko od początkowej swej decyzji strategicznej — marszu ku Warszawie — nie odstępował. Liczył, że wiadomość o pochodzie poderwie stolicę do wszczęcia powstania zbrojnego w centralnej części Rzeczypospolitej przeciw Rosji.

W początku kwietnia 1794 r. emisariusz T. Kościuszki T. Maruszewski restytuował sprzysiężenie powstańcze w Warszawie. Pomocni mu byli bardzo rzemieślnicy warszawscy z mistrzem szewskim Janem Kilińskim na czele.

Marsz rozpoczęto 1 kwietnia 1794 r. W tym czasie oddziały Madalińskiego i Mangeta (dowódcy 2 Małopolskiej Brygady Kawalerii), walcząc z Rosjanami, spychane były w kierunku Krakowa. Wojska rosyjskie zablokowały również główną drogę do Warszawy pod Skalbmierzem. Kościuszko ruszył więc drogą na Działoszyce, jednak i ten szlak okazał się już obsadzony przez korpus gen. A. Tormosowa.

4 kwietnia doszło do pierwszej bitwy pod Racławicami. Lepsze pozycje zajął przeciwnik A. Tormasow, jednak nie rozpoznał dostatecznie ani sił polskich, ani ukształtowania terenu. Oczekiwał na dużą kolumnę gen. F. Denisowa, którego pewny zwycięstwa powiadomił o spotkaniu z oddziałem Kościuszki. Ten zaś, będąc przełożonym gen. A. Tormasowa, zlekceważył wiadomość i kontynuował marsz w kierunku proszowickim. Gdy zorientował się w sytuacji, było już za późno, aby Tormasowowi udzielić skutecznej pomocy. Tormasow liczył jednak bardzo, że oddziały Denisowa przybędą w czasie bitwy i przewidział dla nich zadanie na prawym skrzydle. Wojska rosyjskie uszykowane zostały w dwie kolumny. Główna, dowodzona osobiście przez gen. A. Tormasowa, będąca w centrum szyku miała ściągnąć na siebie większość sił polskich. W tym czasie kolumna prawa dowodzona przez ppłk Pustowałowa miała dokonać szerokiego obejścia, aby uderzyć na lewe skrzydło polskie, rozbić je i połączyć się z Tormasowem.

Osią polskiego ugrupowania była droga ze Słomnik do Działoszyc. T. Kościuszko ustawił oddziały po obu stronach drogi w dwóch nurtach. Centrum tworzyła piechota, lewe skrzydło jazda brygadiera Madalińskiego, a prawe jazda gen. Mangeta.

Działa usyutowane były na zniszczenie przede wszystkim piechoty nieprzyjaciela. W zaroślach i w wgłębieniach terenu, od strony wojsk rosyjskich niewidocznych, Naczelnik ukrył kosynierów.

Bitwa rozpoczęła się o godz. 15.00 4 kwietnia ogniem artylerii rosyjskiej na prawe polskie skrzydło. Następnie Rosjanie wykonali szarżę kawalerii, która swą siłą doprowadziła prawie do rozbicia brygady Madalińskiego. Następnie ogień przeniósł się na polskie centrum. Kościuszko jednak opanował sytuację. Teraz szczególną uwagę zwrócił na lewe skrzydło, któremu zagrażało poważne niebezpieczeństwo od oddziału Pustowałowa i szybko wzmocnił je piechotą. W odpowiedzi przeciwnik wzmocnił atak siłami przerzuconymi z centrum. Kościuszko dostrzegł wówczas szansę rozstrzygnięcia bitwy na swoją korzyść i zmasowanym atakiem piechoty liniowej i kosynierów uderzył na rosyjską artylerię i piechotę. Uderzenie było brawurowe i tak silne, że przeciwnik uległ.

Rozbiwszy centrum, powstańcy skierowali się na lewe skrzydło Rosjan, które również się wkrótce załamało. Tak więc pierwsza bitwa pod wodzą T. Kościuszki zakończyła się zwycięstwem taktycznym Polaków, nie doprowadziła jednak do rozstrzygnięcia na szczeblu strategicznym, bowiem droga do Warszawy pozostawała nadal zamknięta. Zwycięstwo racławickie miało jednak olbrzymie znaczenie moralne — zdopingowało społeczeństwo polskie do kontynuowania i rozszerzania walki na całym terytorium Rzeczypospolitej.

Historyczne znaczenie bitwy polegało również na udziale w niej chłopów — kosynierów krakowskich. Kościuszko powiódł ich osobiście do boju, a po zwycięskiej bitwie przywdział symbolicznie chłopską sukmanę.

8 kwietnia w Krakowie na Wawelu awansował Wojciecha Bartosza Głowackiego do stopnia oficerskiego i mianował chorążym grenadierów krakowskich (w związku z nominacją nadeszła zmiana nazwiska z Bartosza na Głowacki tj. na nazwisko panieńskie jego matki).

*
* *

Powstanie krzepło i obejmowało coraz to nowe tereny. 17 kwietnia lud Warszawy chwycił za broń. Powstańcom w sile ok. 3500 żołnierzy udało się zaskoczyć Rosjan zgrupowanych w garnizonie stołecznym w liczbie ok. 7500 żołnierzy. Doszło jeddnak do ciężkich walk ulicznych, w których obok regularnego wojska dowodzonego przez młodych oficerów, wziął licznie udział lud Warszawy. Na jego czele stanął Jan Kiliński. Walki uliczne trwały prawie dwa dni. Straty jednak po obu stronach były duże. Powstańcy zdobyli ponad 2000 karabinów, 28 dział, wiele amunicji i innej broni oraz liczne magazyny żywnościowe, umundurowanie, paszę, a także dużą część tajnego archiwum ambasady rosyjskiej z dokumentami zdrajców i szpiclów działających na rzecz Rosji w Warszawie i okolicy.

Ambasador Katarzyny II gen. O.A. Igelström straciwszy z warszawskiego doborowego garnizonu ok. 60% żołnierzy — uciekł 18 kwietnia z kilkuset zaledwie ludźmi i schronił się w obozie wojsk pruskich stacjonujących w okolicy.

28 czerwca 1794 r. lud Warszawy wyszedł na ulice, wyciągnął z więzienia targowiczan oraz podejrzanych o zdradę m.in. czterech przywódców targowickich — hetmanów: P. Ożarowskiego, J. Zabiełło, marszałka Rady Nieustającej J. Ankwicza oraz biskupa J. Kossakowskiego. 9 maja zostali oni publicznie powieszeni na Rynku Starego Miasta.

*
* *

T. Kościuszko jednak wciąż znajdował się w Małopolsce, szachowany przez przeważające siły rosyjskie, uniemożliwiające mu szybkie przedarcie się do Warszawy.

Kierując się szczerze demokratycznymi zasadami powołał do szeregów powstańczych mieszczan, rzemieślników i chłopów, czym dążył do wciągnięcia do walki o całość, równość i niepodległość szerokie masy ludowe.

Wydał dwa tzw. uniwersały: winiarski (2 maja) i połaniecki (7 maja). Uniwersałami tymi zapewnił chłopom swobodę przenoszenia się, prawo do nieusuwania z użytkowanej ziemi i zmniejszenie pańszczyzny o 25—50% oraz całkowite od niej uwolnienie służącym w wojsku.

Przywileje te miały zachęcić chłopów do przystępowania do powstania i pokazać szlachcie, że i włościanin tej jest częścią narodu.

Zyskując sobie masy ludowe zraził jednak tymi uniwersałami nie tylko magnatów ale i zamożną zlachtę, obawiających się zbyt radykalnych przemian społecznych. Zapowiedź dalszych reform Naczelnika zaniepokoiła też wszystkie państwa zaborcze Austrię i Rosję, a szczególnie Prusy.

*
* *

6 czerwca 1794 r. pod Szczekocinami T. Kościuszko stoczył nierówną walkę z połączonymi siłami rosyjsko-pruskimi. Oddziały powstańcze liczyły ok. 14 tys. ludzi, a nieprzyjacielskie dowodzone przez króla pruskiego Fryderyka Wilhelma II ok. 26,5 tys. i 124 dział.

W tej bitwie zginęli m.in. generałowie Grochowski i Wodzicki oraz ponad 1000 powstańców. Śmiertlenie ranny został Bartosz Głowacki — bohater spod Racławic. Straty nieprzyjaciół były b. znaczne.

*
* *

8 czerwca pod Chełmem pokonane zostały przez Rosjan oddziały gen. J. Zajączka.

W Warszawie 30 maja powołany został jednolity rząd powstańczy — Rada Najwyższa Narodowa.

*
* *

Oddziałom powstańczym udało się dotrzeć do Warszawy, której groziło oblężenie.

Po pomyślnych dla Polaków walkach na przedpolach stolicy 13 lipca połączone wojska prusko-rosyjskie otoczyły Warszawę. Do obrony wezwano ludność cywilną. Krwawe walki trwały do września 1794 r.

*
* *

20 sierpnia wybuchło powstanie w Wielkopolsce. Kościuszko na pomoc powstańcom skierował tam dywizję pod dowództwem gen. Jana H. Dąbrowskiego.

W tej sytuacji Fryderyk Wilhelm II przygotowujący się do ostatecznego szturmu na stolicę Rzeczypospolitej zmuszony został do jego zaniechania i szybkiego cofnięcia się w celu ochrony własnych tyłów.

Rosjanie w tej sytuacji sami nie byli w stanie prowadzić dalej oblężenia i cofnęli się na znaczną odległość.

*
* *

Na wschodnich rubieżach Rzeczypospolitej 12 sierpnia 1794 r. Wilno musiało skapitulować pod przeważającymi siłami rosyjskimi. Z Ukrainy przez Polesie nowe oddziały rosyjskie dowodzone przez gen. Aleksandra W. Suworowa parły do połączenia się z oddziałami gen. I. Fersena oblegającymi do niedawna Warszawę. Kościuszko powziął decyzję niedopuszczenia do koncentracji wojsk rosyjskich i przecięcia drogi gen. I. Fersenowi pod wsią Maciejowice.

Pomimo że Rosjanie posiadali dwukrotną przewagę w ludziach, uzbrojeniu i w wyposażeniu, Kościuszko 10 października 1794 r. zdecydował się na stoczenie bitwy.

W ostatniej fazie boju liczył na przybycie korpusu gen. A. Ponińskiego. Ten jednak nie zdążył z pomocą. Ranny Naczelnik dostał się do niewoli. Nastąpiła poza militarną, moralna klęska. Nowym Naczelnikiem został Tomasz Wawrzecki. Wojsko polskie przeszło do działań obronnych przeciwko Rosjanom.

Gen. A.W. Suworow szybkim marszem podążał ku Warszawie, pod Kupczycami zniósł Sierakowskiego, pobił go pod Terespolem. Resztki oddziałów jego korpusu przeszły m.in. przez Międzyrzec, kierując się na zachód. Gen. J. Mein i gen. A. Byszewski ponieśli klęskę w boju pod Kobyłką k/Warszawy.

Suworow po połączeniu się z korpusem gen. I. Fersnera w Mińsku, 2 listopada przystąpił do zmasowanego ataku na Warszawę od strony wschodniej. 4 listopada zajął Pragę i dokonał strasznej rzeźi ludności, mordując ok. 14 000 prażan, w tym dzieci, kobiety i starców.

Dla upamiętnienia tych wydarzeń i tragedii ludności Pragi, 4 listopada 1994 r. odsłonięto tablicę pamiątkową umieszczoną na głazie przed kościołem p.w. św. Floriana w Warszawie przy pl. Weteranów 1863 r. Na brązowej tablicy umieszczony został następujący napis: OBROŃCOM / SZAŃCÓW / I OFIAROM / RZEZI PRAGI / W 200 LECIE / 4 LISTOPADA / 1794—1994.

Wieść o strasznym mordzie Suworowa dokonanym na bezbronnej ludności Pragi rozeszła się po lewobrzeżnej Warszawie lotem błyskawicy.

Zastraszenie ludności było wielkie. Nastąpiła dezorganizacja obrony, a jej kapitulacja była bardzo bliska.

Wiele polskich oddziałów, w tym naczelnik Tomasz Wawrzecki i gen. J.H. Dąbrowski z resztkami powstańców opuścili stolicę i udali się na południe.

Suworow, dowiedziawszy się o tym, zarządził pościg i dopadł uchodźców pod Radoszycami. 16 listopada 1794 r. zmusił do kapitulacji.

Naczelnika powstania Tomasza Wawrzyckiego i wielu oficerów dowódców wziął do niewoli.

* * *

Powstanie roku 1794 trwało od 12 marca do 16 listopada. Wojsko zostało rozproszone. W narodzie nastąpiło straszne przygnębienie.

Konserwatyzm magnatów i zamożnej szlachty, wsparty interwencją wojskową państw zaborczych, zaważył mocno na jego przebiegu.

Patriotami i bohaterami powstania Rosjanie zapełnili więzienia i ścieżki prowadzące na Syberię. Niewielu powstańcom udało się przedrzeć przez kordon pruski i osiedlić na zachodzie Europy.

Likwidacja państwa polskiego była przesądzona. Po przewlekłych sporach między zaborcami — Austrią, Prusami i Rosją w początku 1795 r. ostatecznie podzielono Polskę. Król Stanisław August Poniatowski ogłosił abdykację.

Powstanie kościuszkowskie było ostatnim akordem walki zbrojnej, mającym na celu utrzymanie przy życiu chorego organizmu szlacheckiej demokracji. Było również pierwszym najbardziej zmasowanym i aktywnie prowadzonym zrywem narodu polskiego — wszystkich jego stanów w 123 letniej walce o odzyskanie niepodległości Rzeczypospolitej Polskiej.

Pierwsze polskie pieniądze papierowe

W końcu XVIII wieku wielokrotnie czynione wysiłki co światlejszych obywateli wprowadzenia w Rzeczypospolitej do obiegu i powszechnego użytku pieniądza papierowego (kursującego na równi z monetą obiegową — złotą, srebrną i brązową), nie zostały uwieńczone powodzeniem.

Poseł Fryderyk Moszyński wyraźnie sprzeciwił się 15 stycznia 1789 r. na sesji sejmowej wprowadzenia pieniędzy papierowych, uważał on bowiem, że grozić to będzie niebezpieczeństwem dla kraju i nie dopuścił tej sprawy pod obrady Sejmu.

W owym XVIII wieku szereg państw i to znacznie zasobniejszych i bogatszych od Rzeczypospolitej, posiadających dobrze rozwinięty handel, kredyt i przemysł, wprowadziło do obiegu obok tzw. „monety brzęczącej", także pieniądz papierowy, np. Francja w 1720 r., Austria w 1736 r., Anglia w 1729 r., Sardynia i Dania w 1746 r., Rosja w 1769 r. i Saksonia w 1772 r.

Dopiero, gdy zachwiały się wszystkie struktury władzy królewskiej, a sąsiedzi ze wschodu, zachodu i południa dokonali pierwszego, a następnie z zachodu i wschodu drugiego rozbioru Rzeczypospolitej — rząd powstańczy powołany przez Naczelnika Tadeusza Kościuszkę pod nazwą Rady Najwyższej Narodowej — powziął uchwałę 8 czerwca 1794 r. o emitowaniu pieniędzy papierowych w formie biletów skarbowych.

Zamierzano emitować pieniądze papierowe na kwotę 60 mln. złp. według stopy menniczej 84 1/2 złp. z grzywny kolońskiej czystego srebra. Na umorzenie biletów postanowiono sprzedawać co roku dobra narodowe za co najmniej 10 mln. złp., aż do zupełnego ich wycofania z obiegu.

Jednak powyższa uchwała nie przewidywała wymiany biletów skarbowych na monetę, nadawała im kurs przymusowy i częściowo tylko kurs kasowy przez zezwolenie na opłacanie podatków 50% w gotówce i 50% biletami skarbowymi. Za odmowę przyjęcia biletu skarbowego groziła kara w postaci utraty na rzecz skarbu, za pierwszym razem 10% należnej kwoty, za drugim 20%, a za trzecim całość należności podlegała konfiskacie. Za fałszowanie biletów skarbowych groziła kara śmierci i oczywiście konfiskata całego majątku.

Wyjątkowo szybko załatwiono wszelkie formalności związane z projektem, zabezpieczeniem przed fałszerstwami, drukiem i zakupem odpowiedniego papieru.

Bilety skarbowe drukowane były w drukarni Jana Abrahama Willinga w jednakowym formacie ok. 95x185 mm, jednastronnie. Na stronie głównej umieszczono dla wszystkich wartości następujący jednolity tekst:

„BILET SKARBOWY
N.A.
Uchwała Rady Najwyższej Narod.
Dnia 8 czerw. 1794
Bilet Skarbowy

na ... złotych polskich: rachuiąc z iedney Grzywny Kolońskiej Złłch pol.ch 84 1/2 Monety Srebrnej, które Skarb Narodowy każdemu Ukazicielowi niniejszego Biletu z funduszów na umorzenie Biletów Skarbowych przeznaczonych hypotekowynych zapłaci oraz we wszelkich dochodach Publicznych według powyższey Uchwały Rady Najwyższey Narodowej przyjmować będzie.

B S

Poniżej pieczęć z napisem — w otoku:

PIECZĘĆ
DYREKCYI BILETÓW SKARBOWYCH

i w środku:

WOLNOŚĆ / CAŁOŚĆ / NIEPODLEGŁOŚĆ

Bilety skarbowe Rady Najwyższej Narodowej wprowadzone zostały do obiegu dnia 16 sierpnia 1794 r. w następujących emisjach i ilościach.

— **Emisja z dnia 8 czerwca 1794 r.**

5 złp. seria I znaczona literami i cyframi: N.A. 1, N.B. 1, N.C. 1, N.D. 1, N.E. 1, N.F. 1, N.G. 1, N.H. 1
Numeracja od 1 do 44 000
seria II znaczona literami i cyframi: N.A. 2, N.B. 2, N.C. 2, N.D. 2, N.E. 2, N.F. 2
Numeracja od 1 do 14 500
10 złp. znaczona literami: A, B, C, D, E, F
Numeracja od 1 do 46 500
25 złp. znaczona literami: A, B, C, D
Numeracja od 1 do 35 000
50 złp. znaczona literami: A, B, C, D
Numeracja od 1 do 36 500
100 złp. znaczona literami: A, B, C
Numeracja od 1 do 19 300
500 złp. znaczona literą A
Numeracja od 1 do 500
1000 złp. znaczona literą A
Numeracja od 1 do 1000

— **Emisja z dnia 13 sierpnia 1794 r.**

5 gr miedz. bez numeracji i serii. Nakład 800 000 szt.
10 gr miedz. bez numeracji i serii. Nakład 377 028 szt.
1 złp. emisja znaczona literami i cyframi: 1:A, 1:B, 1:C, 1:D, 1:E, 1:F, 1:G, 1:H, 1:I, 1:K, 1:L, 1:M, 1:N, 1:O, 1:P, 1:Q, 1:R, 1:S, 1:T, 1:V, 1:W, 1:X, 1:Y, 1:Z
Bez numeracji. Nakład 11 920 szt.

— **Emisja z dnia 4 września 1794 r.**

4 złp. seria I znaczona literami i cyframi: 1.A, 1.B, 1.C, 1.D, 1.E, 1.F, 1.G, 1.H, 1.I, 1.K, 1.L, 1.M, 1.N, 1.O, 1.P, 1.Q, 1.R, 1.S, 1.T, 1.U, 1.W, 1.X, 1.Y, 1.Z
Bez numeracji.
seria II znaczona literami i cyframi: 2.A, 2.B, 2.C, 2.D, 2.E, 2.F, 2.G, 2.H
Bez numeracji.
Nakład serii I i II 990 730 szt.

Bilety skarbowe emisji z dnia 8 czerwca 1794 r. drukowane były na papierze firmy holenderskiej J. Honig & Zoonen, a z dnia 13 sierpnia i 4 września tegoż roku na papierze czerpanym firmowym Fabryki Papieru w Jeziornie k/Warszawy. Na stronie odwrotnej bilety emisji z dnia 13 sierpnia i 4 września zaopatrzone były w faksemilę podpisu F. Malinowskiego.

Z wzorowo prowadzonych ksiąg ewidencjonowania biletów skarbowych wynika, że dostarczono do Skarbu Generalnego biletów na ogólną sumę 10 883 751,05 złp.

Ludność jednak niechętnie przyjmowała pieniądze papierowe, pomimo że były one zagwarantowane przez Radę Najwyższą Narodową.

Wszystkie w/w bilety skarbowe kursowały do dnia 6 listopada 1794 r. tj. do upadku Powstania Kościuszkowskiego, a potem każda z dzielnic Rzeczypospolitej otrzymała pieniądze papierowe tego państwa, do którego dana część Polski została wcielona.

Kalendarium ważniejszych wydarzeń roku 1794 dotyczących Powstania Kościuszkowskiego i emisji pierwszych polskich pieniędzy papierowych

12 marca — Brygadier Antoni Madaliński odmówił wykonania redukcji wojska i na czele 1 Wielkopolskiej Brygady Narodowej (1200 ludzi) wyruszył z Ostrołęki w kierunku Krakowa.

24 marca — Tadeusz Kościuszko złożył przysięgę na Rynku Głównym w Krakowie i proklamowany został Najwyższym Naczelnikiem Siły Zbrojnej. Zapowiedziano utworzenie rządu powstańczego pn. Rady Najwyższej Narodowej oraz komisje porządkowe wojewódzkie, ziemskie i powiatowe, a także pobór jednego rekruta pieszego z 5 dymów (chat) i jednego konnego z 50 dymów.
Dzień 24 marca 1794 r. uważany jest jako dzień rozpoczęcia działań zbrojnych przeciwko zaborcom: Austrii, Prusom i Rosji.

1 kwietnia — Przegrupowania oddziałów powstańczych z Krakowa na miejsce koncentracji w Luborzycy.

3 kwietnia — Rozbicie obozu wojsk powstańczych w Koniuszy.

4 kwietnia — Bitwa pod Racławicami z wojskiem rosyjskim dowodzonym przez gen. Aleksandra P. Tormasowa. (Oddziałami polskimi dowodził gen. Tadeusz Kościuszko, liczyły one — wojska regularnego łącznie z Brygadą gen. A. Madalińskiego ok. 4100 ludzi i ok. 2000 chłopów).

5 kwietnia — Rozbicie obozu wojsk powstańczych pod Słomnikami.

7—24 kwietnia — Obozowanie wojsk powstańczych pod Igołomią.

16 kwietnia — W Szawłach na Żmudzi do Powstania Kościuszkowskiego przystąpiła część Korpusu Litewskiego.

17 kwietnia — Wybucha powstanie w Warszawie, na jego czele stanął szewc Jan Kiliński. W ciągu dwu dni powstańcy znieśli silny garnizon rosyjski liczący ok. 7500 żołnierzy, zdobyli 28 dział, ok. 2000 karabinów i wiele amunicji, żywności oraz dużą część archiwum ambasady rosyjskiej z dokumentami dekonspirującymi zdrajców i szpiegów carskich. Funkcję prezydenta m. Warszawy objął Ignacy Wyssogota Zakrzewski, a komendanta gen. Stanisław Mokronowski.

18 kwietnia	— Ambasador rosyjski w Warszawie gen. Josip Igelström na czele kilkuset żołnierzy zdołał umknąć z Warszawy i schronić się pod opiekę Prusaków.
21 kwietnia	— W Warszawie powstał Klub Jakobinów Polskich. Klub ten m.in. ostro krytykował utworzony w powstańczym ośrodku warszawskim rząd — Radę Zastępczą Tymczasową, składającą się z przedstawicieli prawicy oraz żądał szybkiego wymiaru sprawiedliwości dla zdrajców (targowiczan).
24 kwietnia	— W Wilnie powołana została Rada Najwyższa Litewska. Na Naczelnika Siły Zbrojnej powołany został gen. Jasiński.
25 kwietnia	— Rozbicie obozu wojsk powstańczych pod Igołomią.
26 kwietnia	— Przez Wawrzeńczyce i Brzesko-Słomiane, oddziały powstańcze dochodzą pod Stare Brzesko.
28 kwietnia	— Naczelnik T. Kościuszko rozwiązał Radę Zastępczą Tymczasową i powołał Radę Najwyższą Narodową, powierzając sprawy skarbu — H. Kołłątajowi, a zagraniczne — Ignacemu Potockiemu.
	— Rozbicie obozu wojsk powstańczych pod Witowem k/Koszyc.
29 kwietnia	— Rozbicie obozu wojsk powstańczych pod Winiarami.
4—5 maja	— Wojska powstańcze dochodzą do Połańca (przez Wiślicę, Korczyn, Pacanów).
5 maja	— Pod Polanami na Litwie gen. Jasiński stoczył zaczepną bitwę z Rosjanami.
5—18 maja	— Obóz wojsk powstańczych pod Połańcem.
7 maja	— W obozie pod Połańcem Tadeusuz Kościuszko wydaje uniwersał w sprawie włościańskiej, mocą którego nadał chłopom wolność osobistą i zmniejszył wymiar pańszczyzny.
9 maja	— Sąd Kryminalny w Warszawie skazał na śmierć targowiczan: — hetmanów Piotra Ożarowskiego i Józefa Zabiełłę, przewodniczącego Rady Nieustającej — Józefa Ankwicza i biskupa — Józefa Kossakowskiego. Wyrok wykonano.
20 maja	— Oddziały powstańcze dochodzą pod Sieczków.
21 maja	— Obóz wojsk powstańczych pod Borkowem.
25—26 maja	— Tadeusz Kościuszko przybywa do Jędrzejowa przez Pińczów, Konary i Przyłęk k/Wodzisławia.
27 maja	— Pod Lipniszkami na Litwie gen. Jasiński stoczył zaczepną bitwę z Rosjanami.
29 maja	— Obóz wojsk powstańczych pod Krzcięcicami.
4 czerwca	— Na miejsce gen. Jasińskiego mianowany został gen. M. Wielhorski. Ze względu na zły stan wojsk litewskich nie podejmował gen. Wielhorski działań zaczepnych z Rosjanami.

6 czerwca — Do powstania zaczęły przyłączać się oddziały dywizji wielkopolskiej i wołyńskiej stojące w Lubelskiem i na Wołyniu. Tworzyły one drugi ośrodek powstańczy nad którym dowództwo objął ppłk J. Grochowski.

— Tadeusz Kościuszko stoczył pod Szczekocinami nierówną bitwę z połączonymi wojskami pruskimi i rosyjskimi. Oddziały Kościuszki liczyły ok. 14 000 żołnierzy, a siły sprzymierzone dowodzone przez króla pruskiego Fryderyka Wilhelma II, miały ok. 26 500 żołnierzy i 124 armaty. W bitwie zginęli generałowie Grochowski i Wodzicki. Śmiertelnie ranny został Wojciech Bartosz Głowacki. Zginęło ponad 1000 żołnierzy T. Kościuszki. Straty nieprzyjaciela były b. znaczne.

7 czerwca — Oddziały powstańcze przez Oksę dochodzą pod Małogoszcz.

8 czerwca — Rada Najwyższa Narodowa powzięła uchwałę pod tytułem: „Ustanowienie biletów skarbowych" na sesji Rady w domu Raczyńskich w Warszawie. (Tekst ogłoszony został w Gazecie Wolnej Warszawskiej Nr 32, str. 426).

9 czerwca — Zmarł w Kielcach Wojciech Bartosz Głowacki — bohater spod Racławic i Szczekocin. Pochowany na cmentarzu przy kościele katedralnym w Kielcach. Na tablicy nagrobnej napis: ŚP / WOJCIECH BARTOSZ / GŁOWACKI / BOHATER SPOD RACŁAWIC / RANNY POD SZCZEKOCINAMI / ZMARŁ W KIELCACH 9.VI.1794.

9—10 czerwca — Tadeusz Kościuszko w Kielcach.

10 czerwca — Obóz wojsk powstańczych pod Zagnańskiem.

11 czerwca — Obóz wojsk powstańczych pod Lipowem Polem k/Skarżyska.

13 czerwca — Obóz wojsk powstańczych pod Wysoką.

14 czerwca — Obóz wojsk powstańczych pod Lipowem Polem k/Skarżyrzając po złączeniu się z gen. Stanisławem Mokronowskim (ok. 3000 żołnierzy) przejść Wisłę i razem z gen. J. Zajączkiem (ok. 7000 żołnierzy) uderzyć na gen. Derfeldena (ok. 14 000 żołnierzy). Plan ten jednak nie został zrealizowany.

— Obóz wojsk powstańczych pod Kozłowem.

— Rada Najwyższa Narodowa postanowiła wydawać zaręczenia skarbowe, by zastąpić nagły brak gotówki w obiegu. Opiewały one na 500, 1000 i 3000 złp. Podpisywane były przez Ignacego Potockiego i Tomasza Czecha. Oprócz zaręczeń skarbowych wydawano na potrzeby wojska bilety mennicze na różne sumy, które Mennica Warszawska wymieniała na monety.

15 czerwca — Wojska pruskie zajęły Kraków.

18—19 czerwca — Obóz wojsk powstańczych pod Jedlińskiem i Warką.

MIEJSKA BIBLIOTEKA PUBLICZNA w Białej Podlaskiej

22 czerwca — Obóz wojsk powstańczych pod Przybyszewem n/Pilicą.

— Jakobini w Warszawie przygotowali wielką demonstrację, domagali się szybkiej rozbudowy wojska, mobilizacji wszystkich mieszkańców stolicy do pracy dla armii, nałożenia podatku na bogaczy, konfiskaty złota i srebra oraz rozbudowy przemysłu zbrojeniowego.

24 czerwca — Obóz wojsk powstańczych pod Lewiczynem.

25 czerwca — Gen. A. Wojtkiewicz zajął port Lipawę.

— Wydział Skarbowy zlecił wypłacić Dyrekcji Biletów Skarbowych 10 000 złp. na zakup 200 ryz papieru firmy holenderskiej J. Honig & Zoonen zaopatrzonego w jej wodny znak, na druk biletów skarbowych w myśl uchwały Rady Najwyższej Narodowej z dnia 8 czerwca 1794 r.

26 czerwca — Wojska polskie nie zdołały pod Sołami rozbić rosyjskich zagrażających Wilnu.

27 czerwca — Tadeusz Kościuszko — pod naporem głównych sił nieprzyjaciela — rozpoczął odwrót znad Pilicy pod Warszawę.

28 czerwca — Na wieść o klęskach wojsk powstańczych lud Warszawy wyciągnął z więzienia kilku targowiczan, m.in. biskupa I. Massalskiego i kilka osób podejrzanych o szpiegostwo. Powiesił ich bez sądu.

— Obóz wojsk powstańczych pod Gołkowem.

30 czerwca — Obóz wojsk powstańczych pod Wólką Pracką.

8—10 lipca — Oddziały powstańcze dochodzą na przedpola Warszawy.

— Tadeusz Kościuszko stoczył bitwę na przedpolu Warszawy, aby opóźnić ofensywę wroga i przygotować bezpośrednią obronę miasta.
Wykorzystując fortyfikacje polowe wykonane wg. planów Kościuszki przez ludność, 23 000 armia powstańcza wspomagana przez ok. 9000 milicję miejską broniła Warszawy blisko dwa miesiące przed ok. 25 000 armią króla pruskiego i kilkunastu tysiącami wojsk rosyjskich pod dowództwem gen. I. Fersena.

11 lipca — Obóz wojsk powstańczych pod Królikarnią k/Warszawy.

— Tadeusz Kościuszko w Warszawie osobiście dokonał przeglądu umocnień miasta.

13 lipca — Pod Warszawę podeszła armia prusko-rosyjska w sile ok. 40 000 żołnierzy. Rozpoczęła się obrona stolicy.

14 lipca — Prusacy wkroczyli na Marymont, pragnąc od północy wtargnąć do Warszawy.

16 lipca — Rada Najwyższa Narodowa zawiadomiła Deputację Centralną Litewską, że wkrótce będą wprowadzone do obiegu bilety skarbowe.

19—20 lipca — Wojska powstańcze pod dowództwem gen. M. Wielhorskiego obroniły Wilno przed atakiem gen. B. Knorringa.

2 sierpnia — Do Warszawy ewakuowano z Końskich i Kozienic manufaktury karabinów. Uruchomiono warsztaty naprawcze broni i umundurowania. Zorganizowano produkcję kos i pik dla piechoty.

— Rada Najwyższa Narodowa powołała następujące osoby do Dyrekcji Biletów Skarbowych — na dyrektorów niepłatnych: Ksawerego Działyńskiego, Antoniego Dzieduszyckiego, Antoniego Jabłonowskiego, Benedykta Karpia, Bogusława Mirskiego i Franciszka Sapiehę, na dyrektorów płatnych: Piotra Billinga, Filipa Garlickiego, Jędrzeja Kapostasa, Augustyna Karskiego, Jerzego Jakuba Küssela, Jerzego Fryderyka Pothysá i Placyda Trzaskowskiego.

Do podpisywania biletów skarbowych: Jana Fechnera — kupca warszawskiego, Jana Klemensa — kupca warszawskiego, Piotra Grozmaniego — radcę m. Wilna, Jana Kleka — kupca warszawskiego, Antoniego Michałowskiego — rewizora komory szuleckiej, Michała Pągowskiego — kupca warszawskiego Antoniego Reykowskiego — kupca warszawskiego, Macieja Skałaskiego — kupca warszawskiego, Tomasza Staniszewskiego — kupca warszawskiego, Michała Zakrzewskiego — regenta metryki koronnej i Tomasza Żarskiego — adiutanta Rady Najwyższej Narodowej.

5 sierpnia — Dyrekcja Biletów Skarbowych rozpoczęła swe prace w pałacu Raczyńskich w Warszawie.

— Do numerowania biletów skarbowych powołano: Samuela Kahla — z rekomendacji A. Karskiego, Jana Gotfrieda Krauszusza (vel Krussiusza) — kupca warszawskiego, z rekomendacji J. Fr. Poths'a, Piotra Mikulicza — regenta kowieńskiego, z rekomendacji P. Billinga, La Roqu'a — kupca warszawskiego, z rekomendacji J. Kapostasa.

11 sierpnia — Gen. B. Knorring po otrzymaniu znacznych posiłków pobił pod Wilnem główną armię litewską i zajął miasto. Dowództwo zdekompletowanych dywizji litewskich objął gen. Mokronowski, który następnie wycofał je pod Grodno. Rozpoczął także wycofywanie wojsk powstańczych ze Żmudzi, głównie na Podlasie.

16 sierpnia — Rada Najwyższa Narodowa ogłosiła w Gazecie Rządowej obwieszczenie o wprowadzeniu do obiegu pieniędzy papierowych w postaci biletów skarbowych o następujących wartościach: 5, 10, 25, 50, 100, 500 i 1000 złp.

— Dyrekcja Biletów Skarbowych przekazała do Kasy Generalnej Skarbu Narodowego pierwszą partię biletów skarbowych na łączną kwotę 102 500 złp.

23 sierpnia — Wybuchło powstanie w Wielkopolsce. Wojska pruskie wycofały się spod Warszawy nad Bzurę, a rosyjskie pod dolną Pilicę.

— Na pomoc powstańcom wielkopolskim wyruszył na czele swej dywizji liczącej ok. 3000 żołnierzy gen. J.H. Dąbrowski.

26 sierpnia — Wojska powstańcze odparły szturm nieprzyjaciela na Warszawę.

— Z Ukrainy na pomoc wojskom rosyjskim został skierowany nowy korpus pod dowództwem gen. A.W. Suworowa.

3 września — Tadeusz Kościuszko zwrócił się pisemnie do Jędrzeja Kapostasa o przyspieszenie wprowadzenia do obiegu skarbowych biletów zdawkowych.

4 września — Rada Najwyższa Narodowa poleciła Dyrekcji Biletów Skarbowych wykonać w ciągu tygodnia 2 i 4 złp. bilety skarbowe na sumę 8 mln. złp.

5 września — Dyrekcja Biletów Skarbowych zatwierdziła przedłożone przez J. Kapostasa wzory nowych biletów zdawkowych oraz wybrała nowych komisarzy w osobach: Leonarda Azarycza z rekomendacji Kotowskiego, Szymona Kroczewskiego z rekomendacji Hanna, Filipa Malinowskiego z rekomendacji Pothsa, (nazwisko tego komisarza odbijane było stmplem na stronie odwrotnej wszystkich skarbowych biletów zdawkowych), Antoniego Samina z rekomendacji J. Kapostasa.

13 września — Dokooptowano do zespołu numerowania biletów skarbowych: Jochaima Buthaka z rekomendacji A. Karskiego, Jana Ernesta Dunquerga (vel. Dunkierta) z rekomendacji J. Kapostasa, Antoniego Krzyżanowskiego z rekomendacji Zadery i Jana Spiskiego z rekomendacji Giertiza.

— Gen. J.H. Dąbrowski ze swą dywizją przeszedł Bzurę.

16 września — Rada Najwyższa Narodowa wysłała upomnienie Dyrekcji Biletów Skarbowych za niedostarczenie do Kasy Generalnej 200 tys. złp. zdawkowych biletów skarbowych, które obiecał Jędrzej Kapostas Tadeuszowi Kościuszce.

— Wydział Skarbu zarządał od Dyrekcji Biletów Skarbowych dostarczenia do 1 października 3 mln. złp. zdawkowych biletów skarbowych.

17 września — Dyrekcja Biletów Skarbowych przekazała do Kasy Generalnej wykonane w ciągu zaledwie trzynastu dni 25 000 szt biletów 4 złp. tj. na sumę 100 tys. złp.

— Gen. A.W. Suworow ze swym korpusem doszedł do Kobrynia. Przeciw niemu wysłany został gen. Sierakowski z ok. 5000 żołnierzami i 28 działami. Po stoczonej bitwie pod Krupczycami gen. Sierakowski zmuszony został do wycofania się do Brześcia. Podczas dalszego odwrotu 19 września został pobity pod Terespolem.

19 września — Tadeusz Kościuszko przybył do Siedlec.

21 września — Gen. J.H. Dąbrowski ze swą dywizją dotarł przez Gostynin i Konin do Słupcy.

22 września — Gen. J.H. Dąbrowski po połączeniu się z wielkopolskimi oddziałami powstańczymi ruszył do Gniezna.

27 września — Wydział Skarbowy złożył Radzie Najwyższej Narodowej sprawozdanie z wydanych zarzęczeń skarbowych na sumę 1 200 480 złp.

— Wprowadzone zostały do obiegu zdawkowe bilety skarbowe o nominale 4 złp.

29 września — Tadeusz Kościuszko przybył do Grodna.

2 października — Gen. J.H. Dąbrowski zdobył Bydgoszcz i zagroził Toruniowi.

— Armia pruska przestała być zdolna do działań zaczepnych.

6 października — Tadeusz Kościuszko przybył do Okrzeji.

— Wydział Skarbu, kontrolę Dyrekcji Biletów Skarbowych zlecił: zastępcy w Radzie Najwyższej Narodowej — Zajączkowi, sędziemu kryminalnemu woj. krakowskiego — Szeidtowi i regentowi Wydziału Skarbu — Mikorskiemu. Kontrola uchybień w pracy Dyrekcji nie stwierdziła.

9 października — Rada Najwyższa Narodowa przekazała Wydziałowi Skarbu zarząd nad Dyrekcją Biletów Skarbowych, zastrzegając sobie by żadne nowe odmiany biletów bez jej zgody nie były emitowane.

9—10 października — Koncentracja oddziałów powstańczych w Podzamczu i Oronnem pod Maciejowicami.

10 października — Pod Maciejowicami Tadeusz Kościuszko postanowił rozbić korpus gen. I. Forsena (ok. 14 000 żołnierzy i 56 dział) dywizjami gen. Sierakowskiego i Ponińskiego. Niestety, wskutek zbyt wielkiej przewagi wroga poniósł klęskę. Dywizja gen. Sierakowskiego została rozbita, Tadeusz Kościuszko ranny wzięty do niewoli. Gen. Poniński ze swymi oddziałami nadszedł na pole bitwy po jej zakończeniu. Z rozbitkami wycofał się na Pragę.

— Gen. A.W. Suworow dąży do połączenia swego korpusu z oddziałem gen. I. Forsena i wspólnie pragnął ruszyć ku Warszawie.

13 października — Tadeusz Kościuszko z Maciejowic wywieziony został przez Kijów, Mohylew i Witebsk do Petersburga.

— Najwyższym Naczelnikiem został Tomasz Wawrzecki.

17 października — Rada Najwyższa Narodowa zleca Dyrekcji Biletów Skarbowych wykonanie 1 złp. biletów skarbowych.

23 października — Gen. J.H. Dąbrowski rozpoczął odwrót i stanął na prawym brzegu Bzury.

24 października — Dyrekcję Biletów Skarbowych zastąpiono nową instytucją pod nazwą Inspekcji Biletów Skarbowych. Na jej czele powołani zostali inspektorzy generalni w osobach: Jędrzeja Kapostasa i Franciszka Szeidta. Dyrektorami zostali ponownie: Piotr Billing, Jerzy Jakub Küssel i Augustyn Karski, a assesorami — Franciszek Köhler, Antoni Magiera i Kajetan Kwiatkowski i dodatkowo mianowany Kasper Ciechoniewski. Z dawnych assesorów pozostali tylko: Jan Hann i Antoni Zadera, nowymi mianowano: Antoniego Błeszyńskiego, Bonifacego Chmielewskiego, Józefa Czarneckiego, Tomasza Przytulskiego i Michała Zejdela. Zespół komisarza pozostał bez zmian.

25 października — Gen. A.W. Suworow połączył swe siły z gen. I. Fersenem w Mińsku Mazowieckim.

26 października — Wojska gen. A.W. Suworowa i I. Fersena rozbiły oddziały powstańcze pod Kobyłką k/Warszawy.

30 października — Do Kasy Generalnej dostarczone zostały bilety skarbowe opiewające na 1 złp.

3 listopada — Inspekcja Biletów Skarbowych odbyła swą ostatnią sesję.

4 listopada — Połączone oddziały rosyjskie pod dowództwem gen. A.W. Suworowa w sile 25 tys. żołnierzy i 86 dział zdobyły Pragę, paląc jej zabudowę i dokonując rzezi na ludności.

5 listopada — Podpisano akt kapitulacji Warszawy.

6 listopada — T. Wawrzecki po kapitulacji z częścią oddziałów powstańczych wycofał się na południe pod Radoszyce.

7 listopada — Zamknięto księgi emisji biletów skarbowych. Zostały one podpisane przez przewodniczącego Inspekcji Biletów Skarbowych — Jędrzeja Kapostasa i komisarza biletów zdawkowych — Filipa Malinowskiego.
Ogółem wydrukowano i oddano do Składu Generalnego w okresie od 16 sierpnia do 6 listopada 1794 r. na łączną sumę 10 883 751 gr 5 (w tym biletów skarbowych na sumę 6 649 500 i zdawkowych na 4 234 251 gr 5).

8 listopada — Wskutek kapitulacji Warszawy, bilety skarbowe utraciły wszelką wartość.

9 listopada — Wojska rosyjskie zajęły Warszawę.

16 listopada — Resztki wojsk powstańczych uległy rozproszeniu. Powstanie zakończyło się klęską i zniesieniem armii polskiej.

— Wojska państw zaborczych stopniowo obsadzały swymi załogami miasta Rzeczypospolitej.

Marian Kowalski

JERZY NITYCHORUK

STRATYGRAFIA PLEJSTOCENU I PALEOGEOMORFOLOGIA POŁUDNIOWEGO PODLASIA *

I. Wprowadzenie

1. Wstęp

Opisywany teren jest położony w południowej części Podlasia. Od północnego-wschodu ogranicza go dolina Bugu na odcinku od Terespola do Drohiczyna, od zachodu linia łącząca Drohiczyn — Łosice — Międzyrzec Podlaski, natomiast na południu — dolina Krzny, od Międzyrzeca Podlaskiego do Białej Podlaskiej i dalej na wschód do Terespola.

Powierzchnia tego obszaru zajmuje około 2 tys. km², przy czym szczegółowe prace badawcze koncentrowały się w centralnej jego części. Materiały archiwalne, głównie profile głębokich wierceń, zostały zebrane z terenu większego, poszerzonego o kilkanaście kilometrów na południe i zachód (fig. 1). Badany obszar oraz przyległe do niego tereny Wysoczyzny Siedleckiej, Polesia Lubelskiego oraz północnej części Wyżyny Lubelskiej objęto także analizą fotointerpretacyjną zdjęć satelitarnych.

Do opracowywania problematyki plejstoceńskiej wymienionego obszaru przystąpiono w 1989 r. Prace terenowe były finansowane przez Instytut Geologii Podstawowej Uniwersytetu Warszawskiego, w tym w ramach badań

---

* Niniejsza praca doktorska Jerzego Nitychoruka pt. „Stratygrafia plejstocenu i paleogeomorfologia południowego Podlasia" obejmuje obszar na południe od doliny Bugu między Międzyrzecem Podlaskim na zachodzie i Terespolem na wschodzie. Główna problematyka zawarta w niej dotyczy osadów czwartorzędowych, ich stratygrafii, wykształcenia litologicznego i występowania w kontekście paleogemorfologicznym.

Ponieważ jest to pierwsze tak szerokie opracowanie geologiczne wykonane dla naszego Regionu, w którym Autor porusza szereg ważnych problemów z zakresu geologii czwartorzędu, między innymi: wpływ tektoniki na przebieg i rozwój zbiorników kopalnych jezior z interglacjału mazowieckiego czy ilości i rangi zlodowaceń na tym obszarze, postanowiliśmy wydrukować ją w całości. Praca ta wykonana została przez Autora w 1993 r. pod kierunkiem prof. dr hab. Leszka Lindnera na Wydziale Geologii Uniwersytetu Warszawskiego. (Przyp. Red.).

własnych w temacie pt. „Sytuacja geologiczna i biostratygrafia kopalnych osadów jeziornych w stanowisku Hrud II na Podlasiu" oraz w ramach Centralnego Programu Badań Podstawowych 03.04.. pt. „Wskaźniki i modele procesów ewolucji skorupy ziemskiej" i Grantu Ministerstwa Edukacji Narodowej 197/90 pt. „Sytuacja geologiczna, malakofauna i wiek plejstoceńskich osadów jeziornych stanowiska Hrud I koło Białej Podlaskiej".

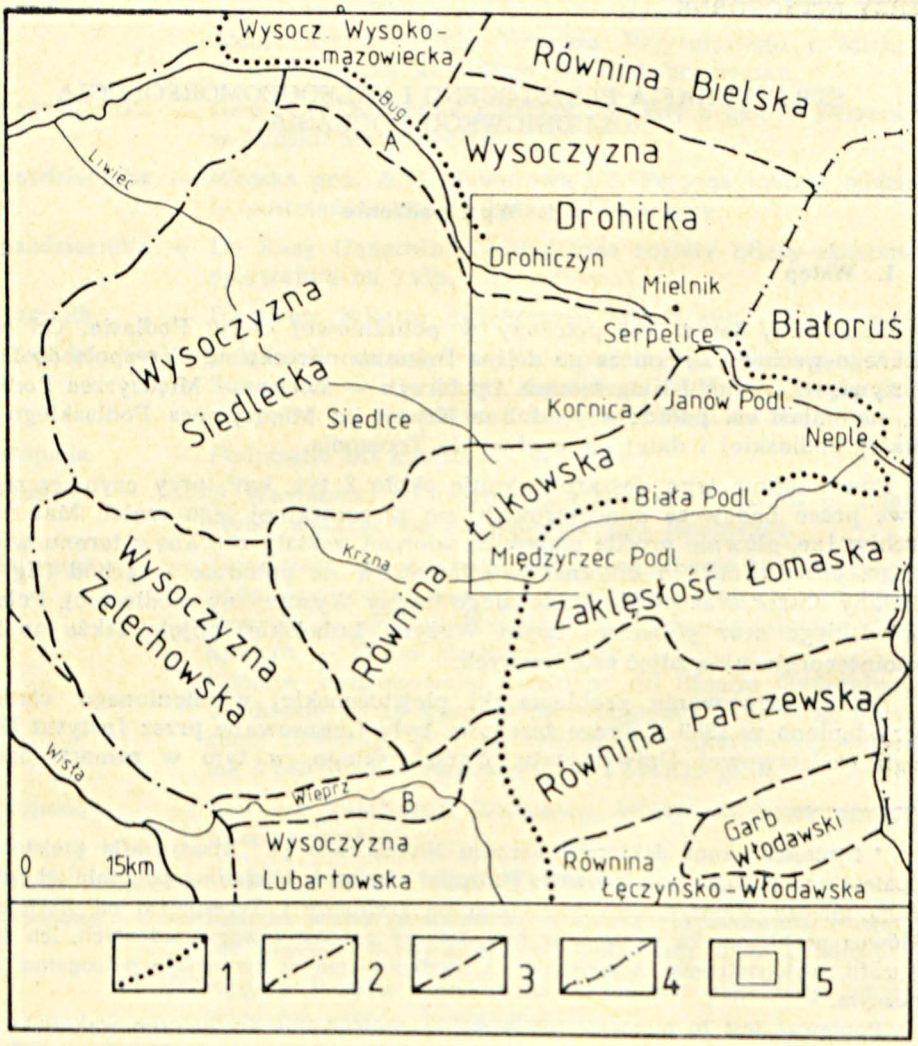

Fig. 1. Jednostki fizycznogeograficzne środkowo-wschodniej Polski (według Kondrackiego, 1978).A — Podlaski Przełom Bugu, B — Pradolina Wieprza. 1 — granice prowincji, 2 — granice makroregionów, 3 — granice mezoregionów, 4 — granica państwa, 5 — obszar badań.

Podstawowym celem pracy było opracowanie stratygrafii plejstocenu oraz przedstawienie rozwoju paleogeomorfologicznego południowego Podlasia w plejstocenie. Dla realizacji tego celu wykonano i opisano ponad 1000 profilów sond geologicznych o głębokości do 10 m, zebrano prawie 1000 profilów głębokich wierceń oraz zbadano i opisana 50 odsłonięć (sztucznych i naturalnych). W efekcie tych prac odkryto 24 nowe stanowiska kopalnych osadów organogenicznych, z czego 7 opracowano szczegółowo i wykorzystano przy konstruowaniu 22 przekrojów geologicznych. Do opracowania stratygrafii osadów plejstoceńskich na tym terenie wykorzystano także 38 oznaczeń wiekowych tych osadów metodą termoluminescencji wykonanych przez dr Jerzego Butryma w Laboratorium Termoluminescencyjnym Instytutu Nauk o Ziemi Uniwersytetu im. Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie.

W trakcie prac pojawiły się problemy ustalenia zależności wykształcenia osadów czwartorzędowych od tektoniki głębokiego podłoża i neotektoniki oraz zaburzeń glacitektonicznych. Osobnymi problemami rzutującymi na treść pracy, było opracowanie sytuacji geomorfologicznej i geologicznej oraz florystycznej i faunistycznej nowoodkrytych stanowisk kopalnych osadów jeziornych z interglacjału mazowieckiego. Dla rozwiązania tych problemów, poza analizą fotolineamentów na zdjęciach satelitarnych, wykorzystano ekspertyzy palinologiczne, diatomologiczne oraz wykonano ekspertyzy malakologiczne.

W tym miejscu pragnę gorąco podziękować Profesorowi dr hab. Leszkowi Lindnerowi, pod którego kierunkiem została wykonana niniejsza praca, za życzliwość, opiekę naukową, a także za liczne dyskusje i krytyczne uwagi dotyczące prezentowanej tu tematyki.

Recenzentom pracy, Profesorowi dr hab. Marianowi Harasimiukowi i Profesorowi dr hab. Leszkowi Marksowi dziękuję za wnikliwość recenzji, liczne uwagi i dyskusję naukową oraz szereg wskazówek ułatwiających mi przygotowanie pracy do druku.

Doc. dr Sylwestrowi Skompskiemu dziękuję za konsultacje i pomoc w oznaczeniu malakofauny. Mgr. Krzysztofowi Bińce dziękuję za oznaczenia i ekspertyzy palinologiczne oraz liczne dyskusje i uwagi w zakresie paleobotaniki i biostratygrafii plejstocenu. Za ekspertyzy palinologiczne dziękuję również Dr inż. Krzysztofowi M. Krupińskiemu i Mgr Annie Rzętkowskiej-Orowieckiej. Pragnę także podziękować Dr Wojciechowi Ozimkowskiemu i Dr Ryszardowi Szczęsnemu za wskazanie literatury dotyczącej interpretacji zdjęć satelitarnych oraz za dyskusję.

Za pomoc w pracach terenowych jestem wdzięczny Mgr Wiesławowi Nitychorukowi, Mgr Julii Semil-Gruszczyńskiej, Dr Michałowi Gruszczyńskiemu i Mgr Janowi Dzierżkowi, oraz wszystkim którzy wyrazili zainteresowanie problematyką tej pracy i stworzyli przyjazną atmosferę w trakcie badań.

Rysunki do pracy wykonali p. Lidia Klubińska i p. Waldemar Roszczynko, za co serdecznie im dziękuję.

2. Ogólna charakterystyka geomorfologiczna

Omawiany teren należy według Konadrackiego (1978) do czterech jednostek fizycznogeograficznego podziału Polski. Pierwszą z nich jest Podlaski Przełom Bugu, który obejmuje odcinek doliny Bugu poniżej Terespola (fig 1). Szerokość doliny Bugu waha się tu od 1 km koło Serpelic i Mielnika do 5 km w okolicach wsi Derło, Woroblin i Turna Duża (fig. 2). Wysokość tarasu zalewowego Bugu wynosi od około 130 m n.p.m. w okolicach Terespola do około 115 m n.p.m. koło Drohiczyna. Jest on zbudowany z mułków, piasków i żwirów rzecznych akumulowanych podczas holocenu. Osady tarasu nadzalewowego, powstałe w trakcie zlodowacenia Wisły występują w dolnie Bugu poniżej Nepli (Nowak, 1973) gdzie zachowane są jedynie fragmentarycznie, głównie w okolicach Serpelic. Powyżej Janowa Podlaskiego Bug płynie zataczając meandry, a dolina w tym miejscu ma kierunek NNW-SSE. Poniżej Janowa Podlaskiego dolna zwęża się, Bug wpływa tu w przełomowy odcinek, który układa się raz południkowo to znowu równoleżnikowo przyjmując w Mierzwicach kierunek równoleżnikowy, który gwałtownie zmienia się na NW-SE poniżej Drohiczyna (fig. 2).

Po obu stronach doliny Bugu, za odcinkiem przełomowym, leżą obszary wysoczyznowe, po prawej stronie — Wysoczyzna Drohicka, a po lewej — Wysoczyzna Siedlecka (fig. 1). Południowo-wschodnia granica tej ostatniej jednostki przebiega od Mielnika przez Kornicę w kierunku Siedlec, pokrywając się ze strefą zaburzeń glacitektonicznych stanowiących tu lokalny wododział. Wysoczyzna Siedlecka zbudowana jest z glin zwałowych, piasków żwirów oraz głazów lodowcowych pochodzących z ostatniego epizodu glacjalnego na tym terenie i osiąga średnią wysokość od 160 do 180 m n.p.m. Rozcinają ją dwie rzeki — Toczna i Sarenka, o przebiegu południe—północ (fig. 2), będące lewymi dopływami Bugu. Deniwelacje terenu w obszarze między poziomami dolin rzek a elewacjami wysoczyzny osiągają 40 m.

Na południowym-wschodzie, od Wysoczyzny Siedleckiej aż po dolinę Krzny i Bugu rozciąga się Równina Łukowska (fig. 1). Budują ją piaski, żwiry i głazy lodowcowe oraz piaski i żwiry fluwioglacjalne, a w mniejszym stopniu glina zwałowa powstała podczas zlodowacenia Odry (Warty?). Średnie wysokości tej powierzchni wahają się w przedziale 150—160 m n.p.m. Krzna w swoim odcinku równoleżnikowym posiada dwa ważniejsze, lewe dopływy: Krzywula, i Klukówka. Dopływem Bugu w okolicach Janowa Podlaskiego jest Czyżówka wraz z Krzywulą i Komarenką (fig. 2).

Na południowy-wschód od Równiny Łukowskiej występuje Zaklęsłość Łomaska, której wschodnią granicę stanowi dolna Bugu a południową Równina Parczewska (fig. 1). Zaklęsłość Łomaską budują w większości piaski i żwiry fluwioglacjalne, w obrębie których jedynie miejscami występują gliny i piaski lodowcowe ze zlodowacenia Odry (Warty?). Średnie wysokości tego obszaru kształtują się między 140 a 150 m n.p.m., a deniwelacje są tu niewielkie — dochodzące do 20 m. Teren ten jest bardzo wyrównany, co widać w dużym rozczłonkowaniu dopływów dwóch ważniejszych rzek — Białki i Zielawy, prawych dopływów Krzny (fig. 2).

Obszar Zaklęsłości Łomaskiej stanowi największe obniżenie morfologiczne południowego Podlasia i północnego Polesia. Otaczają go koncentrycznie równiny, od południa Równina Parczewska, od zachodu i północy Równina Łukowska, a dalej Wysoczyzny: Drohicka, Siedlecka i Żelechowska, od zachodu

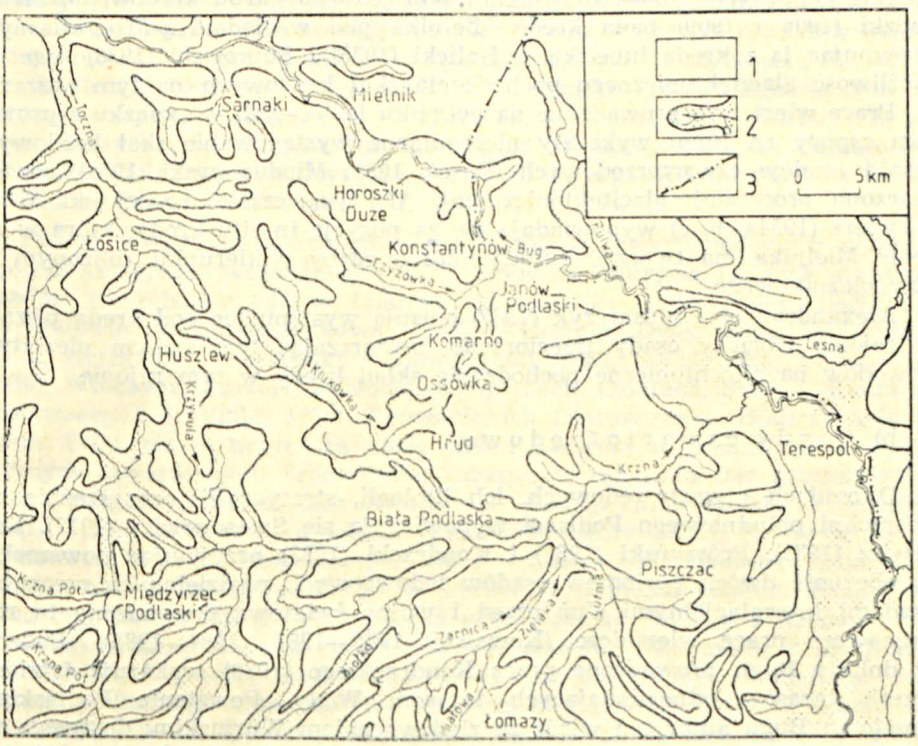

Fig. 2. Sieć hydrograficzna południowego Podlasia na tle podstawowych jednostek geomorfologicznych. 1 — wysoczyzny polodowcowe (glacjalne i fluwioglacjalne), 2 — doliny rzeczne i obniżenia włączone w sieć odpływu powierzchniowego, 3 — granica państwa.

Wysoczyzna Lubartowska i Garb Włodawski od południa (fig. 1). Wschodnią granicę Zaklęsłości Łomaskiej stanowi dolina Bugu, do którego w okolicach Brześcia wpadają aż trzy duże rzeki — Krzna, Muchawiec i Leśna, tak zwany „węzeł Brzeski" (Kondracki, 1933).

3. Historia badań

a) Osady przedczwartorzędowe

Zainteresowania geologiczne południowym Podlasiem sięgają XVIII wieku i dotyczą one złóż kredy piszącej. Pierwsze wzmianki na ten temat zawarte są w pracach Eichwalda oraz Puscha (fide Zwierz, 1954a), w których autorzy ci rejestrują występowanie kredy piszącej jako zjawiska geologicznego. Pusch (fide Zwierz 1954a) przedstawia mapę z wychodniami kredy w dolinie Bugu, na północ od Janowa Podlaskiego. Kolejne prace geologiczne prowadzone na tym terenie dotyczą również wychodni kredowych, których występowanie w Rudce, Wólce Nosowskiej, Mielniku i Surażu świadczy,

według Giedroycia (1886), o istnieniu tam jednego garbu kredowego. Siemiradzki (1906 i 1909) bada kredę Mielnika pod względem petrograficznym, prównując ją z kredą lubelską, a Halicki (1935) i Sujkowski (1938) sugerują możliwość glacitektonicznego pochodzenia skał kredowych na tym obszarze.

Prace wiertnicze prowadzone na początku lat 50-tych w związku z projektem zapory na Bugu wykazały nieregularne występowanie skał kredowych wśród osadów czwartorzędowych (Bereś, 1951; Mioduszewski, 1951), co tłumaczono procesami glacitektonicznymi. W tym czasie Prószyński (1952) i Zwierz (1954a, b, c) wypowiadają się za pozycją in situ kredy, która w rejonie Mielnika ma tworzyć autochtoniczne garby o kierunku zbliżonym do równoleżnikowego.

Alexandrowicz i Ślusarczyk (1963) opisują występujące pod kredą piszącą, w rejonie Kornicy osady trzeciorzędu, dostarczając tym samym niezbitych dowodów na allochtoniczne pochodzenie skład kredy w tym rejonie.

b) Osady czwartorzędowe

O osadach czwartorzędowych, ich litologii, stratygrafii, oraz rzeźbie powierzchni południowego Podlasia wypowiadają się Samsonowicz (1917), Lencewicz (1931), Prószyński (1933) i Kondracki (1933) przyjmując powszechną tu obecność dwóch poziomów osadów lodowcowych rozdzielonych rzecznymi osadami interglacjalnymi. Już przed I wojną światową prowadzono tu rozpoznawcze prace wiertnicze (Kowalski 1980—1981, 1984—1985). Badania w dolinie Bugu prowadzone przez Kondrackiego (1933) wykazują istnienie trzech tarasów odpowiadających tarasom Wisły. Powstanie Podlaskiego Przełomu Bugu autor ten wiąże ze zlodowaceniem Würmskim; dostrzega też stabilność tektoniczną garbu Podlasia w przeciwieństwie do zapadających się obszarów sąsiednich.

W okresie powojennym powstają Przeglądowe Mapy Geologiczne Polski w skali 1 : 300 000 arkusz Lublin (Różycki, 1946) i Biała Podlaska (Zwierz, 1949), na których autorzy znaczą wychodnie skła kredowych i trzeciorzędowych oraz zróżnicowane litologicznie osady czwartorzędowe (plejstoceńskie i holoceńskie).

W pracy Rühlego i Zwierza (1961) zamieszczony jest szczegółowy przekrój na linii Horoszki—Mielnik prezentujący garby kredy pooddzielane aluwiami rzek oraz szczegółowo rozpoziomowane osady czwartorzędowe, których pozycję stratygraficzną autorzy ustalili w oparciu o stanowisko kopalnych osadów organogenicznych z Horoszek Dużych, datowanych przez Bitnera (1954) na interglacjał Mazovien II (eemski). Prace geologiczne w dolinie Bugu prowadzili w tym czasie Rühle (1952), Prószyński (1952) i Turnau-Morawska (1952). Prószyński (1952) znalazł w środkowym odcinku Bugu, między Chełmem a Brześciem dowody dwóch nasunięć lądolodu, rozdzielonych interglacjałem, Turnau-Morawska (1952) prowadziła tu prace petrograficzno-sedymentologiczne zmierzające do rozpoziomowania stratygraficznego osadów wypełniających dolinę rzeki.

Problemy zależności wykształcenia osadów czwartorzędowych od głębokiego podłoża przedstawia Rühle (1969) dostrzając związane z tektoniką głębokiego podłoża formy dolinne oraz zmiany facjalne osadów czwartorzędowych. Podobne wnioski wyciąga Nowak (1969), wiążąc występujące w podłożu czwartorzędu głębokie obniżenia o kierunku SE-NW z tektoniką krysta-

licznego podłoża i laramijskimi kierunkami tektonicznymi (Nowak, 1971). Nowak (1969) prezentuje stratygrafię plejstocenu w oparciu o analizy osadów ze stanowisk interglacjalnych oraz przedstawia sposób deglacjacji Wysoczyzny Siedleckiej, znacząc zasięg stadiału mazowiecko-podlaskiego na linii Seroczyn — Olszyc — Jastrzębie — Próchniki — Kobylany — Kornica. W wyniku dalszych prac autorka zmienia pogląd na zasięg lądolodu stadiału mazowiecko-podlaskiego (Warty) i przesuwa go do linii Krzny i dalej na wschód w okolice Terespola (Nowak, 1971, 1972, 1973, 1974, 1977).

Postęp w opracowaniach stratygrafii osadów czwartorzędowych występujących na terenie wschodniej Polski przynoszą odkrycia licznych stanowisk osadów interglacjalnych: w Łukowie (Sobolewska, 1969; Rühle, 1969), Ferdynandowie (Jańczyk-Kopikowa, 1963), Wylezinie (Dyakowska, 1956; Rühle, 1968), Syrnikach (Prószyński i Karaszewski, 1952; Sobolewska, 1956a; Jahn, 1956), Włodawie, Susznie, Zabłociu, Kobylanach, Oziatach, Starych Koszarach (Karaszewski, i Rühle, 1976), Radwaniczach (Karaszewski, 1972) i wielu innych. Odkrycia te przynoszą wiele zmian i korekt w podziałach stratygraficznych czwartorzędu. Środoń (1969) dokonuje rozdziału flor z interglacjału mazowieckiego, część z nich lokując w pozycji interglacjału lubelskiego. Rühle (1969, 1970, 1973) wyróżnia przedmaksymalny stadiał Krzny w obrębie zlodowacenia środkowopolskiego, który oddziela interstadiałem łukowskim od stadiału maksymalnego tego zlodowacenia. Lądolód stadiału Krzny, według tego autora, dotarł aż do Kocka przekraczając Parczew i Włodawę. Stadiał maksymalny zlodowacenia środkowopolskiego, utożsamiany z glacistadiałem Radomki (według Różyckiego, 1972), jest oddzielony od stadiału mazowiecko-podlaskiego interstadiałem wylezińskim (Rühle, 1970). Efektem prac zmierzających do opracowania osadów glacjalnych ze zlodowacenia środkowopolskiego było pojawienie się w literaturze wielu schematów stratygraficznych, w których występowały różnice w ilości stadiałów, od 6 (Różycki, 1972; Baraniecka, 1984) poprzez 5 (Baraniecka, 1969), 4 (Rühle, 1973) do 3 (Nowak, 1969).

Osady czwartorzędowe na południe od omawianego obszaru były badane przez Mojskiego i Trembaczowskiego (1975). Autorzy ci wyróżnili dwa kompleksy osadów glacjalnych przedzielone seriami osadów z interglacjału mazowieckiego. W ostatnim środkowopolskim zlodowaceniu tego obszaru pierwszym ogniwem poprzedzającym wkroczenie lądolodu są na całym Polesiu, a szczególnie w Zaklęsłości Łomaskiej, osady zastoiskowe, leżące często na interglacjalnych osadach organicznych. Stanowiska tych osadów na Polesiu opisuje Karaszewski (1972) oraz Karaszewski i Rühle (1976).

Z nowszych prac poświęconych geologii czwartorzędu Polesia i Lubelszczyzny należy wymienić prace dotyczące doliny Wieprza (Harasimiuk i Henkiel, 1981; Butrym i inni, 1991; Harasimiuk, 1991), w których prezentowane są osady kopalne wypełniające tę dolinę, zmiany jej przebiegu w czwartorzędzie, w nawiązaniu do procesów tektonicznych, oraz opis flor kopalnych pochodzących z doliny Wieprza. Buraczyński i Wojtanowicz (1980—81), analizując rzeźbę Polesia, uzależniają ją od przykrycia obszaru przez lądolód zlodowacenia środkowopolskiego. Prezentują oni nowy pogląd na genezę i wiek jezior Łęczyńsko-Włodawskich, według którego większość jezior Polesia — szczególnie głębokich, ma genezę wytopiskowo-termokrasową, a jedynie jeziora płytkie są genezy krasowej.

W pracy Ruszczyńskiej-Szenajch (1976) przedstawiona jest charakterystyka budowy geologicznej obszaru między Międzyrzecem Podlaskim a Mińskiem Mazowieckim na tle stratygrafii czwartorzędu tego terenu. Autorka wyróżnia tu osady glacjalne trzech zlodowaceń (podlaskiego, krakowskiego, środkowopolskiego) i dwóch interglacjałów (przasnyskiego i wielkiego) oraz strefę maksymalnego zasięgu lądolodu zlodowacenia podlaskiego i przedstawia układ dolin rzecznych z okresu interglacjału przasnyskiego. Na tym tle prezentowane są zagadnienia glacitektoniki, charakterystyczne dla tego terenu, głównie depresje glacitektoniczne oraz procesy powstawania kier lodowcowych. Podział stratygraficzny osadów czwartorzędowych autorka opiera na sytuacji geologicznej osadów organogenicznych w Łukowie, które umieszcza w pozycji interglacjału wielkiego między glinami zlodowacenia krakowskiego i środkowopolskiego. Jest to sprzeczne z badaniami palinologicznymi wykonanymi dla tego stanowiska przez Sobolewską (1969), która wskazuje na starszy wiek tych osadów.

Nowak (1977), w opracowaniu z okolic Łosic, dostrzega związek gębokiego podłoża z wykształceniem osadów czwartorzędowych i współczesną rzeźbą terenu. Wychodnie kredy w Kornicy i Koszelówce wiąże ze skomplikowanymi zaburzeniami glacitektonicznymi, w wyniku których powstały obalone fałdy zbudowane z przemieszczonych skał kredy, trzeciorzędu i czwartorzędu, Serie rzeczne i duże miąższości serii zastoiskowych pokrywają się z liniami tektonicznymi alpejskich kierunków oraz ruchami obniżającymi w końcu interglacjału wielkiego. Autorka ta (Nowak, 1973, 1974, 1977) osady z interglacjału wielkiego umieszcza pod dwoma poziomami gliny zwałowej odpowiadającymi stadiałowi maksymalnemu (Odry) i stadiałowi mazowiecko-podlaskiemu (Warty) w obrębie zlodowacenia środkowopolskiego. Jej zdaniem lądolód stadiału Warty przekroczył wyniesienia spiętrzonych osadów zrębu łukowskiego, z którego pochodzą liczne kry osadów starszych w glinach z tego stadiału. Na południe od tego zrębu powstały, dzięki niewielkiej miąższości lądolodu środkowopolskiego, jedynie płaty gliny i rozległe sandry (strefa I). Na linii spiętrzenia — faza łosicka, w efekcie długiego postoju lądolodu, doszło do zwiększenia masy lodu, spękania jego spągowej strefy i wyciśnięcia w szczeliny osadów podłoża, z czego powstały formy ozo i kemo podobne (strefa II). W strefie III, na zapleczu obszaru spiętrzonego fazy łosickiej, w wyniku ablacji lądolodu, powstały duże obszary pokryte gliną zwałową. Do rozpadu lądolodu na bryły martwego lodu doszło tylko w strefach kopalnych dolin, z czym wiąże Nowak (1977) powstanie zagłębień po martwych lodach i kemów. Obserwacje Nowak (1977), dotyczące zaburzeń glacitektonicznych w rejonie Kornicy i Koszelówki znalazły swoje potwierdzenie i rozwinięcie w pracy Alexandrowicza i Radwan (1992).

Lata osiemdziesiąte przynoszą wiele nowych badań i odkryć oraz kompleksowych opracowań osadów powierzchniowych i rzeźby południowego Podlasia. Do bardzo interesujących należą prace Falkowskiego i innych (1984—85, 1988). Autorzy ci przedstawiają oryginalną koncepcję zaniku ostatniego na tym terenie lądolodu i rozwoju sieci dolinnej powiązanego ze sposobem deglacjacji.

Ich zdaniem deglacjacja południowego Podlasia miała charakter arealny i była związana z istnieniem pomiędzy bryłami martwego lodu olbrzymich rozlewisk i przepływów, w wyniku których powstały „równiny akumulacyjne i „pogrzebane kemy" przy udziale statycznych zaburzeń glacitektonicznych.

Formy związane z deglacjacją południowego Podlasia prezentuje także Kaftan i Stala (1990). Ruszczyńska-Szenajch (1991) część z nich widzi jako glacjofluwialne formy szczelinowe lub jako fragmenty wysoczyzny glacjofluwialnej.

Badania geologiczne i palinologiczne nowo odkrytych stanowisk osadów organogenicznych w Białej Podlaskiej (Krupiński, 1984—85; Krupiński i inni, 1986, 1988; Krupiński, 1988a) oraz Komarnie (Lindner i inni, 1988; Krupiński i Lindner, 1991) pozwoliły na odniesienie ich powstania do interglacjału mazowieckiego oraz dostarczyły podstaw dla opracowania nowej propozycji stratygrafii osadów czwartorzędowych tego obszaru w nawiązaniu do obszarów sąsiednich oraz do podziałów stratygraficznych czwartorzędu wschodnioeuropejskiego (Lindner, 1988). Dalsze prace prowadzone na tym terenie przyniosły odkrycie kolejnych stanowisk kopalnych osadów organogenicznych interglacjału mazowieckiego w Ossówce (Lindner i inni, 1990), Hrudzie (Lindner i inni, 1991) i Mokranach Nowych (Krupiński i Nitychoruk, 1991). Szczegółowe prace kartograficzne były prowadzone tu pod kierunkiem Prof. dr hab. L. Lindnera przez magistrantów Zakładu Geologii Czwartorządu Uniwersytetu Warszawskiego i objęły obszar między Białą Podlaską a Janowem Podlaskim.

Szereg pozycji literatury nawiązujących w sposób bardziej luźny do tematu badań autora, a także literatura problemowa i dotycząca jej dyskusja zostaną omówione w dalszej części pracy.

II. Podłoże osadów czwartorzędu

1. Litologia i zarys stratygrafii oraz ukształtowanie powierzchni podłoża trzeciorzędu

Obszar badań położony jest we wschodniej części obniżenia podlaskiego, należącego do platformy wschodnioeuropejskiej. Od północy obniżenie podlaskie graniczy z wyniesieniem mazurskim, a od południa z wyniesieniem łukowsko-wisznickim. Południowa i prawdopodobnie północna granica nosi charakter tektoniczny (Sokrupa, 1963). Według Lendzion (1962) obniżenie podlaskie (synekliza podlaska) otaczają: wyniesienie łukowsko-wisznickie (antekliza Sławatycz) i wyniesienie mazurskie (antekliza mazursko-suwalska), które stanowią intruzje skał młodszych i które wskutek ruchów tektonicznych zostały wydźwignięte, przyjmując formy antyklinalne.

Wiek i litologia skał krystalicznego podłoża północno-wschodniej Polski według Znoski (1990) przedstawia się następująco: starszy prekambr (gnejsy, migmatyty, granity drobnoziarniste), młodszy prekambr (łupki fylitowe i biotytowe, zieleńce, granity gruboziarniste), najmłodszy prekambr (kwarcyty typu jotnickiego). W obniżeniu podlaskim, na podstawie profilu litologicznego z głębokiego otworu wywierconego w Mielniku, wyróżniono w najwyższym proterozoiku skały amfibolowo-plagioklazowo-piroksenowe, które tworzą urozmaiconą morfologicznie powierzchnię na głębokości około 1,5 km, widoczną na przekroju geologicznym Mielnik — Wisznice — Kaplonosy, zestawionym przez Arenia (fide Lendzion, 1962).

Na tej powierzchni leżą osady eokambru górnego, tworzące serię sławatycką (Lendzion, 1962), która w Mielniku ma 117 m miąższości i złożona jest z przeobrażonych bazaltów, tufów, diabazów. Nadległa seria siemiatycka od serii poprzedniej oddzielona jest nieokreśloną czasowo luką erozyjną i se-

dymentacyjną (Znosko, 1990). Seria siemiatycka rozpoczyna nowy, arkozowy etap sedymentacji (w Mielniku osiąga 38 m miąższości), który musiał być poprzedzony odpowiednio długotrwałym wietrzeniem. Charakter litologiczny następnej serii lubelskiej, wyrażający się dużą zmianą habitusu skalnego — przejście od arkoz do serii piaszczysto-mułowcowo-ilastej (w Mielniku 43 m miąższości) jest tłumaczony przez Znosko (1990) długotrwałą przerwą sedymentacyjną. Na tych osadach w Mielniku stwierdzono kompleks piaskowców serii włodawskiej, (Areń, 1972; Areń i Lendzion, 1978). Miąższości eokambru w otworach Mielnik i Radzyń Podlaski są większe w Radzyniu (Lendzion, 1962).

Przejście z eokambru do kambru, rozpoczynającego się na głębokości 1,4 km piaskowcową serią kaplonowską (Lendzion, 1962) o miąższości 140 m (w Mielniku), zaznacza się niezgodnością tzn. luką erozyjno sedymentacyjną, na którą transgresywnie wchodzą osady najniższego kambru (Znosko, 1990).

Kompleks skał należących do kambru w otworze Mielnik został nawiercony na głębokości 1247 m (Staśkiewicz, 1971). Są to serie piaskowcowe i mułowcowo-ilaste: seria kaplonoska, radzyńska, kostrzyńska obejmujące kambr dolny, środkowy i górny (Lendzion, 1962). Miąższości kambru zwiększają się na zachód w kierunku przegłębienia perykratonicznego (Pożaryski, 1974).

Na początku epoki bajkalskiej zaznaczają się w Polsce wschodniej wyraźne dyslokacje dysjunktywne o kierunku SW-NE, które według danych geofizycznych i wiertniczych zostały odmłodzone w fazach młodokaledońskich lub wczesnowaryscyjskich, z którymi Pożaryski (1974) wiąże powstanie megastruktur wyniesienia mazursko-białoruskiego oraz wyniesienia łukowsko-wisznickiego. Uskoki oddzielające te jednostki mają przebieg równoleżnikowy ale w części wschodniej zapadliska podlaskiego nie zostały jeszcze sprecyzowane. Przyjmuje się natomiast (Pożaryski, 1974) istnienie uskoków Łukowa, Międzyrzeca Podlaskiego, Janowa Podlaskiego, Białej Podlaskiej i Terespola o kierunku SW-NE (fig. 4).

Ordowik i sylur w zapaadlisku podlaskim wykształcone są jako skały piaszczysto-ilasto-wapienne o znacznych miąższościach — 127 m i 54 m w Mielniku (Staśkiewicz, 1971). Od górnego kambru do środkowego syluru nastąpił tu okres stagnacji ruchów epejrogenicznych.

Po sylurze doszło do wielkiej przerwy sedymentacyjnej, w wyniku której struktury kaledońskie przykryte są niezgodnie wapiennymi osadami karbonu górnego, osadzonymi w płytkim, szelfowym morzu (Pożaryski, 1974; Staśkiewicz, 1971). Bezpośrednio na iłowcach syluru w Mielniku stwierdzono serię osadów permu zaliczonych do czerwonego spągowca (zlepieńce piaszczyste) oraz cechsztynu, którego strop w tym wierceniu występuje na głębokości 390 m, a miąższość wynosi około 100 m. Seria ta wykształcona jest w facji zlepieńcowo-piaszczystej, przechodzącej w łupkową, a następnie w osady wapienne i solne (Staśkiewicz, 1971).

Na osadach paleozoicznych leżą w obniżeniu podlaskim osady dolnego triasu reprezentowane przez piaskowce i wyżej leżące margle i mułowce retu. Nad nimi występują osady wapienia muszlowego, wykształcone w facjach wapiennych. Kajper nawiercony jest w otworze Żebrak i wykształcony w facjach lądowo-piaszczystych. Całkowita miąższość triasu w Mielniku została oceniona na 50 m. Jura dolna na omawianym obszarze była okresem, w którym panowały tu warunki lądowe. Dopiero w jurze środkowej i górnej

doszło (w Mielniku) do sedymentacji iłów z wkładkami piasków i wapieni o łącznej miąższości 126 m (Staśkiewicz, 1971).

W kredzie dolnej w zapadlisku podlaskim panowały warunki lądowe i nie stwierdzono tu żadnych osadów. Dopiero w albie nastąpiła transgresja morska, w wyniku której powstały osady piaszczyste z glaukonitem przechodzące w margle. W kredzie górnej doszło do pogłębienia morza i sedymentacji margli kredowych, oraz kredy piszącej z krzemieniami (Staśkiewicz, 1971). Miąższość tych osadów dochodzi do 200 m w Mielniku, 235 m w Białej Podlaskiej i 242.5 m w Terespolu (Nowak, 1974). Ostatnie fazy orogenezy laramijskiej spowodowały regresję morza. Strop osadów kredy zapada lekko ku NW (Nowak, 1974; Ruszczyńska-Szenajch, 1976) i znajduje się na głębokości od około 50 m w okolicach Terespola do ponad 100 m w północno-zachodniej części badanego obszaru. W strefie zaburzeń glacitektonicznych Kornica — Mielnik skały kredy występują na zmiennych głębokościach: od 0 m do ponad 200 (Alexandrowicz i Radwan, 1992).

2. Litologia i zarys stratygrafii osadów trzeciorzędu

W starszym trzeciorzędzie, w czasie paleocenu i eocenu, obszar ten był denudowany. Dopiero w oligocenie, w wyniku postępującej od wschodu transgresji morskiej nastąpiła tu sedymentacja osadów piaszczysto-glaukonitowych z fosforytami. W stropie tych osadów występują wkładki węgli brunatnych i żwirów kwarcowych. Miąższość ich przeciętnie osiąga 20 m, a strop ich zapada lekko ku NW (Staśkiewicz, 1971; Nowak, 1974). Na tych osadach, należących do oligocenu, leży seria piasków glaukonitowych sedymentowana w płytkim morzu (Kosmowska-Ceranowicz i Nowak, 1976).

Miocen reprezentowany jest na tym terenie przez osady śródlądowe, wykształcone jako piaski kwarcowe z wkładkami węgla brunatnego i mułki. Osady te zawierają często muskowit. Występujące tu osady miocenu reprezentują miocen środkowy i górny, ich przeciętna miąższość waha się od 20 do 30 m, a ich powierzchnia zapada ku zachodowi (Nowak, 1974) i występuje na głębokości od 50 do 100 m.

Osady pliocenu występują jedynie w rejonie Białej Podlaskiej, Terespola oraz wsi Próchanki i Czaple na głębokości około 50—80 m i wykształcone są w postaci iłów.

Generalnie strop osadów trzeciorzędowych pochylony jest ku NW (Nowak, 1971). W tym też kierunku zorientowane są osie obniżeń i wyniesień w obrębie powierzchni osadów trzeciorzędowych, które Nowak (1971) wiąże z laramijskimi kierunkami tektonicznymi, odpowiadającymi kierunkowi wału kujawsko-pomorskiego. Inny kierunek (równoleżnikowy) wykazują wały wypiętrzeń glacitektonicznych, w których osady trzeciorzędu występują na powierzchni terenu, w rejonie Kornicy i Koszelówki.

3. Ukształtowanie powierzchni osadów trzeciorzędowych

Osady pliocenu występują w rejonie Białej Podlaskiej (80—100 m n.p.m.), Terespola (90—110 m n.p.m.—fig. 8), wsi Próchenki (110 m n.p.m.) i Czaple (50—75 m n.p.m.—fig. 11) i są prawdopodobnie ostańcami erozyjnymi. Miąższość serii plioceńskiej (głównie iły) jest tu niewielka, dochodzi do 10 m na wschodzie i 30 m w okolicach Siedlec (Nowak, 1971).

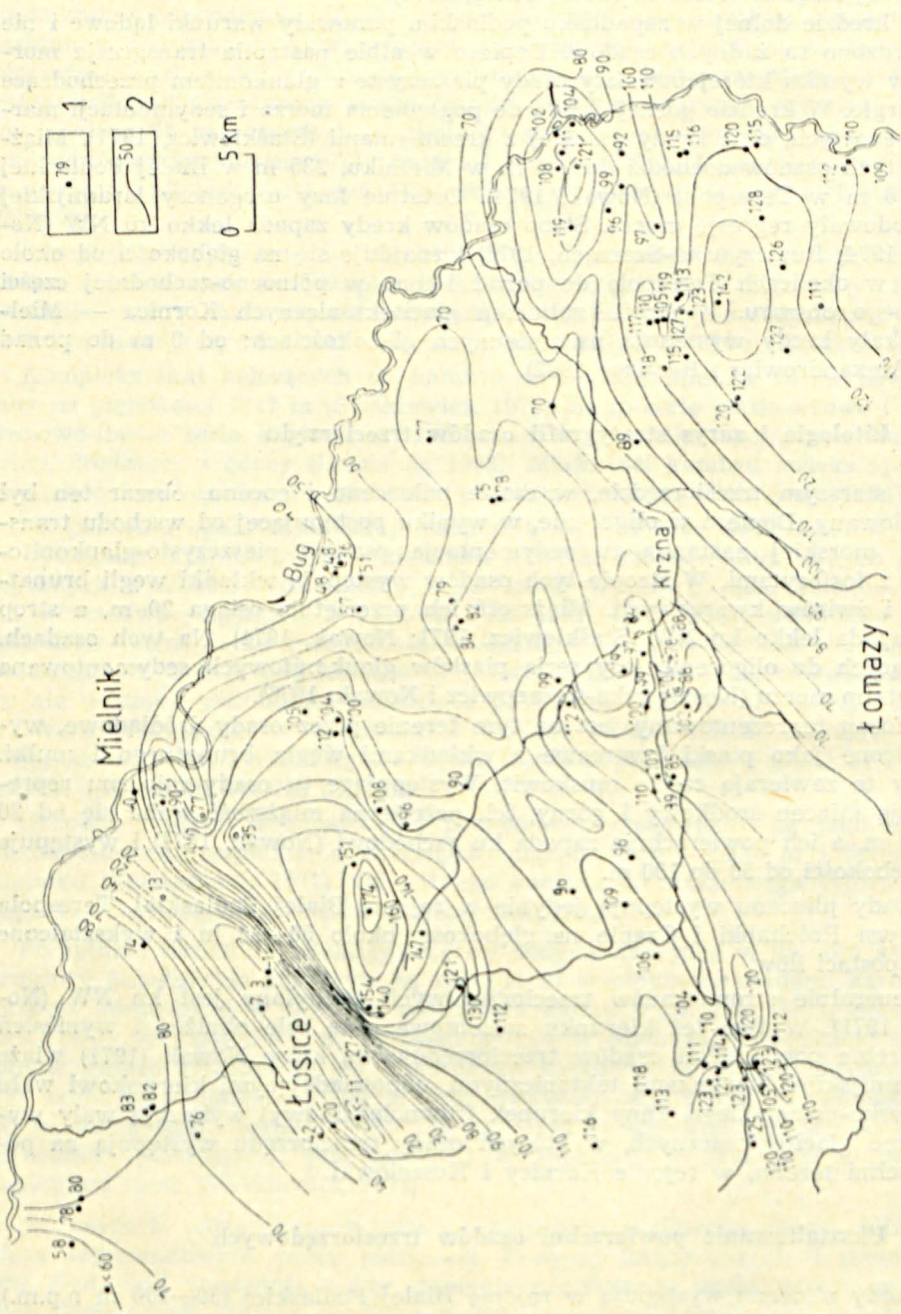

Fig. 3. Ukształtowanie powierzchni podłoża osadów czwartorzędowych. 1 — wiercenia wykorzystane do sporządzenia mapy (z wysokością w m n.p.m. spągu osadów czwartorzędowych), 2 — izohipsy stropu osadów przedczwartorzędowych.

Najczęściej kompleks osadów czwartorzędowych leży na osadach zaliczanych do miocenu. Do nielicznych wyjątków należy występowanie w podłożu osadów plejstoceńskich skał oligocenu (rejon Białej Podlaskiej oraz Terespola—fig. 8) lub kredy (rejon Łomaz i Kornicy — fig. 9, 12). Występowanie skał pliocenu w formie ostańców erozyjnych a skał należących do oligocenu i kredy w najgłębszych rozcięciach erozyjnych świadczy o intensywnych procesach erozji, które przebiegały na granicy trzeciorzęd-czwartorzęd i nawiązywały bezpośrednio do tektonicznych struktur podłoża.

Mapę ukształtowania powierzchni osadów trzeciorzędowych (fig. 3) opracowano na podstawie analizy około 200 profili wierceń osiągających skały trzeciorzędu, a niekiedy kredy oraz kilkudziesięciu wierceń płytszych. Generalnie powierzchnia skał trzeciorzędowych leży na wysokości 60—120 m n.p.m. to znaczy od około 100 m do około 40 m poniżej powierzchni terenu (fig. 3), ale występują w jej obrębie znaczne depresje i elewacje. Najtrudniej jest wyznaczyć strop skał starszych od czwartorzędowych w rejonie Łosice — Mielnik i Kornica — Koszelówka, gdzie występują skomplikowane zaburzenia glacitektoniczne, prowadzące do „wymieszania" osadów trzeciorzędowych z czwartorzędowymi. Mapę ukształtowania powierzchni podłoża osadów czwartorzędowych tego rejonu należy traktować z bardzo dużym przybliżeniem.

Występująca w rejonie Łosic depresja glacitektoniczna nawiązuje bezpośrednio do rowu tektonicznego Łosic (fig. 3) o przebiegu NE-SW. Osady czwartorzędowe występują w tym rowie poniżej 11 m n.p.m., a osady kredy i trzeciorzędu w położonej na SE elewacji gacitektonicznej osiągają ponad 170 m n.p.m. Podobnie zarejestrowane, w rzeźbie podłoża osadów czwartorzędowych, są rowy tektoniczne Janowa Podlaskiego i Międzyrzeca Podlaskiego oraz rów Białej Podlaskiej. Na ich linii powstały doliny o głębokości od 20 do 30 m, o dnach nachylonych ku NE (fig. 3). Szczególnie duże nachylenie ma forma erozyjna ciągnąca się od Międzyrzeca Podlaskiego (105 m n.p.m.) do Janowa Podlaskiego (40 m n.p.m.), gdzie przechodzi w nieckowate obniżenie. Oprócz wymienionych obniżeń, nawiązujących bezpośrednio do walnych struktur tektonicznych tego regionu, występuje szereg rozcięć mniejszego rzędu w rejonie Białej Podlaskiej, Terespola czy Międzyrzeca Podlaskiego, które pokrywają się z równoleżnikowymi fotolineamentami, wyznaczającymi strefę tektonicznego kontaktu zapadliska podlaskiego z wyniesieniem mazurskim (fig. 3, 4, 5).

Do elewacji podłoża, oprócz wspomnianej strefy Kornica-Koszelówka, należą dwie owalne formy (fig. 3) w rejonie Piszczaca (142 m n.p.m.) i Terespola (121 m n.p.m.) oraz jedna — tektonicznie rozczłonkowana — w Międzyrzecu Podlaskim (123 m n.p.m.).

III. Tektonika i neotektonika w świetle analizy fotointerpretacyjnej zdjęć satelitarnych

Informacje dotyczące tektoniki skał przedtrzeciorzędowych pochodzą z syntetycznych opracowań Pożaryskiego (1974), Żelichowskiego (1972, 1974) i innych. Rzadko rozmieszczone głębokie wiercenia nie dają pełnego wglądu w rozwój zjawisk tektonicznych, a jedynie informację o regionalnych uwarunkowaniach. Generalnie występują tu uskoki o kierunku NE-SW prostopadłe do systemu uskoków o kierunku NW-SE, który odpowiada przebiegowi rowu mazowiecko-lubelskiego położonego na SW, poza terenem badań (por. Żeli-

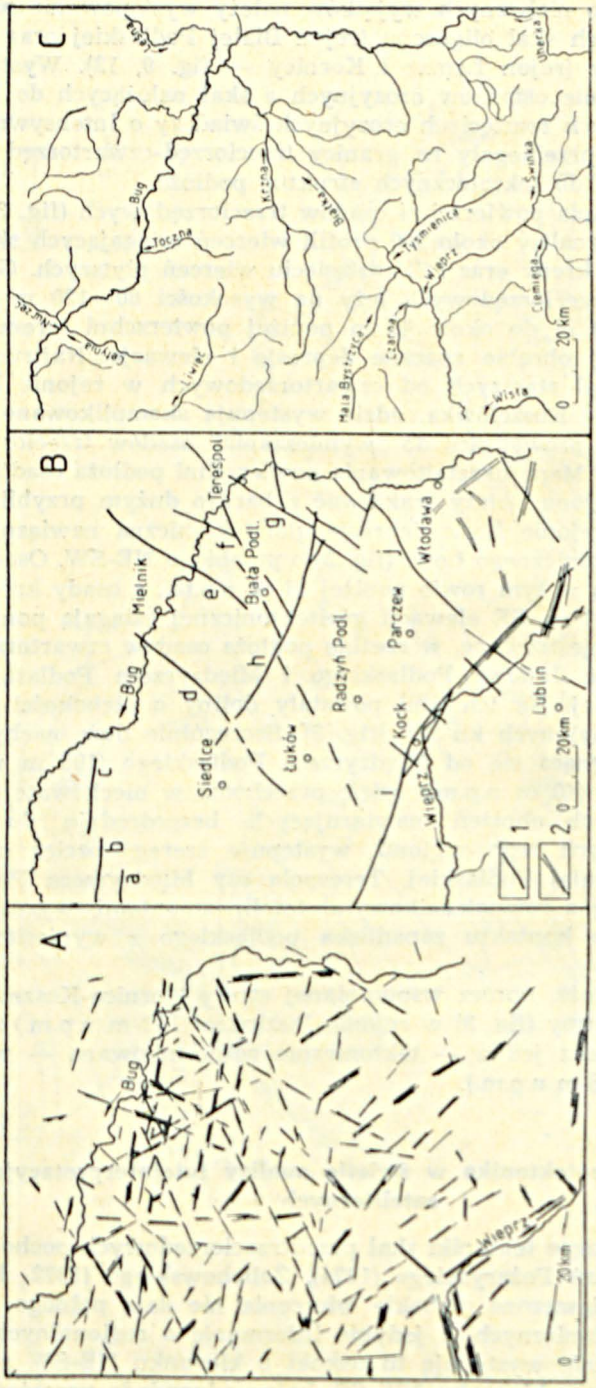

Fig. 4. A — zbiorczy obraz fotolineamentów satelitarnych wyznaczonych w kanałach 4, 5, 7. B — główne linie tektoniczne w skałach paleozoiku (1) wg Pożaryskiego (1974), Żelichowskiego (1972, 1974) oraz struktury tektoniczne w kenozoiku (2) wg Henkla (1983). Uskoki: a — Tłuszcza, b — Łochowa, c — Chroszczówki, d — Łukowa, e — Janowa Podlaskiego, f — Białej Podlaskiej, g — Terespola, h — Międzyrzeca Podlaskiego, i — Kocka — Łęcznej, j — Hanny. C — układ sieci rzecznej między Wisłą a Bugiem.

chowski, 1972, 1974). Znaczone są również uskoki równoleżnikowe na wschód od Warszawy, odpowiadające północnemu skłonowi zapadliska podlaskiego (fig. 4). O zjwaiskach tektonicznych w osadach wieku mezozoicznego na tym terenie jest mało informacji (por. Duchnowski i Michalski, 1987).

Na obszarze Lubelskiego Zagłębia Węglowego zauważone przez Henkla (1983) liniowe strefy osłabienia w pokrywie kredowej powtarzają struktury bretońskie, do czego mogły się przyczynić czwartorzędowe procesy glaciizostatyczne, reaktywujące strefy osłabień i doprowadzające niekiedy do powstania stref uskokowych o niewielkich zrzutach.

Zwolenniczką czwartorzędowych ruchów neotektonicznych wskutek obciążeń i odciążeń lądolodem jest Baraniecka (1971a, 1975, 1980), która przyjmuje istnienie drobnych, wielokrotnych ruchów potomnych poalbskiego cyklu tektonicznego. Wyzwolenie tych ruchów w czwartorzędzie spowodował lądolód. Podobnie uważają Liszkowski (1979) oraz Buraczyński i Wojtanowicz (1982). Ci ostatni autorzy przyjmują istnienie na lubelszczyźnie neotektoniki na planie tektoniki bretońskiej, której efektem jest zróżnicowanie miąższości i litologii osadów czwartorzędowych oraz występowanie linijnych elementów topografii nie w osiach, a wzdłuż zboczy kopalnych dolin rzecznych nawiązujących do systemu zrębów i rowów tektonicznych.

Strefy czwartorzędowych ruchów neotektonicznych na obszarze Warmii i Mazur są rozmieszczone także w ścisłej zależności od starszego planu strukturalnego (Marks, 1988).

Istnienie czwartorzędowych ruchów neotektonicznych potwierdzają również prace z centralnej (Krzyszkowski, 1987, 1991, 1992) i południowej Polski (Zuchiewicz, 1984; Nitychoruk, 1991, Markiewicz, 1993).

Cytowany wyżej zarys wiedzy na temat czwartorzędowych ruchów neotektonicznych, przy braku informacji na ten temat na badanym terenie, skłonił autora do zastosowania nowej, podlegającej rozwojowi, metody badawczej polegającej na interpretacji zdjęć satelitarnych, celem poznania najmłodszych zjawisk tektonicznych.

Obserwowane na tych zdjęciach fotolineamenty są interpretowane (por. Ciołkosz, Kęsik, 1989) jako linijne cechy rozpoznawcze, nie zawsze odpowiadające widocznym elementom topograficznym. Są one wyrazem głębszych deformacji skorupy ziemskiej, odpowiadają lokalizacji epicentrów trzęsień ziemi, strefom zmineralizowania, różnym rodzajom skał, antyklinom, synklinom, wypiętrzeniom kopulastym, diapirom, czy wreszcie liniom uskoków, strefom zrębów i rowów tektonicznych (por. Ostaficzuk, 1978). Przebieg fotolineamentów ma fragmentaryczny lub na dużej przestrzeni, związek ze znanymi strefami uskokowymi w Karpatach (por. Motyl-Rakowska i Ślączka, 1984). Bażyński (1980) uznaje, iż na zdjęciach satelitarnych można śledzić linie tektoniczne o znaczeniu regionalnym — wielokilometrowej długości. Zdarza się także, że nie wszystkie uskoki odzwierciedlone są lineamentami. W 70% lineamenty wskazują na raptowne zmiany miąższości przepuszczalnych, sypkich osadów czwartorzędowych lub drogi wzmożonej filtracji wód między np. jeziorami.

Oprócz wymienionych wyżej możliwości interpretacji fotolineamentów, wydaje się, iż mogą one wskazywać na wiązki uskoków, dylatacje, strefy rozluźnień lub przesunięć, czy miejsca występowania kopalnych osadów organogenicznych i kopalnych dolin rzecznych.

W niniejszej pracy do analizy fotolieamentów wykorzystano zdjęcia z satelity Landsat w kanale 4, 5, 7 dla obszaru między Bugiem a Wieprzem

i Bugiem a Wisłą (fig. 4). Dobór kanałów był podyktowany jedynie możliwościami uzyskania zdjęć satelitarnych. Po wyznaczeniu fotolineamentów ze zdjęć w poszczególnych kanałach sporządzono mapę powtarzających się fotolineamentów, która stała się podstawą interpretacji linii tektonicznych (fig. 4).

Fotolineamenty ze zdjęć satelitarnych wykonanych w 4 kanale dobrze uwidaczniają uskoki nazwane przez Pożaryskiego (1974) uskokami Łosic, Janowa Podlaskiego, Białej Podlaskiej, Międzyrzeca Podlaskiego, Hanny. Nawiązują także do równoleżnikowych uskoków Łochowa, Chroszczówki, Tłuszcza oraz na południu Siedliszcza, Świerży (fig. 4) kontynuując się poza wyznaczone strefy, co szczególnie dobrze widać w przypadku równoleżnikowego odcinka doliny Bugu oraz na południe, aż do Białej Podlaskiej. Ten kierunek występuje także na linii Kock — Parczew, choć nie ma odzwierciedlenia w stwierdzonych uskokach. Ciekawy jest w tym obrazie brak lineamentów odpowiadających ważnej strefie uskokowej Kock—Łęczna i prostopadłych do niej uskoków oraz uskokom Terespola i Łosic.

Uskoki Łosic, Białej Podlaskiej, Międzyrzeca Podlaskiego, Hanny i Łukowa oraz uskoki Siedliszcza, Janowa Podlaskiego i Kocka—Łęcznej dobrze są widoczne na obrazie lieamentów dla zdjęć w kanale 5. Równoleżnikowa strefa uskoków Tłuszcza, Łochowa, Chroszczówki równie dobrze zaznacza się w tym kanale, znajdując swoją kontynuację na wschodzie (fig. 4) jak i w kanale 7, gdzie oprócz strefy Kock—Łęczna wszystkie ważniejsze uskoki pokrywają się z fotolineamentami. Również w tym kanale następuje przedłużenie kierunków równoleżnikowych związanych z uskokami Tłuszcza, Łochowa, Chroszczówki (fig. 4).

Porównanie lineamentów występujących wspólnie na wszystkich zdjęciach (fig. 4) z mapą uskoków opracowaną na podstawie danych geologicznych wykazuje ich wyraźne pokrywanie się z uskokami Łosic, Janowa Podlaskiego, Międzyrzeca Podlaskiego, Łukowa, strefą równoleżnikową w okolicach Lublina, a także fragmentarycznie ze strefą Kock—Łęczna. Rysuje się również wyraźny związek strefy równoleżnikowych uskoków Tłuszcza, Łochowa, Chroszczówki z równoleżnikowo przebiegającymi lineamentami, które mają większy zasięg na wschód. Może to sugerować szerszy niż sądzono (por. Pożaryski, 1974) przebieg linii tektonicznych oddzielających obniżenie podlaskie od otaczających je struktur wyniesienia mazurskiego, a także wskazywać na podobny kontakt tego obniżenia z wyniesieniem łukowsko-wisznickim, czego dotychczas nie podejrzewano.

Przesunięcie na SW lineamentu Kock—Łęczna, w stosunku do wyznaczonego na fig. 4 uskoku, może być spowodowane klawiszowym przemieszczeniem tej linii tektonicznej wzdłuż prostopadłych do niej uskoków. Brak lineamentu dla dotychczas wyróżnionego przebiegu (NE-SW) uskoku Terespola (por. Pożaryski, 1974), przy istnieniu tu lieamentu równoleżnikowego może wskazywać na prawdpodobnie inny przebieg tego uskoku. Obecność południkowego, bardzo wyraźnego kierunku pokrywającego się z doliną Bugu oraz inne południkowe lieamenty Łosice—Międzyrzec Podlaski i Konstantynów mogą wiązać się z nowym ważnym kierunkiem tektonicznym lub kopalnym systemem odpływu rzecznego.

Bardzo charakterystyczne jest nakładanie się zbiorczych lineamentów na współczesną, a prawdpodobnie i kopalną sieć rzeczną lub jej fragmenty (fig. 4). Charakterystyczna dla sieci rzecznej tej części Polski są nagłe zmia-

ny biegu rzek, powtarzające się w kilku niezwiązanych ze sobą dolinach. Na ogół owe zmiany przypadają na jeden wspólny lineament, świadcząc o tektonicznych przesłankach zmiany biegu rzeki i obecności w tym miejscu uskoku (fig. 4). Do najbardziej oczywistych tego przykładów można zaliczyć równoleżnikowy przebieg takich rzek jak: Ciemięga, Wieprz, Świnka, Uherka, czy powiązany z lieamentem o kierunku SW-NE i uskokiem Białej Podlaskiej przebieg rzek: Wieprz, Tyśmienica, Piwonia, Białka, Krzna, Leśna (fig. 4). Także takie rzeki jak Cytnia—Nurzec (dopływ Bugu poniżej Drohiczyna) czy Toczna-Krzywula albo Wieprz—Czarna—Mała Bystrzyca wykazują kierunkowość powiązaną z liniami tektonicznymi (fig. 4).

Czasami obserwowany jest równoległy przebieg dwóch lieamentów pokrywający się ze znanymi dotychczas uskokami. Ten fakt może wskazywać na obecność w owym miejscu rowu lub zrębu tektonicznego, a poparty zmianami miąższości i wykształcenia osadów kenozoicznych pozwala na wyznaczenie przebiegu tych struktur (fig. 5, 6).

I tak w dalszej części pracy uskoki Łosic, Janowa Podlaskiego, Białej Podlaskiej (fig. 4) są traktowane jako rowy tektoniczne wraz z rowem Międzyrzeca Podlaskiego, którego kierunek SW-NE nawiązuje do rowu Janowa Podlaskiego (fig. 6) i jest prostopadły do uskoku Międzyrzeca Podlaskiego (fig. 4) wyznaczonego przez Pożaryskiego (1974).

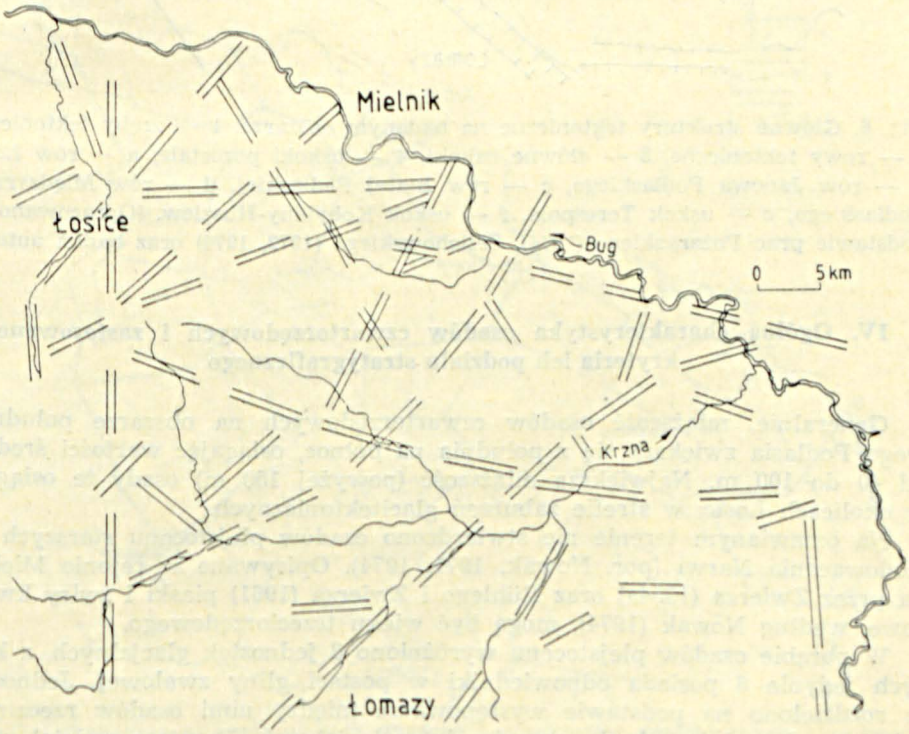

Fig. 5. Mapa głównych fotolineamentów na badanym obszarze (lineamenty zaznaczono podwójną linią).

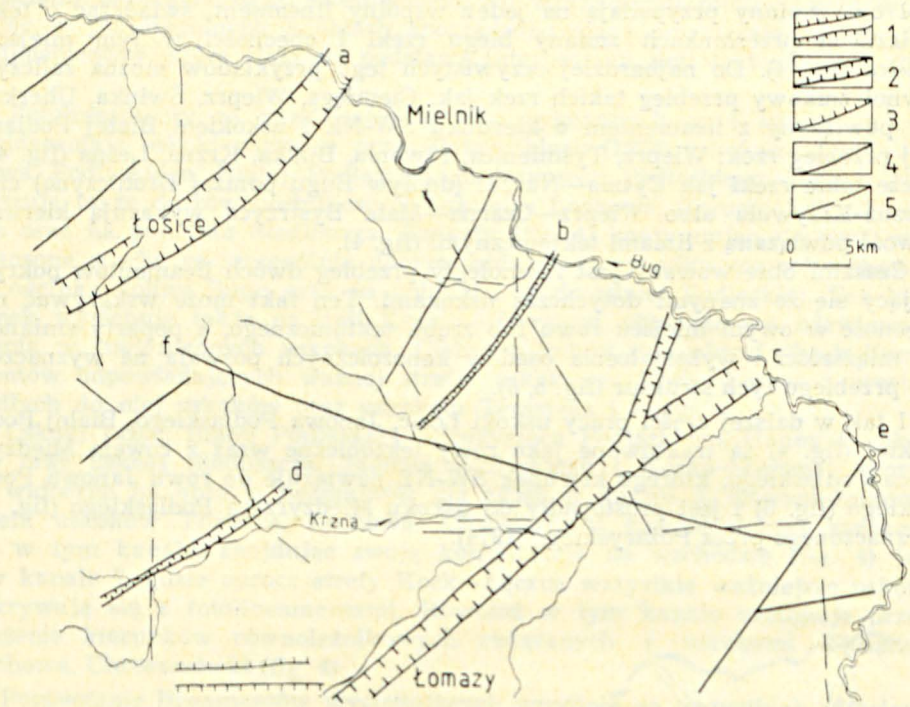

Fig. 6. Główne struktury tektoniczne na badanym obszarze. 1 — zręby tektoniczne, 2 — rowy tektoniczne, 3 — główne uskoki, 4 — uskoki pozostałe, a — rów Łosic, b — rów Janowa Podlaskiego, c — rów Białej Podlaskiej, d — rów Międzyrzeca Podlaskiego, e — uskok Terespola, f — uskok Kobylany-Huszlew. (Opracowano na podstawie prac Pożaryskiego (1974), Żelichowskiego (1972, 1974) oraz badań autora).

IV. Ogólna charakterystyka osadów czwartorzędowych i zastosowane kryteria ich podziału stratygraficznego

Generalnie, miąższość osadów czwartorzędowych na obszarze południowego Podlasia zwiększa się z południa na północ, osiągając wartości średnio od 40 do 100 m. Największą miąższość (powyżej 150 m) osady te osiągają w okolicach Łosic, w strefie zaburzeń glacitektonicznych.

Na omawianym terenie nie stwierdzono osadów plejstocenu starszych od zlodowacenia Narwi (por. Nowak, 1971, 1974). Opisywane w rejonie Mielnika przez Zwierza (1954a) oraz Rühlego i Zwierza (1961) piaski i żwiry kwarcowe, według Nowak (1974), mogą być wieku trzeciorzędowego.

W obrębie osadów plejstocenu wyróżniono 8 jednostek glacjalnych, z których jedynie 6 posiada odpowiedniki w postaci gliny zwałowej. Jednostki te rozdzielono na podstawie występowania między nimi osadów rzecznych i jeziornych należących do okresów interglacjalnych. Przyjęty podział stratygraficzny osadów plejstocenu oparto na pracach Lindnera (1984, 1988, 1991) i Baranieckiej (1990).

Dużym ułatwieniem w pracach zmierzających do ustalenia wieku poszczególnych kompleksów glacjalnych było wykorzystanie znanych i prezentowanych w tej pracy stanowisk organogenicznych osadów jeziornych. Określenie wieku tych osadów metodami paleobotanicznymi i paleozoologicznymi na interglacjał mazowiecki umożliwiło wykorzystanie ich jako reperów przy konstruowaniu przekrojów geologicznych i schematu stratygraficznego plejstocenu tego obszaru.

Traktując osady interglacjału wielkiego jako horyzont przewodni wyróżniono poniżej 4 główne kompleksy osadów glacjalnych. Najstarszy z nich, czwarty poniżej osadów interglacjału wielkiego, odniesiono do zlodowacenia Narwi (Na). Trzeci kompleks glacjalny zachowany poniżej osadów tego interglacjału związano ze zlodowaceniem Nidy (Ni). Drugi kompleks glacjalny poniżej osadów interglacjału wielkiego związano ze zlodowaceniem Sanu 1 (S1) a pierwszy poziom glacjalny zachowany poniżej osadów interglacjału wielkiego odniesiono do zlodowacenia Sanu 2 (S2). Wymienione kompleksy glacjalne oddzielone są osadami rzecznymi i jeziornymi, poczynając od dołu: interglacjału podlaskiego (Po), interglacjału małopolskiego (Ma) i interglacjału ferdynandowskiego (F). Powyżej osadów interglacjału wielkiego wyróżniono dwa kompleksy glacjalne związane: ze zlodowaceniem Odry (O) — pierwszy kompleks powyżej osadów interglacjału wielkiego i ze zlodowaceniem Warty (W) — drugi kompleks powyżej osadów interglacjału wielkiego. Kompleksy te oddzielone są osadami z interglacjału lubawskiego (L).

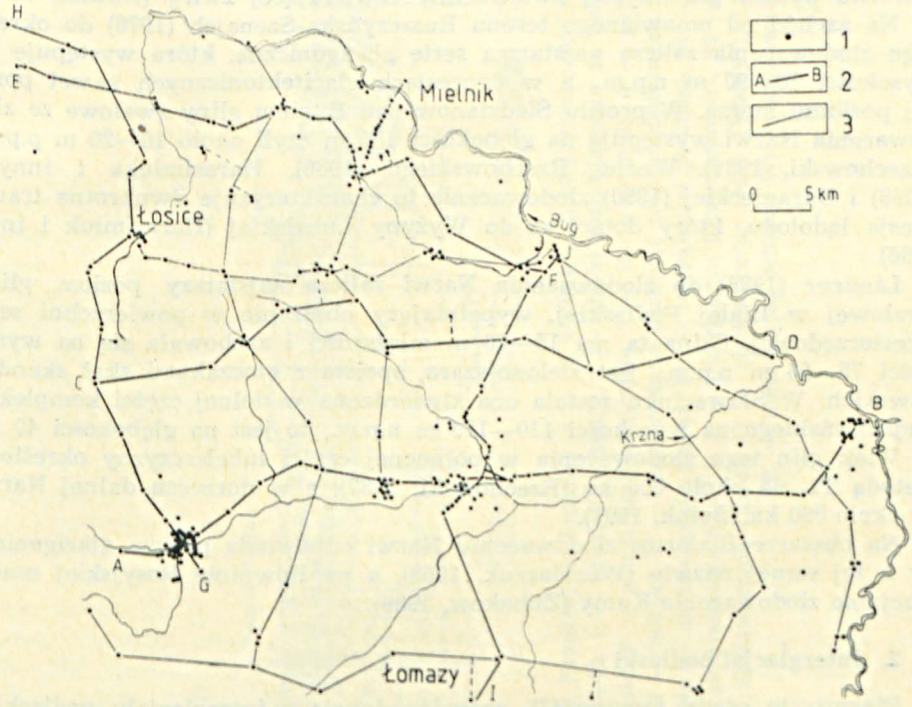

Fig. 7. Lokalizacja najważniejszych wierceń i przekrojów geologicznych 1 — wiercenia, 2 — linie przekrojów geologicznych zamieszczonych w pracy, 3 — linie roboczych przekrojów geologicznych.

Wykształcenie osadów plejstoceńskich na omawianym obszarze zostało przedstawione w oparciu o 11 przekrojów geologicznych, z których 5 zamieszczono w niniejszej pracy (fig. 7). Trzy z nich mają przebieg równoleżnikowy (fig. 8, 9, 10) a dwa południkowy (fig. 11, 12).

V. Litologia i stratygrafia osadów plejstoceńskich, starszych od interglacjału wielkiego

1. Zlodowacenie Narwi

Najstarszym osadem plejstoceńskim opisywanego obszaru jest glina zwałowa, czterometrowej miąższości, leżąca na dnie rowu tektonicznego Janowa Podlaskiego (fig. 12). Glina ta wraz z wyżej zachowanymi (48—52 m n.p.m.) piaskami i żwirami fluwioglacjalnymi reprezentuje zapewne zlodowacenie Narwi (Na) — czwarty kompleks glacjalny występujący poniżej osadów z interglacjału wielkiego.

Nowak (1974) stwierdziła gliny ze zlodowacenia podlaskiego (Narwi) na N od doliny Bugu. Leżą one na osadach miocenu na wysokości 50—75 m n.p.m. w dnach lub na zboczach obniżeń. Jest to glina szara, z dużym udziałem drobnych żwirów, bardzo zwarta i sprasowana, zawierająca kawałki mioceńskich ksylitów. W górnej części glina ta jest odwapniona, przesycona związkami żelaza, a na jej powierzchni występuje 0,4 metrowej miąższości warstwa pylasto-piaszczystej zwietrzeliny zawierającej żwiry (Nowak, 1974).

Na zachód od omawianego terenu Ruszczyńska-Szenajch (1976) do okresu tego zlodowacenia zalicza najstarszą serię glacigeniczną, która występuje na wysokości 70—90 m n.p.m., a w depresjach glacitektonicznych nawet poniżej poziomu morza. W profilu Śledzianów nad Bugiem gliny zwałowe ze zlodowacenia Narwi występują na głębokości 130 m czyli około 10—20 m p.p.m. (Rzechowski, 1986). Według Rzechowskiego (1986), Harasimiuka i innych (1988) i Baranieckiej (1990) zlodowacenie to charakteryzuje dwukrotna transgresja lądolodu, który dotarł aż do Wyżyny Lubelskiej (Harasimiuk i inni, 1988).

Lindner (1988) do zlodowacenia Narwi zalicza najstarszy poziom gliny zwałowej w Białej Podlaskiej, wypełniający obniżenie w powierzchni serii trzeciorzędowej. Glina ta ma 15—20 m miąższości i zachowała się na wysokości 75—95 m n.p.m., jest zielono-szara, spoista z otoczakami skał skandynawskich. W Sławacinku została ona stwierdzona w dolnej części kompleksu plejstoceńskiego na wysokości 110—120 m n.p.m., to jest na głębokości 40 m.

Wiek glin tego zlodowacenia w północnej części lubelszczyzny określono metodą TL na około 800 ka (Rzechowski, 1987), a w dorzeczu dalnej Narwi na około 890 ka (Bałuk, 1991).

Na obszarze Białorusi zlodowaceniu Narwi odpowiada poziom glacigeniczny o tej samej nazwie (Wozniaczuk, 1985), a na Równinie Rosyjskiej osady glacjalne zlodowacenia Kamy (Zubakow, 1986).

2. Interglacjał podlaski

Piaszczyste osady rzeczne (?), prawdopodobnie z interglacjału podlaskiego (Po), zachowały się jedynie w dnach obniżeń o założeniach tektonicznych i leżą na wysokości 55—65 m n.p.m. w Janowie Podlaskim i 80—85 m n.p.m. w Łomazach, osiągając miąższość od 5 do 10 m (fig. 12). Na N od doliny

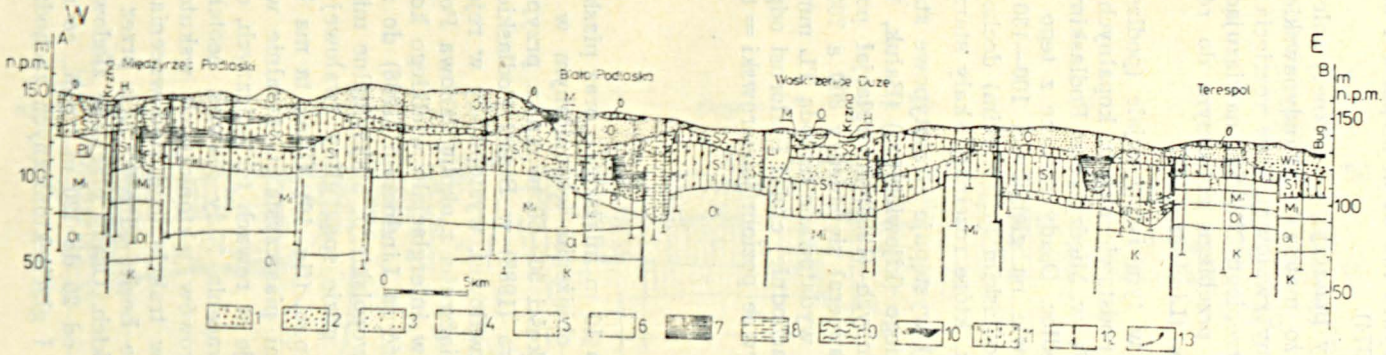

Fig. 8. Przekrój geologiczny A — B wzdłuż linii Międzyrzec Podlaski — Biała Podlaska — Terespol. Objaśnienia do figur 8—12. 1 — bruk, 2 — żwiry, 3 — piaski różnoziarniste ze żwirem, 4 — piaski gruboziarniste, 5 — piaski średnioziarniste, 6 — piaski drobnoziarniste, 7 — iły, 8 — muły, 9 — gytie, 10 — łupki bitumiczne i torfy, 11 — glina zwałowa, 12 — uskoki, 13 — powierzchnie nasunięć glacitektonicznych. K — kreda, Ol — oligocen, Mi — miocen, Pl —pliocen, Na — zlodowacenie Narwi, Po — interglacjał podlaski, Ni — zlodowacenie Nidy, Ma — interglacjał małopolski, S1 — zlodowacenie Sanu 1, F — interglacjał ferdynanowski, S2 — zlodowacenie Sanu 2, M — interglacjał mazowiecki, Li — zlodowacenie Liwca, O — zlodowacenie Odry (Warty?), L — interglacjał lubawski, W — zlodowacenie Warty, E — inetrglacjał eemski, Wi — zlodowacenie Wisły, H — holocen.

Bugu na podobnej wysokości występują obniżenia wypełnione 10 m miąższości osadami rzecznymi jednego cyklu lub 34 m miąższości osady trzech cykli sedymentacji rzecznej (Nowak, 1974).

Według Lindnera (1988) osady piaszczyste (rzeczne?) należące do interglacjału podlaskiego zawierają dużo materiału skandynawskiego i wypełniają rozcięcia w obrębie starszej gliny zwałowej. Owe rozcięcia autor ten wiąże w kopalny system dolinny o przebiegu NW-SE, nawiązujący do układu interglacjalnej doliny rzecznej o przebiegu zbliżonym do równoleżnikowego, której wody płynęły ku zachodowi (Lindner, 1988).

Podobny kierunek odpływu w tym interglacjale (podlaskim) stwierdziła Ruszczyńska-Szenajch (1976) na podstawie układu kopalnych dolin rzecznych, których górne odcinki występują w Międzyrzecu Podlaskim, a dalej na zachód w okolicach Łukowa i Siedlec. Osady rzeczne z tego okresu stwierdza Rzechowski (1986) w Śledzianowie na głębokości 100—130 m. W dorzeczu dolnej Narwi, w interglacjale podlaskim (kijewickim) dochodziło do powstania głębokich dolin dużych rzek, które rozcinały skały starsze (Bałuk, 1991).

W dorzeczu Narwi (Kijewice) występuje stratotypowe stanowisko osadów jeziornych interglacjału podlaskiego (kijewickiego) (Bałuk, 1991; Baraniecka, 1990). Według Harasimiuka i innych (1988) interglacjał podlaski był przedzielony okresem chłodnym i zawierał się między 800 a 700 ka. Osady tego interglacjału w profilu Kijewice wydatowane metodą TL mmają wiek między 890 a 820 ka (Bałuk, 1991). W zachodniej części Białorusi odpowiednikiem interglacjału podlaskiego jest zapewne poziom jelizarowski = troicki (Zubakow, 1986).

3. Zlodowacenie Nidy

Iły i mułki zastoiskowe, około 10 m miąższości, oraz piaski fluwioglacjalne 8 m miąższości, zachowane w obniżeniu tektonicznym w okolicach Czapli (fig. 11) i występujące na wysokości 50—60 m n.p.m. przypominają podobną serię stwierdzoną przez Lindnera (1988) w Białej Podlaskiej. Przykrywa je 4 m miąższości warstwa gliny zwałowej, występujący w rejonie doliny Bugu (fig. 11) i warstwa glin 10 m miąższości z okolic Janowa Podlaskiego. Ponieważ jest to trzeci poniżej osadów interglacjału wielkiego kompleks glacjalny dlatego można jego wiek odnieść za Lindnerem (1988) do zlodowacenia Nidy (Ni) — pierwszego południowopolskiego. Maksymalne miąższości osady te osiągają w rowie Łosic (50 m), gdzie spąg gliny zwałowej ze zlodowacenia Nidy leży na poziomie 20 m n.p.m. (fig. 10). Glina ta ma barwę szarą, jest zwięzła, z otoczakami, miejscami piaszczysta. Generalnie większa miąższość glin tego zlodowacenia występuje w rowach tektonicznych, co świadczyć może o istnieniu w czasie zlodowacenia Nidy zjawisk neotektonicznych, prowadzących do obniżenia den rowów tektonicznych wskutek nacisku masą lądolodu. Prawdopodobnie już w trakcie tego zlodowacenia doszło do zaburzeń glacitektonicznych w rowie Łosic, odnawianych przez lądolody następnych zlodowaceń południowoplskich. Osady glacjalne zlodowacenia Nidy występują w przedziale wysokości od 20 do 120 m n.p.m., co również świadczy o procesach glaciizostatycznych i glacitektonicznych zachodzących w trakcie i po zlodowaceniu Nidy.

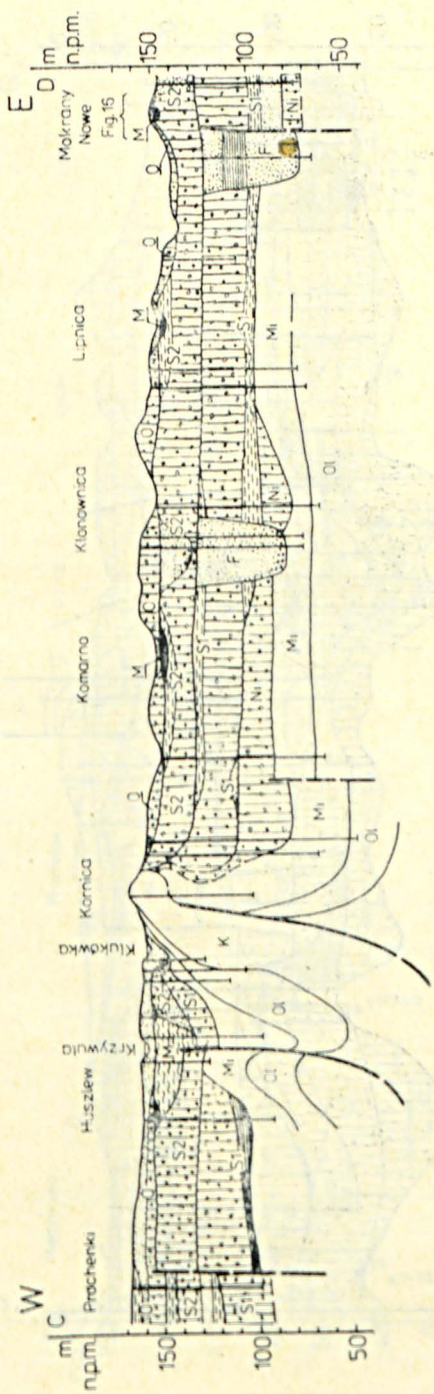

Fig. 9. Przekrój geologiczny C — D wzdłuż linii Prócenki — Kornica — Mokrany Nowe (objaśnienia na fig. 8).

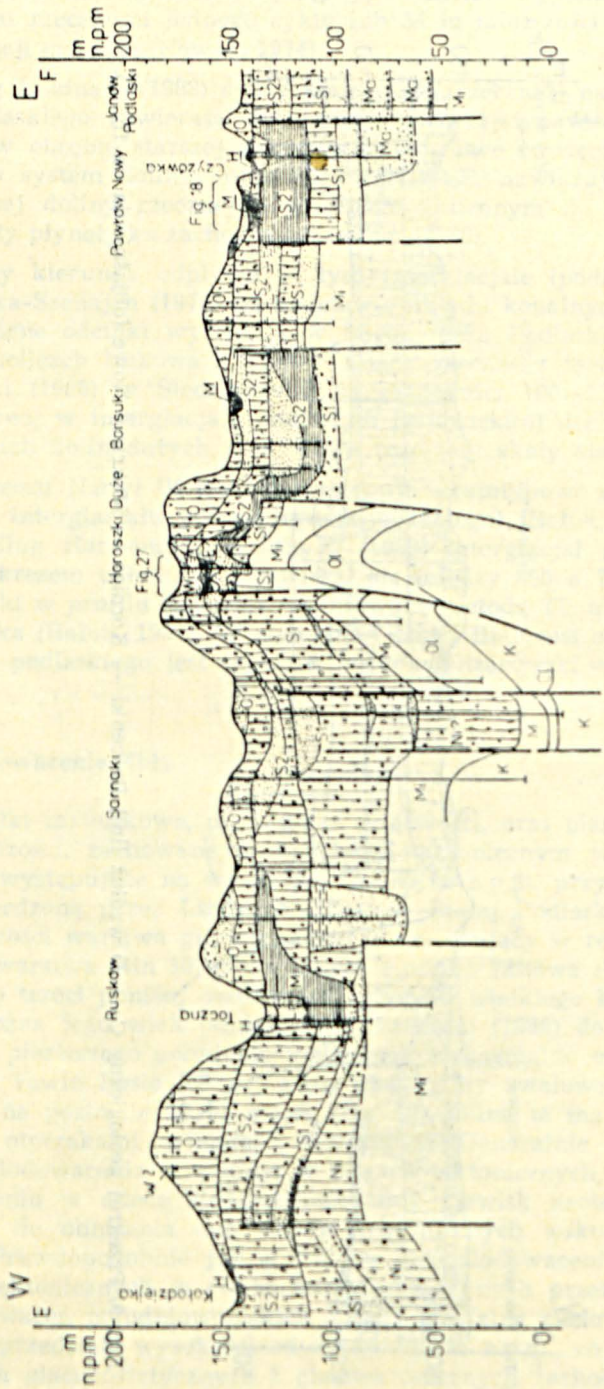

Fig. 10. Przekrój geologiczny E — F wzdłuż linii Rusków — Horoszki Duże — Janów Podlaski (objaśnienia na fig. 8).

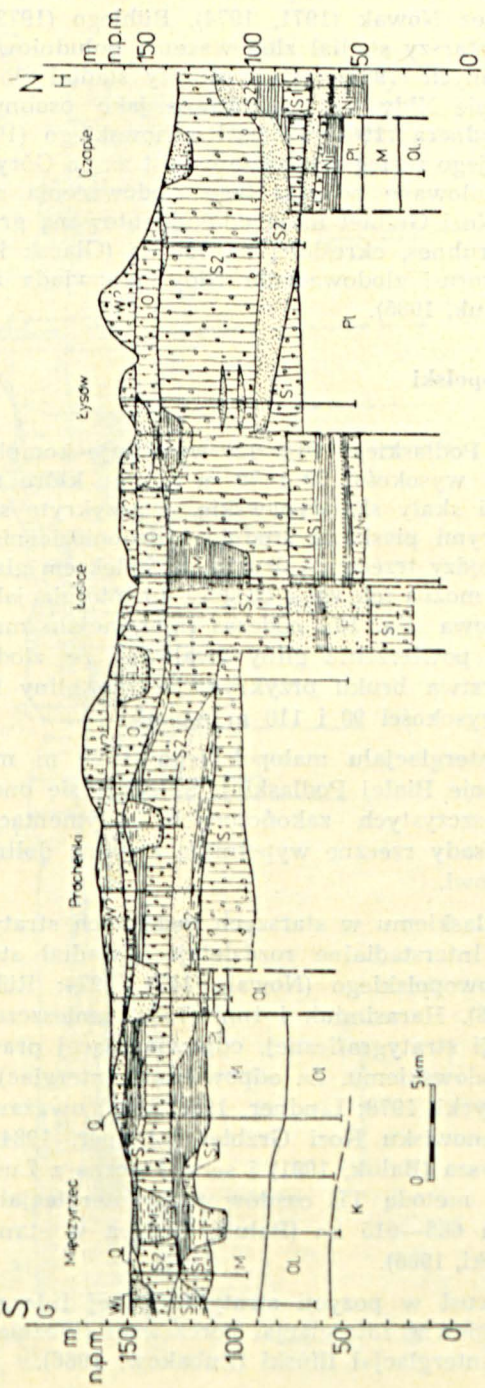

Fig. 11. Przekrój geologiczny G — H wzdłuż linii Międzyrzec Podlaski — Łosice — Czaple (objaśnienia na fig. 8).

Osady glacjalne zlodowacenia Nidy można utożsamiać z seriami glacjalnymi określanymi przez Nowak (1971, 1974), Rühlego (1973), Ruszczyńską-Szenajch (1976) jako starszy stadiał zlodowacenia południowopolskiego. Według Harasimiuka i innych (1988) jest to starszy stadiał zlodowacenia Nidy (Nidanian). Zlodowacenie Nidy jest traktowane jako osobny glacjał przez Różyckiego (1978), Lindnera (1984, 1988), Rzechowskiego (1986), Baraniecką (1990), Bałuk (1991), a jego zasięg wyznaczany jest aż po Góry Świętokrzyskie Lindner, 1984). Akumulowane podczas tego zlodowacenia osady ekstraglacjalne w stanowisku Kozi Grzbiet mają udokumentowaną granicę paleomagnetyczną Matuyama-Bruhnes, określoną na 730 ka (Głazek i inni, 1976). Na obszarze Litwy i Białorusi zlodowaceniu Nidy odpowiada zapewne poziom nowogrodzki (Wozniaczuk, 1985).

4. Interglacjał małopolski

W rejonie Janowa Podlaskiego (fig. 12) występuje kompleks dwóch serii rzecznych leżących na wysokości 50 i 70 m n.p.m., które rozpoczynają się żwirami zawierającymi skały skandynawskie, a przykryte są kilkunastometrowej miąższości szarymi piaskami średnio i drobnioziarnistymi. Ponieważ osady te występują między trzecim a drugim kompleksem glacjalnym poniżej inerglacjału wielkiego można ich wiek odnieść do interglacjału małopolskiego (Ma). W rejonie Ruskowa (fig. 10), podczas interglacjału małopolskiego, dochodziło do denudacji powierzchni gliny zwałowej ze zlodowacenia Nidy, o czym świadczy warstwa bruku przykrywająca te gliny i leżąca po obu stronach uskoku na wysokości 90 i 110 m n.p.m.

Serie rzeczne z interglacjału małopolskiego o 20 m miąższości notuje Lindner (1988) w rejonie Białej Podlaskiej. Składają się one z dwóch kompleksów żwirowo-piaszczystych zakończonych sedymentacją powodziową. Według tego autora osady rzeczne wypełniają kopalną dolinę uchodzącą ku południowemu wschodowi.

Interglacjałowi podlaskiemu w starszych podziałach stratygraficznych odpowiadało ocieplenie interstadialne rozdzielające stadiał starszy i młodszy zlodowacenia południowopolskiego (Nowak, 1971, 1974; Rühle, 1973; Ruszczyńska-Szenajch, 1976). Harasimiuk i inni (1988) umieszczają ten interglacjał w wyższej pozycji stratygraficznej, odpowiadającej prawdopodobnie interglacjałowi ferdynandowskiemu. Za odpowiednik interglacjału małopolskiego w Polsce (por. Różycki, 1978; Lindner, 1988, 1991) uważane są osady z jaskini krasowej w stanowisku Kozi Grzbiet (Lindner, 1984; Głazek i inni, 1976), osady z Przasnysza (Bałuk, 1991) i seria rzeczna z Luszawy (Rzechowski, 1986). Datowania metodą TL osadów tego interglacjału w stanowisku Przasnysz dały wynik 685—615 ka (Bałuk, 1991) a w stanowisku Luszawa 650—629 ka (Rzechowski, 1986).

Na obszarze Białorusi w pozycji stratygraficznej interglacjału małopolskiego znajduje się zapewne interglacjał korczewski (Wozniaczuk, 1985) a na Równinie Rosyjskiej interglacjał iliński (Zubakow, 1986).

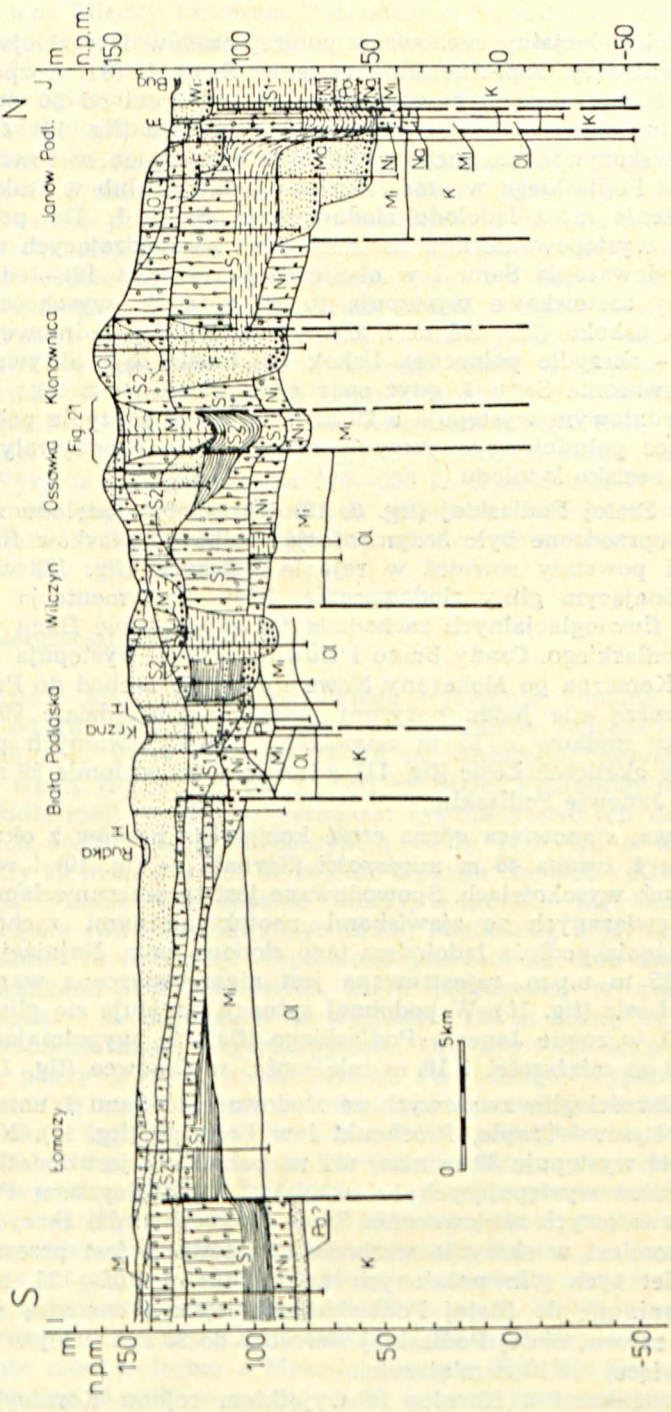

Fig. 12. Przekrój geologiczny I — J wzdłuż linii Łomazy — Biała Podlaska — Janów Podlaski (objaśnienia na fig. 8).

5. Zlodowacenie Sanu 1

Drugi kompleks glacjalny zachowany poniżej osadów interglacjału wielkiego i reprezentujący zapewne zlodowacenie Sanu 1 (S1) rozpoczynają mułki, miejscami zapiaszczone, występujące na wysokości od 50 do 110 m n.p.m., między innymi w okolicach Janowa Podlaskiego (fig. 12). Obecność mułków może wskazywać na ruchy obniżające zachodzące w rowie tektonicznym Janowa Podlaskiego w czasie ich sedymentacji, lub w trakcie późniejszego obciążenia masą lądolodu zlodowacenia Sanu 1. Do podobnego wniosku skłania występowanie iłów zastoiskowych poprzedzających wkroczenie lądolodu zlodowacenia Sanu 1 w okolicach Łomaz (fig. 12). Jednakowej miąższości osady zastoiskowe występują tu na różnych wysokościach po dwóch stronach uskoku (95—105 m n.p.m. — skrzydło południowe i 112—122 m n.p.m. — skrzydło północne). Uskok ten musiał być aktywny tylko w trakcie zlodowacenia Sanu 1, gdyż spąg gliny zwałowej z tego lądolodu w skrzydle południowym występuje o 20 m niżej niż w skrzydle północnym. Ruchy obniżające południowego skrzydła uskoku Łomaz odbywały się zapewne wskutek nacisku lądolodu.

W okolicach Białej Podlaskiej (fig. 8, 12) wkroczenie lądolodu zlodowacenia Sanu 1 poprzedzone było sedymentacją mułków i piasków fluwioglacjalnych. Mułki powstały również w rejonie Wilczyna (fig. 12) w małym obniżeniu, rozcinającym gliny zlodowacenia Nidy. Sedymentacja mułków, iłów i piasków fluwioglacjalnych zachodziła także w dolinie Bugu w okolicach Janowa Podlaskiego. Osady limno i fluwioglacjalne występują na dużej przestrzeni od Komarna po Mokarany Nowe i dalej na zachód do Próchenek (fig. 9, 11). Tworzą one jeden horyzont zawarty w przedziale 90—100 m n.p.m. Kompleks mułków o 15 m miąższości, przewarstwionych piaskami, występuje też w okolicach Łosic (fig. 11), gdzie leży na poziomie 50 m n.p.m., podobnie jak w Janowie Podlaskim.

Glina zwałowa, stanowiąca górną część kompleksu osadów z okresu zlodowacenia Sanu 1, osiąga 40 m miąższości (Sarnaki — fig. 10) i występuje na bardzo różnych wysokościach. Spowodowane jest to przesunięciami wzdłuż linii uskoków związanych ze zjawiskami neotektonicznymi zachodzącymi w trakcie obciążenia podłoża lądolodem tego zlodowacenia. Najniżej, na wysokości około 25 m n.p.m. rejestrowana jest nieprzewiercona warstwa tej gliny w rowie Łosic (fig. 10). W podobnej sytuacji znajduje się glina zlodowacenia Sanu 1 w rowie Janowa Podlaskiego (fig. 12), wypełniając tę formę warstwą 40 m miąższości i 10 m miąższości w Ossówce (fig. 12).

Zmiany miąższości glin zwałowych ze zlodowacenia Sanu 1 notowane są w okolicy wsi Łysów—Czaple, Próchenki i w Łosicach (fig. 11). Na północ od Łosic glina ta występuje 30 m niżej niż na południe i jest dodatkowo poprzesuwana wzdłuż występujących tu uskoków. W Międzyrzecu Podlaskim brak jest glin zwałowych zlodowacenia Sanu 1 w zachodnim skrzydle uskoku (fig. 8), natomiast w skrzydle wschodnim notowany jest przeszło 20 m miąższości pakiet tych glin położonych na wysokości 105—125 m n.p.m. W miarę zbliżania się do Białej Podlaskiej zmniejszają one swą miąższość do 5 m, aby za rowem Białej Podlaskiej wzrosnąć do 30 m i dalej w Terespolu osiągać nie więcej niż 10 m miąższości.

Między Próchenkami a Kornicą (z wyjątkiem rejonu Kornicy) zmiany miąższości glin tego zlodowacenia są niewielkie (fig. 9). Dalej występuje

bardzo regularny poziom osadów glacjalnych, położony na wysokości 100—130 m n.p.m. Między Janowem Podlaskim a Borsukami występuje wydźwignięcie osadów, wśród których gliny ze zlodowacenia Sanu 1 przesunięte są ku górze o 20 m. Gliny zwałowe opisywanego zlodowacenia przykryte są piaskami fluwioglacjalnymi w okolicach Białej Podlaskiej powstałymi w trakcie zaniku lądolodu zlodowacenia Sanu 1 (fig. 8, 12).

Odpowiednikiem osadów glacjalnych zlodowacenia Sanu 1 mogą być gliny zwałowe i osady zastoiskowe stwierdzone przez Nowak (1971, 1974) na całym badanym przez nią terenie i zaliczane do stadiału młodszego zlodowacenia południowopolskiego (por, Rühle, 1973; Ruszczyńska-Szenajch, 1976). Według Baranieckiej (1990) zlodowacenia Sanu 1 i Sanu 2 należy uważać za zlodowacenie południowopolskie *sensu stricto* z maksymalnym zasięgiem na terenie Polski. Lindner (1988) uważa, że maksymalnym zasięgiem odznaczał się lądolód zlodowacenia Sanu 2, którego osady występują ponad osadami interglacjału ferdynandowskiego i odpowiadają zlodowaceniu Wilgi (według Mojskiego, 1985; Baranieckiej, 1990; Krzyszkowskiego, 1991, 1992). Wiek osadów glacjalnych należących do tego zlodowacenia został określony metodą TL na Wyżynie Małopolskiej na 580—560 ka (Laskowska-Wysoczańska, 1984). Na Białorusi poziom ten odpowiada zapewne zlodowaceniu serweckiemu (Wozniaczuk, 1985; Zubakow, 1986) a na Równinie Rosyjskiej zlodowaceniu Donu (Kozłow i Maudina, 1985).

6. Interglacjał ferdynandowski

W rejonie Międzyrzeca Podlaskiego występuje kopalna dolina rzeczna, młodsza od glin zlodowacenia Sanu 1, wypełniona żwirem i piaskiem 10 m miąższości oraz gytią jeziorną (?) (10 m miąższości), położona między 104 a 124 m n.p.m. (fig. 8, 11). Na zachód od Białej Podlaskiej (rów tektoniczny Białej Podlaskiej) występuje natomiast system kopalnych dolin (fig. 8, 12), w których sedymentację rozpoczynają żwiry i piaski, a wyżej występują mułki i iły 30 m miąższości. W rejonie Mokran Nowych i Klonownicy (fig. 9) występują z kolei dwie kopalne doliny, z których pierwsza pokrywa się z przebiegiem rowu tektonicznego Białej Podlaskiej, a jej dno położone jest na wysokości 70 m n.p.m. Wypełniona jest ona od dołu żwirami, piaskami oraz otoczakami skał północnych, które przechodzą w szare, zwarte iły o miąższości 15 m zachowane na wysokości 100 m n.p.m. Na iłach tych leżą piaski drobnoziarniste, w górze pylaste. Druga z tych dolin w rejonie Klonownicy, pokrywa się z rowem Janowa Podlaskiego. Wypełnienie tej formy rozpoczyna się na 80 m n.p.m. od piasków i żwirów, wśród których rozpoznano skały krystaliczne i kredowe. Przykrycie tych osadów stanowi 40 m miąższości seria piasków średnio i drobnoziarnistych, szarych i szaro-żółtych. Kolejną wyraźną kopalną formę dolinną można obserwować na wschód od rzeki Tocznej (fig. 10). Spąg serii żwirowo-piaszczystej z otoczakami skał skandynawskich znajduje się tu na wysokości 60 m n.p.m., a strop 35 m wyżej. Osady te przykrywa prawie 10 m miąższości warstwa mułków szarych, kończąca sedymentację na wysokości 110 m n.p.m. Występująca z kolei w Łosicach (rów tektoniczny Łosic) kopalna dolina, przypomina sposobem wykształcenia osadów formę z Mokran Nowych (fig. 11). Znajdują się tu, położone między 45 a 85 m n.p.m. piaski i żwiry przewarstwione iłami o 5 m miąższości

Wyżej wymienione, kopalne formy dolinne związano z interglacjałem ferdynandowskim z uwagi na ich znaczne podobieństwo i możliwość kontynuacji w stronę głębokich rozcięć dolinnych wypełnionych piaskami rzecznymi i mułkami zbiornikowymi w Ferynandowie i Łukowie gdzie zostały datowane paleobotanicznie na ten interglacjał (Janczyk-Kopikowa i inni, 1981; Janczyk-Kopikowa, 1991) młodszy od zlodowacenia Sanu 1 (Lindner, 1988; Baraniecka, 1990). We wcześniejszych pracach osady interglacjalne z Ferdynandowa (Janczyk-Kopikowa, 1975) i Łukowa (Ruszczyńska-Szenajch, 1976) były zaliczane do interglacjału mazowieckiego, a konstruowane na ich podstawie podziały stratygraficzne prowadziły do nadmiernego rozbudowywania ilości kompleksów glacjalnych ze zlodowaceń środkowopolskich (Nowak, 1971, 1974, 1977; Ruszczyńska-Szenajch, 1976). Wydaje się, że powodem takiego postępowania było tradycyjne utożsamianie rozbudowanych serii rzecznych wyłącznie z interglacjałem mazowieckim. Jednak, jak widać to na zamieszczonych w tej pracy przekrojach geologicznych przez osady czwartorzędu (fig. 8, 12) południowego Podlasia, najbardziej miąższe serie rzeczne należy odnieść raczej do okresu interglacjału ferdynandowskiego (por. Rühle, 1969; Lindner, 1988). Interglacjał ferdynandowski zanim został wyodrębniony w obecnej swojej pozycji, czyli między zlodowaceniem Sanu 1 a Sanu 2 (Lindner, 1988, 1991) czy między zlodowaceniem Sanu a Wilgi (Mojski, 1985; Baraniecka, 1990) lub między drugim a trzecim zlodowaceniem południowolskim (interglacjał kurpiowski — Bałuk, 1991; Bałuk i inni, 1991) był włączony w obręb zlodowaceń środkowopolskich (interstadiał łukowski — Rühle, 1970) czy też utożsamiany z interglacjałem małopolskim (Harasiniuk i inni, 1988).

Ostatnie badania na Polesiu Lubelskim w stanowisku Sosnowica (Dolecki i inni, 1991), potwierdzają przyjętą w tej pracy pozycję stratygraficzną osadów należących do interglacjału ferdynandowskiego. Wiek mułków jeziornych z tego stanowiska, leżących pod dwoma warstwami gliny zwałowej, został w wyniku badań palinologicznych i datowań termoluminescencyjnych (537 ka) w pełni skorelowany z tym interglacjałem.

Sieć rzeczna z okresu interglacjału ferdynandowskiego na południowym Podlasiu nawiązuje do rowów tektonicznych Łosic, Białej Podlaskiej, Janowa Podlaskiego i Międzyrzeca Podlaskiego. Szczególnie wyraźnie wykształcony jest odcinek doliny ówczesnej rzeki, pokrywający się z rowem Białej Podlaskiej. Prawdopodobnie jest to kontynuacja stwierdzonej na południu, na Wyżynie Lubelskiej, doliny pra-Wieprza, której dno leży na 90—110 m n.p.m., a głębokość dochodzi do 60 m. Została ona wyerodowana w skałach mastrychtu, a jej dno wykazuje zaburzenia spadku, pierwotnie skierowanego ku północy (Harasimiuk i Henkiel, 1981). Wypełnienie dolnej części tej doliny tworzą osady jednego cyklu sedymentacyjnego reprezentowanego przez osady rzeczne żwirowo-mułkowe i mułkowe osady jeziorne. We frakcji żwirowej dominuje materiał lokalny, wśród skał allochtonicznych — otoczaki skał krystalicznych. Podobne serie piaszczysto-żwirowe były na Wyżynie Lubelskiej interpretowane przez Buraczyńskiego (1967) jako osad preglacjalny, a przez Jahna (1956) jako odpowiednik najstarszego interglacjału. Analogiczną serię piaszczysto-żwirową w Stężnicy, Mojski (1964) uznał za preglacjalną.

Na Białorusi za odpowiednik interglacjału ferdynandowskiego można uznać interglacjał białowieski (Krutous, 1985; Lindner, 1988).

7. Zlodowacenie Sanu 2

Wkroczenie kolejnego lądolodu na badany teren poprzedziła akumulacja iłów, mułków zastoiskowych oraz przykrywających je piasków. W okolicach Międzyrzeca Podlaskiego efekty tej akumulacji są widoczne na wysokości 125—135 m n.p.m. (fig. 11), a w rejonie Ossówki na wysokości 100—110 m n.p.m. (fig. 12). Trochę inaczej przedstawia się sytuacja tych osadów w okolicach Borsuk i Janowa Podlaskiego, gdzie miąższa sedymentacja iłów i mułków piaszczystych została uwarunkowana zjawiskami neotektonicznymi (fig. 10). W rejonie Międzyrzeca Podlaskiego, Czapli (fig. 11) doszło wówczas do powstania początkowo iłów zastoiskowych — 20 m miąższości a później, w miarę zbliżania się lądolodu następowała akumulacja osadów piaszczystych. Sytuacja geologiczna tych osadów, jak też przykrywających je glin zwałowych, podścielających z kolei osady interglacjału wielkiego upoważnia do wiązania ich ze zlodowaceniem Sanu 2.

Gliny zwałowe tego zlodowacenia występują na różnych poziomach, od 85 m n.p.m. w rowie Łosic (fig. 11), gdzie osiągają maksymalne miąższości — do 55 m, do 160 m n.p.m. w Horoszkach (fig. 10). Generalnie w NW części badanego terenu, czyli poza strefą Kornica-Mielnik, gliny te mają większe miąższości i są bardziej zaburzone glacitektonicznie. W SE części obszaru badań, warstwa glin należących do zlodowacenia Sanu 2 osiąga małe miąższości (5—10 m), a miejscami — w Terespolu (fig. 8) i Białej Podlaskiej (fig. 12) jest zupełnie usunięta. Powodem zróżnicowania miąższości glin były narastające, w miarę kolejnych zlodowaceń, wypiętrzenia glacitektoniczne na linii Kornica-Mielnik, które były przeszkodą dla transgredującego lądolodu. Gromadzące się przed tą przeszkodą masy lądolodu zlodowacenia Sanu 2 obciążały skały w rowie tektonicznym Łosic, co prowadziło do migracji w górę mocno zmineralizowanych wód wgłębnych, nie podlegających zamarzaniu i czyniących plastycznymi osady trzeciorzędu i kredy. Napór lądolodu, który odznaczał się wówczas w tej części Polski największą dynamiką (por. Brodzikowski, 1987), sprzyjał powstaniu zaburzeń glacitektonicznych w formie łusek złożonych z wielu spiętrzonych niesymetrycznych fałdów przechylonych ku S i SE (Alexandrowicz i Radwan, 1992).

W czasie zaniku lądolodu zlodowacenia Sanu 2 powstały iły, piaski i żwiry fluwioglacjalne, położne między Międzyrzecem Podlaskim a Białą Podlaską, koło Woskrzenic (fig. 8). Z tego okresu pochodzą też mułki podścielające stanowiska osadów jeziornych z interglacjału mazowieckiego w Komarnie, Lipnicy (fig. 9) oraz piaski w rejonie Sarnak (fig. 10) i piaski z mułkami w rejonie Międzyrzeca, Próchenek (fig. 11), Ossówki i Klonownicy (fig. 12). Maksymalna miąższość tych osadów występuje w rejonie Międzyrzeca Podlaskiego i osiąga 10 m. Osady zastoiskowe z okresu zlodowacenia Sanu 2 bardzo często podścielają kopalne, młodsze — interglacjalne serie jeziorne, których akumulację warunkował arealny typ deglacjacji tego obszaru, w wyniku którego powstały bryły martwego lodu, a ich wytopienie początkowało późniejszą sedymentację jeziorną. Miejscami preferowanymi do pozostania brył martwego lodu były obszary wzdłuż rowów tektonicznych, które zawsze tworzyły negatywne formy terenu oraz wzdłuż i na przecięciu dyslokacji lub — zupełnie przypadkowo — w obrębie wysoczyzny polodowcowej. Taki sposób zaniku arealnego lądolodu zlodowacenia Sanu 2, dał początek pojezierzu, które powstało na opisywanym obszarze w interglacjale mazowieckim.

Ze zlodowaceniem Sanu 2 można utożsamiać więc pierwszy kompleks glacigeniczny ponad interglacjałem „mazowieckim" (obecnie interglacjałem ferdynandowskim) w rozumieniu Nowak (1971, 1974, 1977), Ruszczyńskiej-Szenajch (1976). Zlodowacenie to określane jako zlodowacenie Mogielanki (Lindner, 1984), zlodowacenie Wilgi (Mojski, 1985; Rzechowski, 1986; Krzyszkowski, 1991, 1992), zlodowacenie Sanu (Harasimiuk i inni, 1988) a ostatnio jako zlodowacenie Sanu 2 (Lindner, 1988, 1991) miało w Polsce maksymalny zasięg (por. Lindner, 1988, 1991) na co wskazują daty TL uzyskane dla gliny zwałowej i podścielających ją osadów zastoiskowych na Płaskowyżu Tarnowskim w przedziale 490—520 ka (Nitychoruk, 1991). Ze zlodowaceniem Wilgi Dolecki i inni (1991) paralelizują gliny zwałowe przykrywające stanowisko osadów jeziornych z interglacjału ferdynandowskiego w Sosnowicy na Polesiu Lubelskim.

Podobne daty (521—530 ka) uzyskano dla gliny zwałowej w profilu Krukienicze (Szełkoplyas, Christoforowa, 1987) uznając ją za odpowiednik tego zlodowacenia na Ukrainie — tam zlodowacenia berezyńskiego (Zubakow, 1986). Na Równinie Rosyjskiej odpowiednikiem tego zlodowacenia jest zapewne zlodowacenie Oki (Zubakow, 1986).

VI. Litologia i stratygrafia osadów interglacjału wielkiego

1. Podział interglacjału wielkiego

W obrębie interglacjału wielkiego mieszczą się trzy, poczynając od najstarszej do najmłodszej, główne jednostki klimatostratygraficzne: interglacjał mazowiecki, zlodowacenie Liwca i interglacjał Zbójna (Lindner, 1984, 1988, 1991; Baraniecka, 1990; Krzyszkowski, 1991, 1992). Interglacjał mazowiecki jest na omawianym terenie dobrze udokumentowany paleobotanicznie, a niekiedy i przy pomocy malakofauny lub okrzemek, dzięki stanowiskom w Białej Podlaskiej (Krupiński, 1984—85, 1988a, b; Krupiński i inni, 1986, 1988), Komarnie (Lindner i inni 1988; Krupiński i Lindner, 1991), Ossówce (Lindner i inni, 1990), Mokranach Nowych (Krupiński i Nitychoruk, 1991) i w Hrudzie I (Lindner i inni, 1991). Osady mogące odpowiadać zlodowaceniu Liwca i interglacjałowi Zbójna zostały wyróżnione tu dzięki próbom nawiązania do odkrytych przez Lindnera (Lindner i Brykczyńska, 1980) osadów organogenicznych w Zbójnie koło Przedborza, które charakteryzują się odrębną od innych interglacjałów sukcesją roślin (por. Janczyk-Kopikowa, 1991) mającą swoje odpowiedniki w diagramach z Konina-Marantowa (por. Borówko-Dłużakowa, 1967; Erd, 1987) czy Raczek Wielkich (Janczyk-Kopikowa, 1986).

W przypadku opisywanego obszaru, interglacjał wielki, a zwłaszcza jego najstarsza część — interglacjał mazowiecki, jest tą jednostką, która dzięki wyżej wymienionym stanowiskom (Biała Podlaska, Komarno, Ossówka, Mokrany Nowe, Hrud I) może być uznana za najlepiej rozpoznany i udokumentowany poziom klimatostratygraficzny plejstocenu. Przyczyniło się do tego między innymi płytkie występowanie osadów organogenicznych (jeziornych) z tego interglacjału pod jedną warstwą osadów glacigenicznych co stało się podstawą traktowania go jako poziomu przewodniego przy identyfikacji wiekowej zarówno niżej jak i wyżej leżących serii lodowcowych.

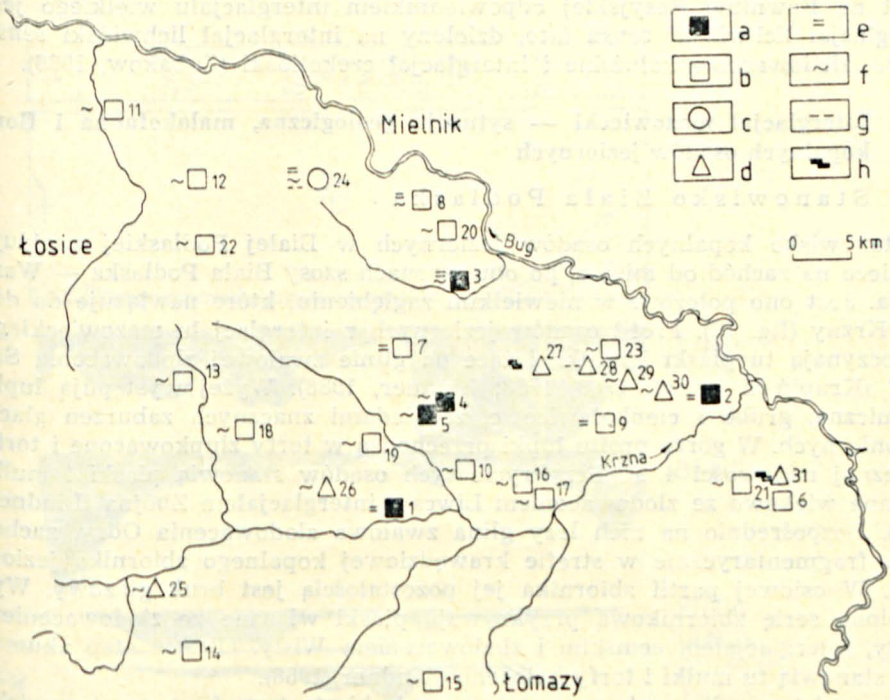

Fig. 13. Rozmieszczenie i litologia znanych i nowoodkrytych stanowisk kopalnych osadów jeziornych na Południowym Podlasiu. a — Kopalne osady jeziorne z interglacjału mazowieckiego opisane w tekście: 1 — Biała Podlaska, 2 — Mokrany Nowe, 3 — Pawłów Nowy, 4 — Ossówka, 5 — Hrud. b — Pozostałe stanowiska kopalnych osadów jeziornych z interglacjału mazowieckiego: 6 — Kobylany, 7 — Komarno, 8 — Borsuki, 9 — Lipnica, 10 — Wilczyn, 11 — Rusków, 12 — Czuchów, 13 — Huszlew, 14 — Drelów, 15 — Łomazy, 16 — Woskrzenice Małe, 17 — Woskrzenice Duże, 18 — Cyłujki, 19 — Terebella, 20 — Granna, 21 — Małaszewicze, 22 — Falatycze, 23 — Cieleśnica (w punktach 22 i 23 osady jeziorne z interglacjału mazowieckiego występują w formie kier w obrębie glin zwałowych. c — Kopalne osady jeziorne z interglacjału eemskiego (?): 24 — Horoszki Duże. d — Kopalne osady organiczne nieokreślonego wieku: 25 — Międzyrzec Podlaski, 26 — Mszonnik, 27 — Hołodnica, 28 — Rokitno, 29 — Olszyn, 30 — Kołczyn, 31 — Koroszczyn. e — łupki bitumiczne, f — gytia, g — mułki, h torfy.

Tendencje do podziału klimatostratygraficznego interglacjału wielkiego istnieją również w Europie zachodniej i wschodniej. We wschodnich Niemczech interglacjał ten (tam Holstein *sensu lato)* jest dzielony na interglacjał Holstein *sensu stricto,* ochłodzenie Mehlbeck i interglacjał Wacken (Menke i Behre, 1973). W Niemczech wschodnich Cepek (1967) dzieli ten interglacjał na interglacjał Holstein *sensu stricto,* zlodowacenie Fuhne i interglacjał Dömnitz. W krajach sąsiadujących z Polską od wschodu odpowiednik interglacjału wielkiego — interglacjał aleksandryjski, dzieli się na interglacjał małoaleksandryjski, zlodowacenie kopyskie i interglacjał przyniemeński, nato-

miast na Równinie Rosyjskiej odpowiednikiem interglacjału wielkiego jest interglacjał lichwiński *sensu lato*, dzielony na interglacjał lichwiński *sensu stricto*, zlodowacenie kałużskie i interglacjał czekaliński (Zubakow, 1986).

2. Interglacjał mazowiecki — sytuacja geologiczna, malakofauna i flora kopalnych osadów jeziornych

a. Stanowisko Biała Podlaska

Stanowisko kopalnych osadów jeziornych w Białej Podlaskiej znajduje się nieco na zachód od miasta, po obu stronach szosy Biała Podlaska — Warszawa. Jest ono położone w niewielkim zagłębieniu, które nawiązuje do doliny Krzny (fig. 13). Profil osadów jeziornych z interglacjału mazowieckiego rozpoczynają tu piaski i mułki, leżące na glinie zwałowej zlodowacenia Sanu 2 (Krupiński i inni, 1986, 1988; Lindner, 1988). Wyżej występują łupki bitumiczne, grubo i cienkoławicowe, ze śladami znacznych zaburzeń glacitektonicznych. W górze profiu łupki przechodzą w torfy złupkowacone i torfy o łącznej miąższości 4 m. Przykrycie tych osadów stanowią piaski i mułki wiązane wiekowo ze zlodowaceniem Liwca i interglacjałem Zbójna (Lindner, 1988). Bezpośrednio na nich leży glina zwałowa zlodowacenia Odry, zachowana fragmentarycznie w strefie krawędziowej kopalnego zbiornika jeziornego. W osiowej partii zbiornika jej pozostałością jest bruk głazowy. Wymienioną serię zbiornikową przykrywają piaski wiązane ze zlodowaceniem Warty, interglacjałem eemskim i zlodowaceniem Wisły. Ostatni etap akumulacji stanowią tu mułki i torfy holocenu (Lindner, 1988).

Na podstawie licznych prac dotyczących biostratygrafii tego stanowiska (Krupiński, 1984—85; Krupiński i inni, 1986, 1988; Krupiński, 1988a, b) można zauważyć, iż zmiany litologii zachowanych tu osadów jeziornych znajdują odzwierciedlenie także w wahaniach wartości procentowych udziałów drzew (fig. 14). I tak w wierceniu Biała Podlaska 3/83 maksymalne wartości *Picea, Alnus i Taxus* przypadają w obrębie grubowarstwowanych łupków bitumicznych (fig. 14), natomiast dominacja *Carpinus, Abies i Corylus*, przy zwiększonym udziale *Pinus* (por. Krupiński, 1984—85) przypada na łupki cienkowarstwowane. Podobnie zmiana z łupków grubowarstwowanych na cienkowarstwowane, a wyżej iły w profilu BP 2/83 odzwierciedla się w spadku udziałów procentowych drzew ciepłolubnych, oraz przypadającym w tym momencie gwałtownym wzrostem udziału pyłku *Pinus*. Zjawisko to tłumaczone jest zmianą klimatu — ochłodzeniem i późniejszym ociepleniem pointerglacjalnym (Krupiński, 1984—1988a). Data uzyskana metodą TL dla mułków podścielających serię interglacjalną w Białej Podlaskiej wynosi 209 ± 10 ka (Krupiński, 1988a).

b. Stanowisko Mokrany Nowe

Stanowisko kopalnych osadów jeziornych w Mokranach Nowych (fig. 13) leży w niewielkim zagłębieniu bezodpływowym, we wsi o tej samej nazwie (fig. 15). W zagłębieniu tym występują dwie równoległe strefy występowania osadów organogenicznych, na które składają się łupki bitumiczne i torfy o miąższości 3 m. Są one młodsze od gliny zwałowej, która jest tu najstarszym osadem (warstwa 1 na fig. 16). Na glinie tej leżą początkowo piaski ze żwirem, miejscami zaglinione, które przechodzą w warstwę iłów zwartych, metrowej miąższości, przykrytych półmetrowej miąższości warstwą gliny

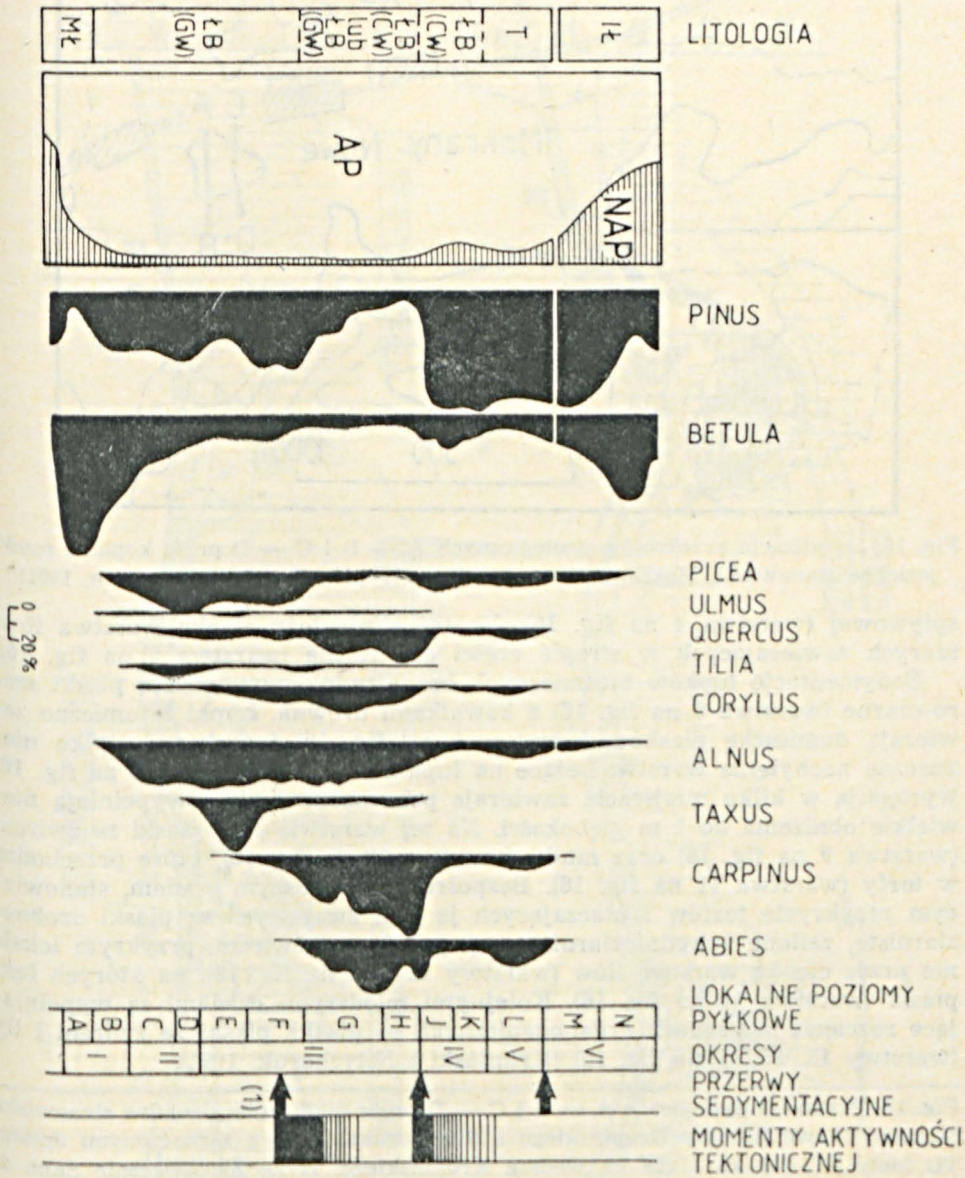

Fig. 14. Syntetyczny diagram pyłkowy wybranych elementów florystycznych stanowiska Biała Podlaska (według Krupińskiego, 1988a uproszczony) z zaznaczonymi przerwami w sedymentacji osadów i momentami aktywności neotektonicznej. MŁ — mułki, ŁB (Gw) — łupki bitumiczne grubowarstwowane, ŁB (Cw) — łupki bitumiczne cienko-warstwowe, T — torf, IŁ — ił, (1 — przerwa sedymentacyjna dobrze zaznaczona w Mokranach Nowych); AP — rośliny drzewiaste, NAP — rośliny zielne.

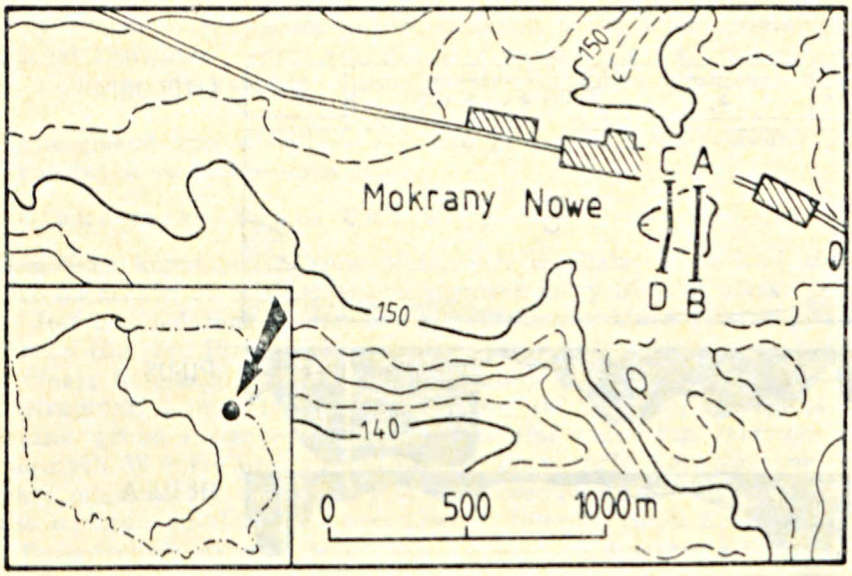

Fig. 15. Lokalizacja przekrojów geologicznych A — B i C — D przez kopalne osady jeziorne stanowiska Mokrany Nowe (według Krupińskiego i Nitychoruka, 1991).

spływowej (warstwa 4 na fig. 16). Na tej glinie leży cienka warstwa iłów szarych zawierających w stropie części organiczne (warstwa 5 na fig. 16).

Sedymentację łupków bitumicznych bezpośrednio poprzedzają piaski szaro-czarne (warstwa 6 na fig. 16) z kawałkami drewna. Łupki bitumiczne zawierają domieszkę piasków (warstwa 7 na fig. 16) i wykazują tylko nieznaczne nachylenie warstw. Leżące na łupkach piaski (warstwa 8 na fig. 16) występują w kilku miejscach, zawierają pokruszone łupki i wypełniają niewielkie obniżenia do 1 m głębokości. Na tej warstwie leżą piaski ze żwirem (warstwa 9 na fig. 16) oraz mułki (warstwa 10 na fig. 16), które przechodzą w torfy (warstwa 11 na fig. 16). Bezpośrednio młodszym osadem, stanowiącym przykrycie torfów i otaczających je glin zwałowych są piaski drobnoziarniste, zailone i średnioziarniste z pojedyńczym żwirem, przykryte lokalnie przez cienką warstwę iłów (warstwy 12 i 13 na fig. 16), na których leżą piaski (warstwa 14 na fig. 16). Kolejnymi młodszymi osadami są wypełniające rozcięcia w osadach organogenicznych — piaski, piaski ze żwirem i iły (warstwy 15, 16, 17 na fig. 16) (Krupiński i Nitychoruk, 1991).

Fig. 16. Przekroje geologiczne A — B i C — D przez osady interglacjalne stanowiska Mokrany Nowe (według Krupińskiego i Nitychoruka, 1991) z zaznaczonymi datami TL (daty TL 209 ka i 229 ka według Krupińskiego, 1992). Zlodowacenie Sanu 2: 1 — glina zwałowa, 2 — piaski średnioziarniste, 3 — iły, 4 — gliny spływowe; Interglacjał mazowiecki: 5 — iły, 6 — piaski drobnoziarniste, 7 — łupki bitumiczne, 8 — piaski i łupki bitumiczne, 9 — piaski różnoziarniste, 10 — mułki, 11 — torfy; Zlodowacenie Odry (Warty?): 12 — mułki i piaski drobnoziarniste, 13 — iły, 14 — piaski średnioziarniste; Zlodowacenie Wisły (?): 15 — piaski różnoziarniste, 16 — iły i mułki piaszczyste, 17 — piaski średnoziarniste; Holocen: 18 — gleba. Pogrubione odcinki profili oznaczają miejsca pobrania próbek do analiz palinologicznych, kółka oznaczają miejsca pobrania próbek do datowań metodą TL.

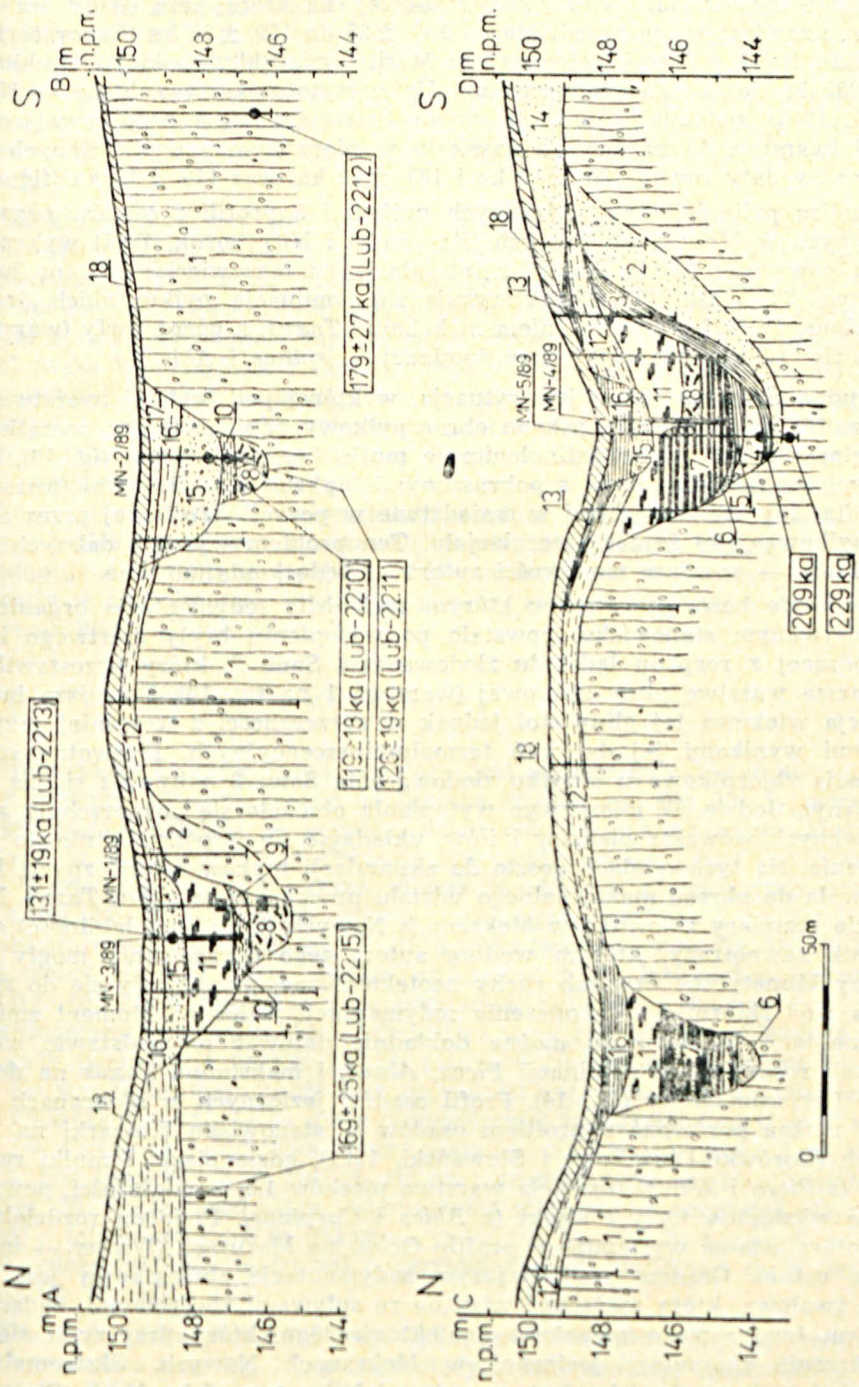
S
B
m
n.p.m.
150
148
146
144
179±27 ka (Lub-2212)
MN-2/89
119±18 ka (Lub-2210)
126±19 ka (Lub-2211)
131±19 ka (Lub-2213)
MN-1/89
MN-3/89
169±25 ka (Lub-2215)
N
A
m
n.p.m.
150
148
146
144
S
D
m
n.p.m.
150
148
146
144
MN-5/89
MN-4/89
209 ka
229 ka
N
C
m
n.p.m.
150
148
146
144
0
50m

Dla kilku próbek pobranych ze stanowiska Mokrany Nowe wykonano ich datowanie metodą TL. Wiek gliny zwałowej, na której leżą osady organogeniczne zawiera się w przedziale od 169 ±25 do 179 ±27 ka (Laboratorium Instytutu Nauk o Ziemi Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie) i od 209 ka do 229 ka (Laboratorium Uniwersytetu Warszawskiego — Krupiński, 1992), natomiast mułki (warstwa 10 na fig. 16) i przykrywające je piaski (warstwa 15 na fig. 16) uzyskały w pierwszym z wymienionych laboratoriów daty równe 126 ±19 ka i 131 ±19 ka oraz 119 ±18 ka (fig. 16).

Analiza palinologiczna oddzielnych próbek i 3 profili z osadów organogenicznych w Mokranach Nowych (Krupiński i Nitychoruk, 1991) wykazała, iż ich powstanie należy wiązać z interglacjałem mazowieckim. Dolne łupki (warstwa 7 na fig. 16) charakteryzują się dominacją pyłku takich drzew jak *Alnus, Picea* i występowaniem maksimum *Taxus*, a górne torfy (warstwa 11 na fig. 16) reprezentują okres dominacji *Carpinus* i *Abies*.

Trudną do wyjaśnienia jest sytuacja, w której pod torfami (warstwa 11 na fig. 16), dla których uzyskano obraz pyłkowy odpowiadający początkowi interglacjału, leżą płone palinologicznie mułki (warstwa 10 na fig. 16), pod którymi z kolei leżą piaski z pokruszonymi łupkami bitumicznymi (warstwa 8 na fig. 16), występującymi w sąsiedztwie w pozycji określanej przez analizę pyłkową jako środek interglacjału. Ten problem wymaga dalszych badań, które — w miarę możliwości autora — będą kontynuowane.

Obniżenie bezodpływowe, w którym zachodziła sedymentacja organiczna w opisywanym stanowisku, powstało po wytopieniu bryły martwego lodu pochodzącej z rozpadu lądolodu zlodowacenia Sanu 2, który pozostawił tu najstarszą warstwę gliny zwałowej (warstwa 1 na fig. 16). Powyższa interpretacja wiekowa tej gliny stoi jednak w sprzeczności z wcześniej przytoczonymi wynikami jej datowań termoluminescencyjnych. Pierwotna sedymentacja zbiornikowa u schyłku zlodowacenia Sanu 2 odbywała się na pogrzebanym lodzie. W miarę jego wytapiania obniżała się powierzchnia akumulowanych wówczas piasków i iłów, układając się współkształtnie do dna obniżenia. Na tych osadach doszło do akumulacji łupków bitumicznych, która trwała do okresu maksymalnego udziału procentowego pyłku *Taxus*. Niewielkie rozmiary zbiornika w Mokranach Nowych (duża jego labilność) oraz czynnik zewnętrzny, którym według autora tego opracowania mogły być zmiany klimatyczne oraz/lub ruchy neotektoniczne, przyczyniły się do spłynięcia wód zbiornika i zakończenia sedymentacji jeziornej. Moment zmiany sedymentacji w zbiorniku można dokładnie datować na podstawie zmian sukcesji roślinności z dominacji *Picea, Alnus*, i maksimum *Taxus* na dominację *Carpinus, Abies* (fig. 14). Profil osadów jeziornych w Mokranach Nowych można porównać z profilem osadów w stanowisku Koczarki na Mazurach (Borówko-Dłużakowa i Słowański, 1991), gdzie piaski i mułki zatorfione (z *Picea* i *Alnus*) rozdziela warstwa piasków 1,5 m miąższości, powyżej której występują torfy i mułki (z *Abies* i *Carpinus*). Podobna rozdzielność śródinterglacjalna występuje w profilu Goleń na Mazurach (Winter — informacja ustna). Osadem rozdzielającym sedymentację zbiornikową jest tam glina zwałowa, która może być wiązana ze spływami zboczowymi, będącymi efektem tego samego niepokoju neotektonicznego, który przyczynił się do zakończenia akumulacji jeziornej w Mokranach Nowych. Ekstremalnym przykładem tego zjawiska jest prawdopodobnie stanowisko Nowe Sioło we wschodniej części Niziny Sandomierskiej, gdzie serie jeziorne wypełniające

zagłębienie po martwym lodzie, dzielą się na niższe, zachowane na głębokości 10—7,2 m i reprezentowane przez piaski z dominacją *Alnus, Picea,* i wyżej leżące torfy (0,25 m miąższości) z niewielkimi udziałami drzew ciepłolubnych (Laskowska-Wysoczańska i Oszast, 1990). Wydaje się, iż po akumulacji wyżej wymienionych piasków doszło tam do spłynięcia zbiornika — identycznie jak w Mokranach Nowych, a późniejsza sedymentacja torfów rozpoczęła się nie bezpośrednio po tym fakcie, lecz dopiero przy końcu interglacjału.

Efektem spłynięcia wód ze zbiornika jeziornego w Mokranach Nowych była erozja kanału około metrowej głębokości i akumulacja w nim piasków z pokruszonymi łupkami bitumicznymi (warstwa 8 na fig. 16). Zanik jeziora nie spowodował zakończenia sedymentacji organicznej w tym miejscu, a jedynie sprawił, iż zamiast łupków powstawały tu torfy (por. Nowe Sioło — Laskowska-Wysoczańska i Oszast, 1990). Górna część torfów została prawdopodobnie usunięta w następstwie transgresji lądolodu zlodowacenia Odry (Warty?), a osady wyżej występujące (warstwy 12, 13, 14 na fig. 16) są efektem sedymentacji fluwioglacjalnej. Brak w nadkładzie serii organicznych glin zwałowych może być tłumaczony ich erozyjnym usunięciem lub specyficznymi warunkami sedymentacji osadów w trakcie deglacjacji, kiedy zamiast gliny zwałowej powstawały osady zbiornikowe. Rozcięcia erozyjne występujące w stropie profilu osadów stanowiska w Mokranach Nowych i osady je wypełniające to efekt procesów zachodzących tu w czasie zlodowacenia Warty (?) lub Wisły (?).

c. Stanowisko Pawłów Nowy

Stanowisko Pawłów Nowy położone jest między wsią Peredyło a Pawłowem Nowym, 3 km na zachód od Janowa Podlaskiego (fig. 13). W pierwszym etapie badań odkryto tu kopalne osady zbiornikowe na niewielkiej przestrzeni, w rozgałęzionym zagłębieniu nawiązującym do doliny Czyżówki (fig. 17). Występują tu, na starszych glinach zwałowych piaszczystych (warstwa 1 na fig. 18, 19) i piaskach wodnolodowcowych (warstwa 2 na fig. 18, 19), mułki szare (warstwa 3 na fig. 18, 19) i gytie (warstwa 4 na fig. 18, 19) 3—5 m miąższości. Na nich leżą „giętkie, sprężyste" łupki bitumiczne (warstwa 6 na fig. 18, 19) o nieregularnym przełamie, z licznymi fragmentami roślin i skupieniami wiwianitu. Łupki (warstwa 6 na fig. 18, 19) oddzielone są (?) od gytii (warstwa 4 na fig. 18, 19) piaskami ze żwirami (warstwa 5 na fig. 18, 19) wypełniającymi około 2 m głębokości rozcięcia erozyjne. Sedymentację zbiornikową kończą tu gytie dwumetrowej miąższości (warstwa 7 na fig. 18, 19). Osady te przykrywa cienka warstwa piasków (warstwa 8 na fig. 18, 19) i iłów (warstwa 9 na fig. 18, 19) oraz grubsza seria piasków (warstwa 10 na fig. 18, 19) poprzedzająca sedymentację młodszej, piaszczystej gliny zwałowej o miąższości do 5 m (warstwa 11 na fig. 18, 19). Do najmłodszych osadów należą tu około metrowej miąższości namuły torfiaste i torfy (warstwa 12 na fig. 18, 19).

Dla stanowiska Pawłów Nowy wykonano dwa datowania TL osadów ilastych (warstwa 3 na fig. 19), początkujących sedymentację zbiornikową. Uzyskane wyniki pozwalają określić wiek tych osadów w profilu PN-24 na 132 ± 19 ka (Lub—2216) (fig. 19).

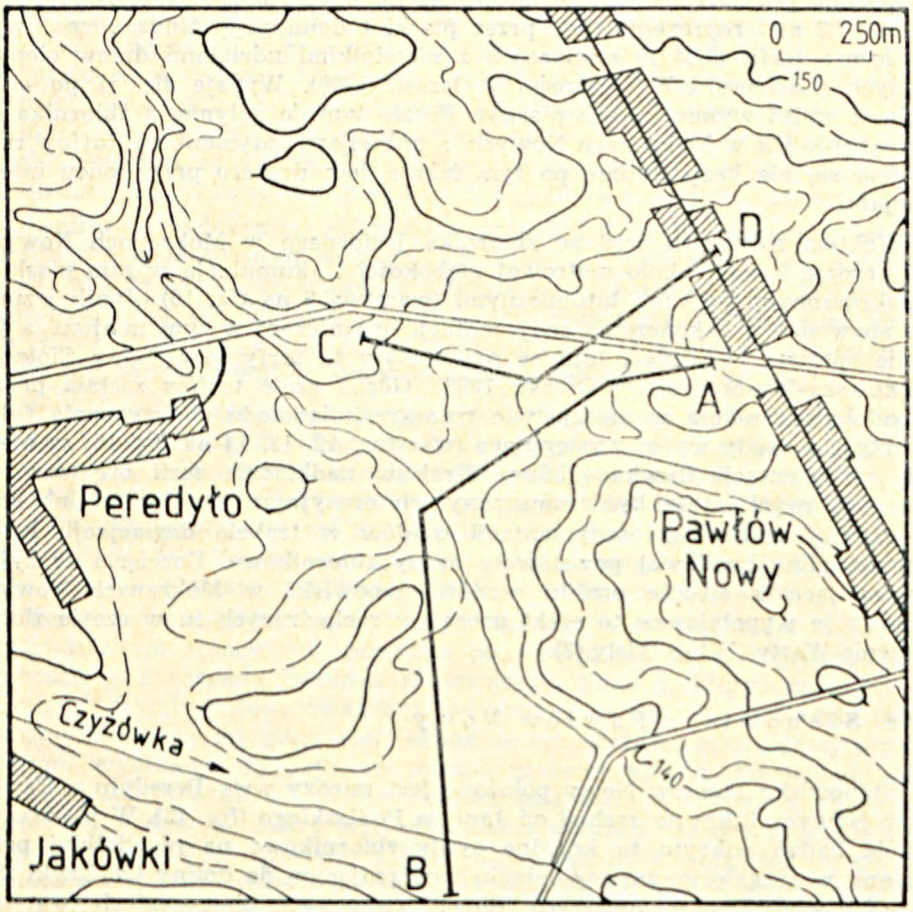

Fig. 17. Lokalizacja przekrojów geologicznych A — B i C — D przez kopalne osady jeziorne stanowiska Pawłów Nowy.

Efektem wykonanych niezależnie przez Dr K.M. Krupińskiego i Mgr K. Bińkę ekspertyz palinologicznych jest wniosek, iż osady z Pawłowa Nowego reprezentują różne części interglacjału mazowieckiego. Ekspertyza próbek z profilów PN-6/89 i PN-10/89 wskazuje, iż wiek badanych osadów można wiązać z początkiem interglacjału mazowieckiego. Ekspertyza palinologiczna próbek z profilów PN-1/91/E i PN-1/89 datuje osady węglanowe na schyłek tego interglacjału (fig. 18, 19), co może oznaczać, że początek i koniec interglacjału mazowieckiego sprzyjał w Pawłowie Nowym sedymentacji węglanowej a w optimum interglacjalnym dochodziło do powstania łupków bitumicznych.

Z przytoczonych wyżej faktów można wywnioskować, iż glina zwałowa (warstwa 1 na fig. 18, 19) i piaski fluwioglacjalne (warstwa 2 na fig. 18, 19) podścielające kopalne osady organiczne w Pawłowie Nowym pochodzą ze zlodowacenia Sanu 2. W efekcie arealnego wytapiania tego lądolodu zacho-

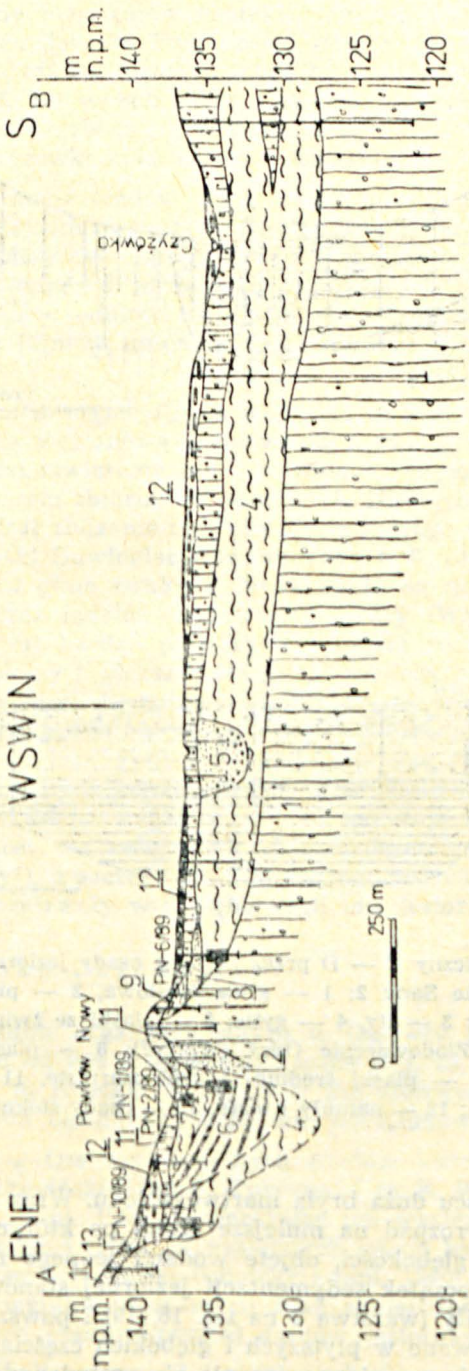

Fig. 18. Przekrój geologiczny A — B przez kopalne osady jeziorne stanowiska Pawłów Nowy (objaśnienia na fig. 19).

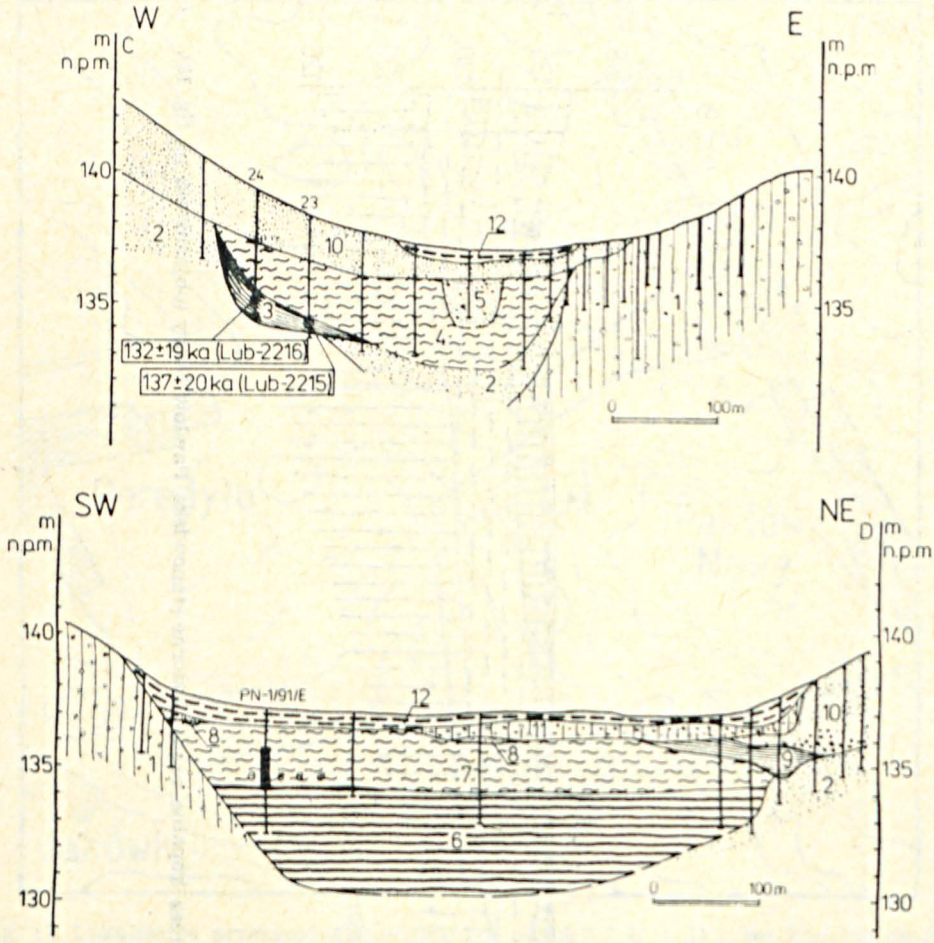

Fig. 19. Przekrój geologiczny C — D przez kopalne osady jeziorne stanowiska Pawłów Nowy. Zlodowacenie Sanu 2: 1 — glina zwałowa, 2 — piaski różnoziarniste; Interglacjał mazowiecki: 3 — iły, 4 — gytie, 5 — piaski ze żwirami, 6 — łupki bitumiczne, 7 — gytia; Zlodowacenie Odry (Warty?): 8 — piaski średnioziarniste, 9 — iły plastyczne, 10 — piaski średnio- i gruboziarniste, 11 — glina zwałowa; Holocen: 12 — namuły i torfy, 13 — osady stokowe.

wała się w tym miejscu duża bryła martwego lodu. Wraz z ocieplaniem klimatu następował jej rozpad na mniejsze części po których powstały liczne zagłębienia o różnej głębokości, objęte wodami jednego rozległego zbiornika wytopiskowego. Początek sedymentacji jeziornej stanowią tu fragmentarycznie występujące iły (warstwa 3 na fig. 18, 19) i powszechne na tym obszarze gytie akumulowane w płytszych i głębokich częściach jeziora (fig. 18, 19). Jezioro miało duże rozmiary, ciągnęło się prawdopodobnie od Pawłowa Nowego do Peredyła i dalej na południe, wypełniało całą szeroką dolinę Czyżówki od Jakówek prawie po Janów Podlaski (fig. 17). Po początkowej

części interglacjału mogło dojść do jego spłynięcia (tak jak w Mokranach Nowych) w efekcie niepokojów neotektonicznych (fig. 14), które w pobliżu rowu tektonicznego Janowa Podlaskiego (fig. 3, 12) miały szczególne znaczenie. Rezultatem takiego procesu mogą być osady piasków i żwirów (warstwa 5 na fig. 18, 19) wypełniające rozcięcia erozyjne w gytiach (do 3 m głębokie), a śladem przebicia się wód w stronę doliny Bugu jest przełomowy odcinek doliny Czyżówki koło Janowa Podlaskiego.

Dalsza sedymentacja osadów organicznych przebiegała już tylko w kilku odosobnionych jeziorach przy czym nastąpiła zmiana akumulacji na mineralną, której towarzyszył bujny rozwój roślinności, znajdowanej obecnie w postaci makroszczątków w łupkach bitumicznych (warstwa 6 na fig. 18, 19). Okres ten można odnieść do opitmum interglacjału, choć duża zwartość i sprężystość łupków uniemożliwiła pobranie z nich próbek do analiz palinologicznych.

Koniec optimum interglacjalnego wiąże się ze zmianą rodzaju sedymentacji z mineralnej na węglanową — powstają znowu gytie (warstwa 7 na fig. 18, 19). Trudno jest stwierdzić czy i ta zmiana sedymentacji miała związek z chwilowym zanikiem zbiorników jeziornych. Niewątpliwie moment akumulacji gytii poprzedzał zbliżanie się lądolodu, z którego wypływały wody akumulujące iły i piaski fluwioglacjalne (warstwy 8, 9, 10 na fig. 18, 19). Młodsza od tych osadów glina zwałowa, (warstwa 11 na fig. 18, 19) jest efektem ich przykrycia przez lądolód zlodowacenia Odry (Warty?). Osiąga ona do 5 m miąższości, jest bardzo piaszczysta i często rozmyta, przypominająca piasek i żwir zwałowy z głazami. Na glinie tej leżą holoceńskie torfy i namuły torfiaste (warstwa 12 na fig. 18, 19), często wypełniające zagłębienia bezodpływowe występujące w obrębie jej powierzchni. Sposób występowania plastycznych osadów, gytii i mułków czy iłów (warstwa 9 na fig. 18, 19) w strefach brzeżnych kopalnych jezior w pobliżu Pawłowa Nowego — nagłe zmiany miąższości i wygięcia osadów, wskazują na ich zaburzenie glacitektoniczne. Proces ten należy wiązać z obciążeniem lądolodem zlodowacenia Odry (Warty?), a szczególnie z naciskiem resztek brył martwego lodu, które najdłużej przetrwały w zagłębieniach mis jeziornych.

d. Stanowisko Ossówka

Stanowisko osadów organogenicznych w Ossówce położone jest kilkaset metrów na wschód od wsi o tej samej nazwie (fig. 13, 20). W morfologii terenu zaznacza się tu rozległe obniżenie (1 km szerokości i kilka km długości), które odwadnia bezimienny ciek, dopływ Klukówki.

Występowanie w Ossówce kopalnych osadów jeziornych (węglanowych) odkryli Dr K.M. Krupiński, Mgr W. Turowski i Dr K. Więckowski w 1985 roku (fide Lindner i inni, 1990), stwierdzając ich występowanie pod brukiem morenowym, piaskiem i iłami. W następnych latach były podejmowane próby przewiercenia serii jeziornej (Lindner i inni, 1990) zakończone sukcesem w 1990 roku. W wyniku powyższych prac stwierdzono tu także występowanie nadglinowych (nadbrukowych) osadów jeziornych.

Przeprowadzone dla obu serii jeziornych badania diatomologiczne i palinologiczne nie wskazały jednoznacznie na wiek tych osadów. Na podstawie badań diatomologicznych zasugerowano, iż osady podglinowe mogły po-

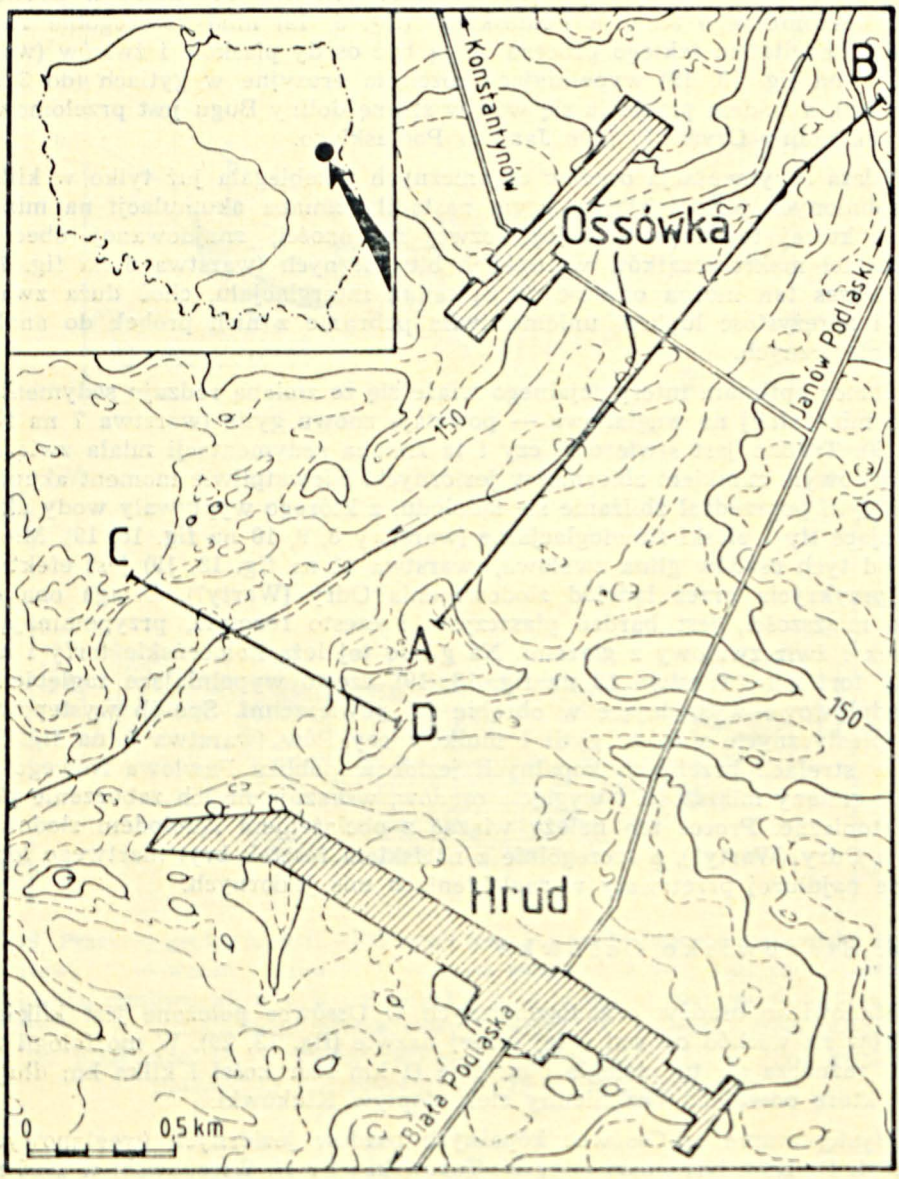

Fig. 20. Lokalizacja przekrojów geologicznych przez kopalne osady jeziorne w stanowisku Ossówka — A — B i Hrud — C — D

wstać w interglacjale mazowieckim lub lubelskim, natomiast gytie mułkowate nad osadami glacjalnymi lub ich reziduum powiązano z zimnym okresem po ostatnim na tym terenie zlodowaceniu — Odry (?). Wątpliwości co do pozycji stratygraficznej serii starszej (podbrukowej, podglinowej) rozwiano w 1990 roku, kiedy została znaleziona w nich bardzo liczna malakofauna z *Viviparus diluvianus* i *Lithoglyphus jahni* — wskazującymi na wiek tych osadów jako nie młodszy niż interglacjał mazowiecki. W tym też roku Dr K.M. Krupiński wspólnie z autorem niniejszej pracy wykonali w Ossówce wiercenie sondą K. Więckowskiego przebijające podglinową serię jeziorną (węglanową) o miąższości 34 m.

Na przełomie 1991/92 roku Urząd Wojewódzki w Białej Podlaskiej zlecił Przedsiębiorstwu Geologicznemu w Warszawie wykonanie 15 wierceń w celu udokumentowania miąższości i rozprzestrzenienia osadów węglanowych w stanowisku Ossówka oraz pobrania próbek do badań na zawartość węglanów. Na podstawie tych wierceń oraz własnych prac autora opracowano sytuację geologiczną, w jakiej występują omawiane osady. Z zebranych tą drogą materiałów wynika, że na głębokości około 30 m od powierzchni terenu, to jest na wysokości około 110 m n.p.m. leżą tu glina zwałowa (warstwa 1 na fig. 21) i piaski fluwioglacjalne (warstwa 2 na fig. 21) pochodzące zapewne ze zlodowacenia Sanu 2. Ich występowanie na różnych wysokościach (145—110 m n.p.m.) oraz dokładne pokrywanie się kopalnego jeziora interglacjalnego z rowem tektonicznym Janowa Podlaskiego (fig. 6) sugerują intensywne przemieszczenia tektoniczne zachodzące na przełomie zlodowacenia Sanu 2 i interglacjału mazowieckiego. Predyspozycja tektoniczna uwarunkowała dłuższe ptrzetrwanie brył martwego lodu po tym zlodowaceniu w rejonie rowu tektonicznego Janowa Podlaskiego, które doprowadziły do powstania zbiornika wodnego na początku interglacjału mazowieckiego. Z tego okresu pochodzi sedymentacja iłów i mułków (warstwa 3 na fig. 21) z charakterystyczną roczną laminacją. Wyżej mułki zawierają coraz więcej $CaCO_3$ i przechodzą w gytię wapienną (warstwa 4 na fig. 21) i kredę jeziorną (warstwa 5 na fig. 21). Osady węglanowe osiągają łącznie ponad 35 m miąższości. W strefie brzegowej jeziora interglacjalnego dochodziło do sedymentacji piasków i żwirów z przewarstwieniami gytii piaszczystych (warstwa 6 na fig. 21), w których występują liczne gatunki małży i ślimaków wodnych, głównie wód stojących lub wolno płynących.

Wymienione osady jeziorne w swej górnej części zawierają coraz mniej $CaCO_3$ przechodząc w piaski mułkowate (warstwa 7 na fig. 21), mułki gytiowate (warstwa 8 na fig. 21) czy mułki lub iły (warstwa 9 na fig. 21). Występujące w tej części osadów okrzemki zimnolubne (Lindner i inni, 1990) oraz wyżej leżące piaski fluwioglacjalne (warstwa 10 na fig. 21) i glina zwałowa (warstwa 11 na fig. 21) lub bruk morenowy powstały z jej rozmycia, są dowodem kolejnego zlodowacenia — Odry (Warty?), które nastąpiło po okresie interglacjalnej sedymentacji jeziornej. Początek ochłodzenia związanego z tym zlodowaceniem jest już notowany na diagramie pyłkowym (por. Krupiński, 1992) w połowie występowania opisywanej serii jeziornej (węglanowej). Charakteryzują go trzy fale chłodu, w czasie których dochodziło do wzrostu udziałów procentowych *Juniperus* (do około 50%) i spadku zawartości $CaCO_3$ (do około 50%). Na schyłek tego zlodowacenia lub na zlodowacenie następne przypada akumulacja piasków (warstwa 12 na fig. 21) i mułków węglanowych (warstwa 13 na fig. 21) — gytii nadglinowej (Lindner

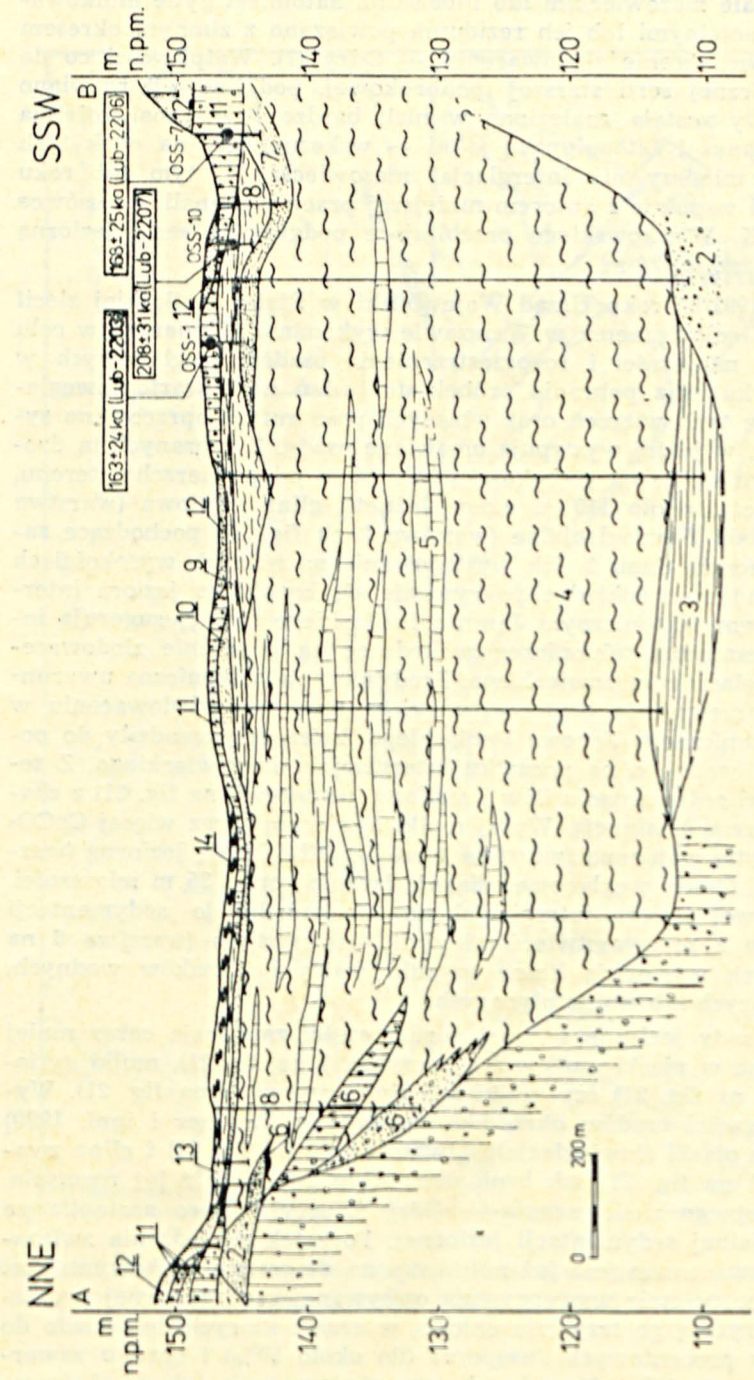

Fig. 21. Przekrój geologiczny A — B przez kopalne osady jeziorne w Ossówce. Zlodowacenie Sanu 2: 1 — glina zwałowa, 2 — piaski i żwiry; Interglacjał mazowiecki: 3 — iły i mułki, 4 — gytie, 5 — kreda jeziorna, 6 — piaski i żwiry z malakofauną oraz gliny spływowe; Zlodowacenie Odry (Warty?): 7 — piaski zailone, 8 — mułki węglanowe, 9 — iły; 10 — piaski średnioziarniste, 11 — glina zwałowa i piaski gliniaste, 12 — piaski drobno i średnioziarniste, 13 — mułki węglanowe; Holocen: 14 — namuły torfiaste i torfy.

i inni, 1990). Wątpliwości, co do tego, jakie to było zlodowacenie są ze wszech miar uzasadnione. Datowania TL próbek z osadów glacjalnych występujących w spągu serii interglacjalnej dały wynik: dla iłów — około 420 ka, dla piasków — około 430 ka (Krupiński, 1992 — Laboratorium Uniwersytetu Warszawskiego), natomiast daty uzyskane tą samą metodą TL przez Dr J. Butryma dla serii glacjalnych występujących w stropie osadów interglacjalnych, wskazują na ich wiek rzędu 220—160 kg (fig. 21). Jeżeli daty te uznać za bezdyskusyjne, to długość sedymentacji w tym zbiorniku należy oceniać na przeszło 200 ka (?).

Zdaniem Krupińskiego (1992) różnice między diagramem palinologicznym z Ossówki a diagramami z Białej Podlaskiej (Krupiński i inni, 1986; Krupiński, 1988) czy Komarna (Krupiński i Lindner, 1991) polegają na dużym udziale procentowym pyłku *Pterocarya* w Ossówce — 9% przy około 0,2% udziale tego pyłku w Białej Podlaskiej. Ponadto profil w Ossówce charakteryzuje jednoczesna kulminacja świerka i olszy oraz duży udział procentowy dębu z dwoma jego maksimami. Te fakty skłoniły Krupińskiego (1992) do wyróżnienia dwóch różnych typów sukcesji interglacjalnych: typu Ossówki (starszej) i typu Białej Podlaskiej i Komarna (młodszej). Rozważania te wymieniony autor popiera pojedyńczymi, wyżej wymienionymi datami TL osadów ze spągowych partii serii interglacjalnych w Białej Podlaskiej i Komarnie i 2 datami z Ossówki.

Nie kwestionując różnic w obrazie palinologicznym profili z Ossówki i Białej Podlaskiej, można, zdaniem autora niniejszej pracy, wykazać ich prawie równowiekowe pochodzenie. Różnice w przebiegu krzywych procentowych udziałów drzew w Ossówce i Białej Podlaskiej mogą wiązać się z możliwością istnienia luk sedymentacyjnych w badanych profilach a zwłaszcza w strefach zmian litologicznych analizowanych osadów (być może pod wpływem zjawisk tektonicznych lub/oraz klimatycznych — fig. 14). Jeśli dodać do tego powszechnie akceptowany fakt ograniczonego zaufania do pojedyńczych dat uzyskanych metodą TL to wypada uznać oba wyżej wymienione stanowiska za równowiekowe reprezentujące interglacjał mazowiecki o sukcesji typu Krępca (por. Janczyk-Kopikowa, 1981) i Białej Podlaskiej (por. Krupiński, 1988a).

Diagram palinologiczny uzyskany dla profilu osadów organicznych w Ossówce (Krupiński, 1992) rozpoczyna się bardzo poddobnie jak w stanowiskach Biała Podlaska i Mokrany Nowe. Dominujące znaczenie w początku interglacjału (fig. 14) mają takie drzewa jak: *Picea* i *Alnus*, po których maksimach następuje wzrost udziału *Taxus*. Po maksimum *Taxus* następuje zmiana w składzie drzew, poprzednie tracą na znaczeniu a zaczynają kulminować *Carpinus* i *Abies* oraz *Corylus* i *Quercus*. Moment ten wiąże się także ze wzrostem udziału procentowego *Pinus* i chwilowym spadkiem zawartości $CaCO_3$ w osadzie z około 80% do około 50%. Jednak o ile w omawianych dotychczas diagramach interglacjału mazowieckiego część pierwsza (faza *Alnus, Picea)* jest reprezentowana podobną miąższością osadów w stosunku do części drugiej (faza *Carpinus, Abies),* to w Ossówce obserwujemy zupełnie nieproporcjonalny stosunek miąższości osadów górnej części badanego profilu — kilkakrotnie dłuższej od części dolnej. Przyczyna takiego stanu może wynikać z bardzo stabilnych warunków sedymentacji zależnych od obniżających ruchów neotektonicznych w rowie Janowa Podlaskiego. Na podstawie diagramu pyłkowego z Ossówki można sądzić, że natężenie działalno-

ści neotektonicznej na tym terenie nastąpiło w środku optymalnej części interglacjału, czyli w przerwie między kulminacjami *Alnus*, *Picea*, *Taxus* a kulminacjami *Carpinus* i *Abies* (fig. 14). Zwiększenie udziału procentowego *Pinus* w tym czasie, spadek węglanowości w tym zbiorniku czy w innych stanowiskach oraz zmiana litologii osadów i ewentualnie spłynięcie zbiorników, czy zanik sedymentacji to efekty ówczesnej działalności neotektonicznej lub/oraz zmian klimatycznych na tym terenie i w całej Polsce (por. Baraniecka, 1975), a także w Europie (Müller, 1974).

Jak dotąd palinolodzy nie odnosili zwiększenia udziału procentowego *Pinus* w omawianym momencie do znacznego ochłodzenia. Szokował i pozostawał niewyjaśniony tylko fakt rozdzielenia osadów interglacjału mazowieckiego brukiem w profilu Węgorzewo (Słowański, 1975; Sobolewska, 1975), gliną zwałową w profilu Goleń (Winter — informacja ustna) czy piaskami w profilu Mokrany Nowe (Krupiński i Nitychoruk, 1991). Nie analizowany był także ściśle związany z tym fakt gwałtownej zmiany szaty roślinnej. Wydaje się, że ten moment zmian jest równie ważnym kryterium rozpoznania interglacjału mazowieckiego jak obraz jego sukcesji pyłkowej, udziały procentowe drzew czy ilość kulminacji poszczególnych gatunków.

Zwiększanie udziału procentowego pyłku *Pinus*, przy jednoczesnych zmianach litologii osadów jeziornych tego interglacjału, występuje w górnych częściach profili Adamówka 2 (por. Bińka i inni, 1987), Biała Podlaska, Komarno (por. Krupiński, 1988a; Krupiński, Lindner, 1991), Poznań 1 (por. Winter, 1991). Towarzyszy temu spadek udziałów procentowych pyłku innych drzew. Zjawisko to jest tłumaczone zmianami klimatu w kierunku ocieplenia pointerglacjalnego, ale może również wynikać z aktywności neotektonicznej prowadzącej do spływów ze zboczy zbiorników jeziornych, w których osadach zawarty był pyłek z przedinterglacjalnych okresów chłodnych, który może zaburzać naturalny obraz sukcesji roślinnej. Za taką możliwością interpretacji zdaje się przemawiać różna ilość owych „ociepleń" śródinterglacjalnych — od 3 w Poznaniu (por. Winter, 1991) do 1 w Białej Podlaskiej (por. Krupiński, 1988a) czy w Adamówce (por. Bińka i inni, 1987). W innych profilach kopalnych osadów jeziornych z interglacjału mazowieckiego brak jest takich „ociepleń", np. Ossówka (Krupiński, 1992).

Powyższe rozważania prowadzą do wniosku, iż interglacjał mazowiecki — poza dobrze znanym już obrazem sukcesji roślinnej — posiada również charakterystyczny przebieg nasilenia działalności neotektonicznej. Działalność ta miała miejsce w środku i pod koniec okresu optymalnego tego interglacjału (fig. 14) Przyczyny tej aktywności należy wiązać z procesami odprężenia warstw litosfery po wcześniejszym obciążeniu masami lądolodów skandynawskich (por. Baraniecka, 1975; Liszkowski, 1992). Duże nasilenie tych zjawisk w interglacjale mazowieckim wiąże się z wcześniejszymi obciążeniami lądolodem zlodowacenia Sanu 2, który miał zapewne dużą miąższość i maksymalne rozprzestrzenienie we wschodniej części Polski (por. Lindner, 1984, 1988).

e. Stanowisko Hrud

Kopalne osady jeziorne stanowiska Hrud występują w obniżeniu między Ossówką a wsią Hrud (fig. 13, 20), gdzie znajdują się pod przykryciem serią lodowcową i wodnolodowcową, budującą fragment wysoczyzny, której powierzchnia osiąga tu 150—155 m n.p.m. (fig. 20). Według badań geologicznych

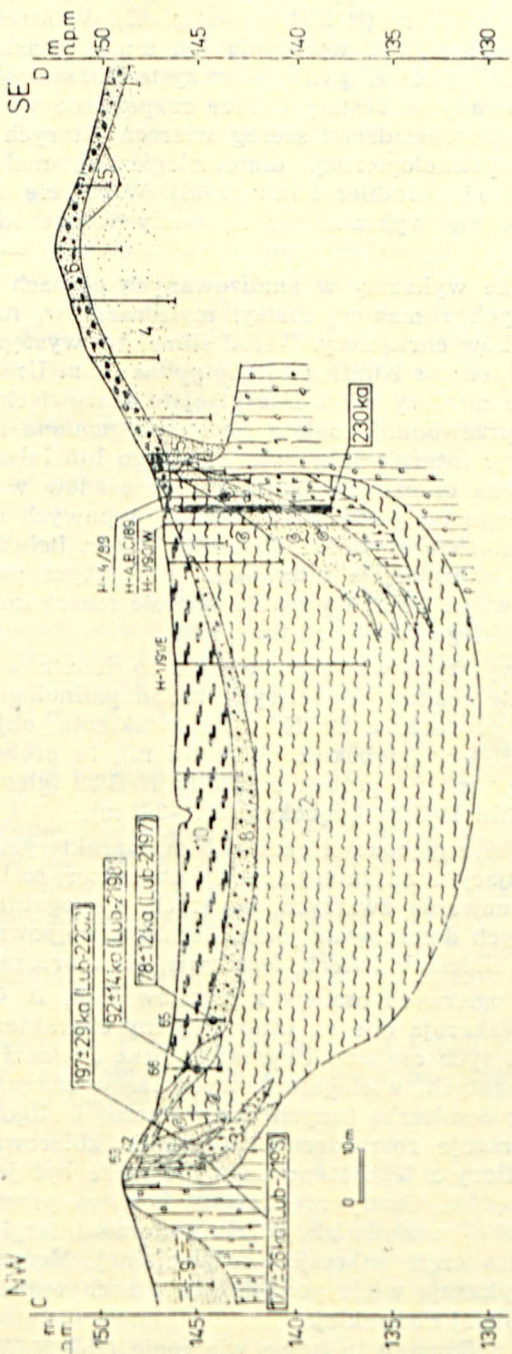

Fig. 22. Przekrój geologiczny A — B przez kopalne osady jeziorne stanowiska Hrud II. Zlodowacenie Sanu 2: 1 — glina zwałowa; Interglacjał mazowiecki: 2 — gytie, 3 — piaski i żywiry, gliny spływowe, mułki i iły, osady węglanowe z malakofauną; Zlodowacenie Odry (Warty?): 4 — piaski średnioziarniste, 5 — piaski i żwiry, 6 — glina zwałowa i jej rezidua, 7 — mułki piaszczyste, 8 — piaski ze żwirami, 9 — piaski mułkowate; Holocen: 10 — torfy, (datowanie 230 ka — według Krupińskiego, 1992).

osady te leżą na glinie zwałowej (warstwa 1 na fig. 22), szarej, mocno zapiaszczonej i składają się głównie z gytii (warstwa 2 na fig. 22), której całkowita miąższość przekracza 8 m (H-1/91/E — fig. 22). W strefie brzeżnej stwierdzonego tu kopalnego jeziora występują iły, mułki, piaski ze żwirami i malakofauną, piaski gytiowe, gytie piaszczyste ze szczątkami roślin (warstwa 3 na fig. 22). Osady te zostały dobrze rozpoznane we wschodniej części zbiornika, gdzie przeprowadzono szereg wierceń, których profile zostały poddane analizie palinologicznej, diatomologicznej, malakologicznej oraz datowaniom metodą TL (Lindner i inni, 1991). W trakcie dalszych badań okazało się, iż podobnie wykształcone są osady w zachodniej strefie kopalnego jeziora.

Badania malakologiczne wykazały w analizowanych osadach (stanowisko Hrud I) obecność skorupek ślimaków, małży, małżoraczków, łusek i kości ryb oraz części pancerzyków chrząszczy. Wśród ślimaków występują tu między innymi *Viviparus diluvianus* Kunth i *Lithoglyphus jahni* Urbański, które datują ten osad jako nie młodszy niż z interglacjału mazowieckiego. Wśród małżoraczków do form przewodnich należą *Scottia browniana* i *S. tumida*, które wymarły pod koniec interglacjału mazowieckiego lub lubawskiego (?). Ekspertyza diatomologiczna umożliwiła odnieść wiek osadów w Hrudzie do interglacjału mazowieckiego na podstawie obecności typowych dla tego interglacjału okrzemek *Cyclottela vorticosa, C. comta et var. lichvinensis*, choć spotykanych również w interglacjale lubawskim. Ekspertyza palinologiczna osadów jeziornych stanowiska Hrud I pozwala odnieść ich akumulację także do interglacjału mazowieckiego (Lindner i inni, 1991).

W celu uściślenia powyższych wniosków wykonano dodatkowe wiercenia, z których pobrano profile osadów do dalszych badań palinologicznych tego stanowiska. Badania te, powierzone Dr K.M. Krupińskiemu, objęły (fig. 22) jedną próbkę z profilu H-4/89 (głębokość około 3,5 m), 14 próbek z profilu H-A/89 (głębokość 1,1—4,0 m), 36 próbek z profilu H-B/89 (głębokość 1,35—6,35 m), 8 próbek z profilu H-C/89 (głębokość 2,7—3,8 m).

Próbka z profilu H-4/89 z głębokości około 3,5 m charakteryzuje się spektrum pyłkowym wskazującym na interglacjalny charakter roślinności. Odzwierciedla ona fazę panowania zwartych, bogatych, wielogatunkowych lasów mieszanych, w których dominowała jodła, licznie występował grab, dąb, olsza, zaś w mniejszych ilościach świerk, leszczyna, cis i brzoza.

Wyniki badań palinologicznych osadów z profilów H-A, B, C/89 zostaną przedstawione łącznie. Wskazują one na interglacjalny charakter roślinności towarzyszący akumulacji tych osadów. Uzyskany obraz dowodzi ówczesnego panowania zwartych, bogatych, wielogatunkowych lasów mieszanych jodłowo-grabowo-olszowych z domieszką innych drzew mezo- i oligokratycznych. Górna część profilu obrazuje rozrzedzenie lub zanik zbiorowisk leśnych. Ocena wieku osadów i flory z tego stanowiska nie może być jednoznacznie dokonana z wielu względów. Osady nie zostały bowiem przewiercone do spągu. Wydzielona flora — aczkolwiek o charakterze interglacjalnym — obejmuje jedynie młodszą część sukcesji interglacjalnej. Można stwierdzić, że cechy tej sukcesji wykazują wiele podobieństw i cech wspólnych z sukcesją mazowiecką typu Białej Podlaskiej.

W 1990 roku zostało wykonane tu nowe wiercenie (H-1/90/W na fig. 22), w którym natrafiono na gliny zwałowe (warstwa 3 na fig. 22). Glina ta prawdopodobnie dokumentuje spływ zboczowy do analizowanego zbiornika je-

ziornego podobnie jak to miało miejsce w stanowisku Ossówka (fig. 21). Mając na uwadze wyżej przytoczone wyniki analizy palinologicznej osadów jeziornych w stanowisku Hrud, odnoszące ich akumulację do młodszej części interglacjału mazowieckiego należy sądzić, że spływ ten przypadł na okres aktywności neotektonicznej następującej w tym rejonie w środku optymalnej części tego interglacjału (fig. 14). Nowe wiercenia wykonane we wschodniej partii zbiornika wykazały ponadto obecność identycznych jak w stanowisku Hrud I (por. Lindner i inni, 1991) gatunków malakofauny, której zagęszczenie przypada na osady piaszczysto-żwirowe.

Osady kopalnego jeziora interglacjalnego w Hrudzie przykryte są przez gliny zwałowe (por. Lindner i inni, 1991) oraz ich rezidua (warstwa 6 na fig. 22) poprzedzone akumulacją fluwioglacjalną (warstwy 4, 5 na fig. 22) w SE części zbiornika (fig. 22). Datowania metodą TL kilku próbek z tych glin oraz osadów je podścielających (jeziornych) i młodszych od nich osadów fluwioglacjalnych (warstwy 7, 8, 9 na fig. 22) wykazały, iż wiek ich zawarty jest w przedziale 197 — 78 ka, co może być podstawą wiązania ich ze zlodowaceniami Warty i Wisły a nie z interglacjałem mazowieckim czy zlodowaceniem Odry — jak to wynika z sytuacji bio- i litostratygraficznej (fig. 22). Do najmłodszych osadów holoceńskich należą tu torfy (warstwa 10 na fig. 22) o miąższości dochodzącej do 3 m.

Podsumowując można stwierdzić, że podobnie jak w sąsiedniej Ossówce sedymentacja węglanowych osadów jeziornych w interglacjale mazowieckim odbywała się na glinach zwałowych pochodzących ze zlodowacenia Sanu 2. Zbiornik jeziorny, który powstał po tym zlodowaceniu był wynikiem rozpadu i wytapiania się brył martwego lodu utrzymujących się w rowie tektonicznym Janowa Podlaskiego. W trakcie sedymentacji interglacjalnej doszło do ruchów masowych w brzeżnej partii zbiornika, w wyniku czego serię interglacjalną przedziela wkładka bardzo piaszczystej gliny zwałowej. Okres nasilenia ruchów masowych nastąpił wraz ze wzmożeniem działalności neotektonicznej w rowie Janowa Podlaskiego oraz na całym badanym obszarze (fig. 14). Kolejne zlodowacenie, którego osady przykrywają serie jeziorne, można odnieść na podstawie datowania TL do okresu zlodowacenia Odry lub Warty. Lądolód tego zlodowacenia rozpadł się na bryły martwego lodu, które najdłużej zachowały się w strefach kopalnych obniżeń jeziornych (fig. 22), powodując statycznym naciskiem liczne i skomplikowane zaburzenia głębiej występujących osadów jeziornych (por. Lindner i inni, 1991).

3. Podsumowanie i wnioski wynikające z badań stanowisk interglacjału mazowieckiego na południowym Podlasiu z nawiązaniem do wybranych stanowisk tego interglacjału w Polsce

a. Sytuacja geologiczno-florystyczna

Spośród 31 stanowisk kopalnych plejstoceńskich osadów organogenicznych odkrytych na południowym Podlasiu, w niniejszej pracy omówiono tylko 5. Pozostałe nie mają jeszcze zadowalającego materiału dokumentacyjnego i są w trakcie opracowywania.

Wśród owych 31 stanowisk (fig. 13) większość (21) reprezentuje osady interglacjału mazowieckiego, występujące tu w bardzo podobnej sytuacji geologicznej.

Klasyczny profil osadów z interglacjału mazowieckiego rozpoczyna się iłami i mułkami leżącymi na glinach zwałowych i piaskach fluwioglacjalnych zlodowacenia Sanu 2. Następnie występują w nim gytie, kreda jeziorna, mułki węglanowe, łupki bitumiczne, torfy i torfy złupkowacone, przy czym osady akumulacji węglanowej wyróżniają się dużą miąższością (do 36 m). Zbiorniki, w których powstawały łupki bitumiczne, były mniej stabilne, tu sedymentacja ograniczała się do optimum interglacjalnego, po którym dochodziło do licznych przerw sedymentacyjnych (fig. 14) i akumulacji mułków, torfów. Prawie wszystkie większe zbiorniki jeziorne z tego okresu mają w górnej partii profilu warstwy mułków, piasków i iłów związanych z ochłodzeniem i zbliżaniem się młodszego lądolodu. Osady glacjalne tego lądolodu i przykrywające je osady zbiornikowe mają niewielką miąższość, występują często fragmentarycznie i można je wiązać tylko z jednym, ostatnim tu epizodem glacjalnym (Odry lub Warty).

Osady jeziorne z interglacjału mazowieckiego występują pod cienkim (średnio 2 m miąższości) nadkładem osadów glacialnych przykrytym cienką (1—2 m miąższości) pokrywą holoceńskich piasków, torfów czy namułów organicznych. Stan ten jest zapewne spowodowany młodoczwartorzędową stabilnością tektoniczną tego obszaru, poza rejonem Kornica—Mielnik, gdzie ruchy neotektoniczne występują nawet obecnie, co zaznacza się w profilach podłużnych rzek (Bugu, Czyżówki).

Podsumowując wyniki analiz i ekspertyz palinologicznych, wykonanych dla stanowisk osadów interglacjalnych występujących na badanym obszarze, można stwierdzić, że:

— wszystkie stanowiska, dla których istnieje dokumentacja palinologiczna, reprezentują interglacjał mazowiecki,

— w profilach osadów wypełniających kopalne zbiorniki jeziorne obserwuje się częste zmiany ich litologii, którym niekiedy mogą towarzyszyć luki sedymentacyjne,

— na diagramach pyłkowych, w części odpowiadającej optymalnej fazie rozwoju roślinności, obserwuje się bardzo charakterystyczną zmianę z dominacji *Picea, Alnus, Taxus* na *Carpinus, Abies* oraz *Quercus* i *Corylus*, połączoną ze wzrostem udziału *Pinus*, oraz często ze zmianą w sedymentacji osadów, spływów zboczowych lub spłynięcia zbiornika,

— stanowiska te w większości posiadają przykrycie osadami lodowcowymi reprezentującymi jeden kompleks glacjalny lub są przykryte reziduami tego kompleksu,

Wyżej wymienione fakty mogą pozwalać na jednoznaczne odróżnienie kopalnych osadów interglacjału mazowieckiego od innych, nawet przy analizowaniu fragmentu profilu. Do bardzo ważnych cech tego interglacjału, poza przebiegiem sukcesji roślinności mogą należeć wymienione luki w obrazie palinologicznym, zależne zdaniem autora w dużej mierze od aktywności neotektonicznej tego obszaru oraz/lub powiązane z nieznacznymi wahaniami klimatu. Pierwszy moment aktywności neotektonicznej notowany jest na diagramach pyłkowych, w części odpowiadającej optimum interglacjalnemu (fig. 14). Drugi moment aktywności neotektonicznej mógł nastąpić pod koniec interglacjału mazowieckiego, przyczyniając się wraz ze stopniowym ochłodzeniem klimatu do zaniku jezior.

Stanowiska interglacjału mazowieckiego na Podlasiu można podzielić na kilka grup charakteryzujących się różnorodnym wykształceniem osadów.

Zmienność ta wynika z położenia stanowisk na obszarach o różnym zaangażowaniu tektonicznym. I tak w strefie rowów i dyslokacji tektonicznych leży Ossówka i Hrud gdzie dominowała spokojna sedymentacja węglanowa w warunkach subsydencji. W obszarach źródłowych rzek i na wysoczyznach niezbyt zaangażowanych tektonicznie występują stanowiska Biała Podlaska i Mokrany Nowe. Zmiany sedymentacji zależą tu od wielkości zbiornika oraz ogólnych tendencji neotektonicznych i klimatycznych. Do trzeciej grupy należy stanowisko Pawłów Nowy. Profil osadów tego stanowiska jest bardziej skomplikowany i odznacza się akumulacją od osadów węglanowych po łupki bitumiczne.

Zaangażowanie neotektoniczne opisywanego obszaru miało znaczny wpływ na rozwój sedymentacji jeziornej. Ruchy wynoszące z reguły nie sprzyjały tego typu sedymentacji, natomiast ruchy obniżające w rowach tektonicznych sprzyjały z reguły akumulacji miąższych i najbardziej kompletnych serii zbiornikowych (Ossówka). Dlatego najcenniejsze, przy rozważaniach zmian klimatu na podstawie analizy pyłkowej, są profile osadów interglacjalnych z obszarów podlegających ruchom obniżającym, pozwalającym na długą egzystencję zbiornika, przy małym prawdopodobieństwie istnienia luk sedymentacyjnych. Stanowisko Ossówka zasługuje tu na szczególną uwagę, zwłaszcza z powodu zachowania się w jego profilach osadów z długiego okresu sedymentacji pointerglacjalnej. W diagramie pyłkowym i krzywej zmian zawartości $CaCO_3$ w tym stanowisku (por. Krupiński, 1992) obserwuje się w jego części pointerglacjalnej trzy ochłodzenia, które można porównać z piętrem zimnym młodszego zlodowacenia — podpiętrem wstępującym (por. Jersak, 1988).

b. Geneza sedymentacji węglanwej w jeziorach interglacjału mazowieckiego

Sedymentacja węglanowa następowała na szeroką skalę w szeregu interglacjalnych zbiornikach jeziornych opisywanego obszaru (np. Ossówka, Hrud). Charakteryzowała się ona wieloma cechami wspólnymi:

— wszystkie z omawianych zbiorników leżą w strefach rowów tektonicznych czy znacznych dyslokacji,

— sedymentacja węglanowa w jeziorach zachodziła w czasie interglacjału mazowieckiego i po interglacjale, aż do okresu ostatniego na tym terenie zlodowacenia (Ossówka),

— sedymentowane osady — gytie i kreda jeziorna — powstały prawdopodobnie na drodze chemicznej,

— kopalne zbiorniki są wydłużonymi formami (kilka km długie i do 1 km szerokie) o dużej miąższości osadów (36 m w Ossówce),

— występujące w tych zbiornikach przerwy sedymentacyjne wywołane były przez działność neotektoniczną, której mogły towarzyszyć wahania klimatu.

Wyżej wymienione cechy oraz informacje wynikające z opracowań literaturowych (Rzepecki, 1985; Petelski i Sadurski, 1987; Michalski i Starnawska, 1987; Duchnowski i Michalski, 1987) pozwalają na sformułowanie następujących uwag:

— duża miąższość osadów kopalnych jezior i ich położenie w aktywnych strefach tektonicznych pozwala wiązać zachodzącą w nich sedymentację węglanową z procesami neotektonicznymi,

— w interglacjale mazowieckim zasilanie jezior w wody bogate w $CaCO_3$ mogło następować z głębokich partii kompleksu mezozoicznego (por. Duchnowski i Michalski, 1987; Michalski i Starnawska, 1987; Petelski i Sadurski, 1987).

— nieprzepuszczalność węglanowego kompleksu kredy górnej narzuca przyjęcie drogi zasilania ówczesnych jezior przez dopływ wód wzdłuż uskoków, w aktywnych strefach tektonicznych,

— proces zasilania zbiorników jeziornych przez wody głębinowe, prezentowany przez Michalskiego i Starnawską (1987), gdzie wkroczenie lądolodu powoduje migrację wód w górę wzdłuż stref uskokowych, a wytapianie — wsysanie wód w dół, w przypadku jezior interglacjalnych z południowego Podlasia prawdopodobnie zachodził odwrotnie i był zapewne spowodowany czynnikami — neotektonicznymi lub glacitektonicznymi,

— obecność zaburzonych skał kompleksu kredowo-trzeciorzędowo-czwartorzędowego w okolicach wsi Kornica i Koszelówka, w postaci wielu spiętrzonych fałdów i łusek glacitektonicznych (Alexandrowicz i Radwan, 1992), mogła być dodatkową przyczyną wymuszającą ruch wód zmineralizowanych w strefach uskokowych.

c. Datowania bezwzględne

Niesłychanie trudnym problemem do rozwiązania jest powiązanie uzyskanych wyników datowań metodą TL osadów czwartorzędowych z południowego Podlasia z wynikami badań bio- i litostratygraficznymi tych osadów. Dotychczas uzyskano 10 datowań TL wykonanych przez zespół Doc. dr M. Prószyńskiego w Laboratorium Uniwersytetu Warszawskiego (dla stanowisk Biała Podlaska, Komarno, Ossówka, Hrud, Mokrany Nowe) i 1 przez Dr S. Fedorowicza w Laboratorium Uniwersytetu Gdańskiego (stanowisko Wilczyn) oraz 38 datowań wykonanych przez Dr J. Butryma w Laboratorium Uniwersytetu im. Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, głównie dla glin zwałowych, na całym badanym obszarze.

Wiek górnej warstwy gliny zwałowej od Drohiczyna (najdalej na N) do Hruda (najdalej na S) waha się w granicach 150—190 ka (tab. 1), co w podziale chronostratygraficznym plejstocenu Polski według Lindnera (1991) odpowiada zlodowaceniu Warty. Iły i piaski podścielające tę glinę zwałową (Ossówka) uzyskały daty TL równe 220—240 ka odpowiadające interglacjałowi lubawskiemu. Daty uzyskane dla glin zwałowych i iłów zachowanych pod osadami interglacjału mazowieckiego w stanowiskach Mokrany Nowe i Pawłów Nowy, zawarte są w przedziale czasowym 130—230 ka, co jest trudne do przyjęcia. Przy wielu zarzutach stawianych datowaniom metodą TL należy uznać, iż 22 daty dla gliny zwałowej uzyskane w jednym laboratorium (tab. 1) i do tego konsekwentne, są w pewnym stopniu wiarygodne. Jednak następstwo przyjęcia tych datowań jest dla stratygrafii plejstocenu tego rejonu i szerszego obszaru Polski bardzo poważne. Przy przyjęciu wiarygodności tych dat, można bowiem przypuszczać, że gliny odnoszone dotychczas do zlodowacenia Odry mogą reprezentować młodszy epizod glacjalny (Warty?) lub, że osady interglacjału mazowieckiego o sukcesji typu Krępca i Białej Podlaskiej znajdują się w wyższej pozycji chronostratygraficznej, to jest w obrębie zlodowaceń środkowopolskich (por. Lindner i inni, 1991).

Tab. 1. Wyniki datowań termoluminescencyjnych próbek osadów czwartorzędowych z południowego Podlasia, wykonanych w Laboratorium Nauk o Ziemi Uniwersytetu im. Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Lp.	Numer labor.	Miejscowość i numer wiercenia	Numer pr.	Głębokość [m]	Typ osadu	Wiek TL [ka]	Błąd [±ka]
1.	Lub-2193	Hrud-1	1	0.5	glina zwałowa	154	23
2.	Lub-2194	Hrud-55	2	3.2	glina zwałowa	161	24
3.	Lub-2195	Hrud-56	3	2.8-3.0	glina szara	169	25
4.	Lub-2196	Hrud-63	4	4.0	glina zwałowa	177	26
5.	Lub-2197	Hrud-65	5	2.4	piasek mułk.	78	12
6.	Lub-2198	Hrud-66	6	2.0	namuł szary	92	14
7.	Lub-2199	Hrud-69	7	4.1	glina zwałowa	174	26
8.	Lub-2200	Hrud-69	8	4.5	glina zwałowa	174	26
9.	Lub-2201	Hrud-79	9	2.0	glina zwałowa	167	25
10.	Lub-2202	Hrud-82	10	1.8-2.0	ił szaroniebieski	197	29
11.	Lub-2203	Ossówka-1	11	1.0	glina zwałowa	163	24
12.	Lub-2204	Ossówka Kol.-1	12	2.0	ił szary	233	35
13.	Lub-2205	Ossówka Kol.-4	13	1.5	piasek średnioziarnisty	224	33
14.	Lub-2206	Ossówka-7a	14	2.5-3.0	glina zwałowa	168	25
15.	Lub-2207	Ossówka-10	15	1.5-1.8	namuł ilasty	208	31
16.	Lub-2208	Ossówka-104	16	3.2	ił szaroniebieski	219	33
17.	Lub-2209	Ossówka-107	17	1.2-1.5	glina zwałowa	168	25
18.	Lub-2210	Mokrany Nowe-2	18	2.0	piasek średnio i gruboziarnisty	119	18
19.	Lub-2211	Mokrany Nowe-2	19	2.7	piasek z subs. organiczną	126	19
20.	Lub-2212	Mokrany Nowe-3	20	4.0	glina zwałowa	179	27
21.	Lub-2213	Mokrany Nowe-5	21	0.5-0.8	piasek zailony	131	19
22.	Lub-2214	Mokrany Nowe-6	22	2.5-2.7	glina zwałowa	169	25
23.	Lub-2215	Pawłów Nowy-23	23	4.3	ił	137	20
24.	Lub-2216	Pawłów Nowy-24	24	3.8	ił	132	19
25.	Lub-2217	Pawłów Nowy-59	25	3.0	ił szaroniebieski	141	21
26.	Lub-2218	Pawłów Nowy-zw.	26	2.5	glina zwałowa	183	27
27.	Lub-2219	Borsuki-12	27	4.5	mułek	147	22
28.	Lub-2220	Gnojno-odsł.	28	2.0	glina zwałowa	159	24
29.	Lub-2221	Las Błoński-odsł.	29	1.0	glina zwałowa	178	27
30.	Lub-2222	Łosice-zw.	30	2.0	glina zwałowa	166	25
31.	Lub-2223	Drohiczyn-odsł.	31	15.0	glina zwałowa	168	25
32.	Lub-2224	Klonowica-Plac-1	32	2.2-2.5	glina zwałowa	170	26
33.	Lub-2225	Cieleśnica-3	33	4.4	ił	205	31
34.	Lub-2226	Kobylany-3	34	3.5	ił	197	30
35.	Lub-2227	Neple-odsł.	35	2.0	glina zwałowa	172	26
36.	Lub-2228	Wólka Nosowska-zw.	36	2.0	glina zwałowa	168	25
37.	Lub-2229	Serpelice-odsł.	37	2.0	glina zwałowa	167	25
38.	Lub-2230	Falatycze-zw.	38	2.5	glina zwałowa	189	28

4. Zlodowacenie Liwca

Z tym okresem Lindner (1988) wiąże przerwę w akumulacji pointerglacjalnych osadów jeziornych w stanowisku Biała Podlaska i Komarno oraz akumuulację powstałych wówczas piasków ze żwirem, których miąższość dochodzi do 10 m, i które zostały osadzone przez wody rzeki ekstraglacjalnej. Osady te w rejonie Białej Podlaskiej występują na wysokości 116—127 m n.p.m., a w okolicach Sławacinka 135—140 m n.p.m. i wypełniają dolinę rzeczną skierowaną ku południowemu wschodowi. Podobnie wykształcone serie piaszczysto-żwirowe o miąższości do kilkunastu metrów występują w stanowisku Wilczyn na wysokości 110—112 m n.p.m. (fig. 12), w okolicach Woskrzenic na wysokości 105—130 m n.p.m. (fig. 8). W rejonie wsi Próchen-

ki można odnaleźć dwie kopalne doliny rzeczne położone na wysokości 140—155 m n.p.m., wypełnione w dole żwirem, a wyżej piaskiem i mułkami (fig. 11). Rozcięcie osadów interglacjału mazowieckiego ma też miejsce w dolinie Tocznej koło Ruskowa (fig. 10), gdzie seria piaszczysto-żwirowa odpowiadająca wiekowo zapewne zlodowaceniu Liwca występuje na wysokości 115—135 m n.p.m. Mniejszą miąższość, (około 5 m) osiągają osady podobnego typu w okolicach Janowa Podlaskiego, gdzie występują na wysokości 134—139 m n.p.m. (fig. 19).

Różnice w położeniu serii ekstraglacjalnych (fluwioglacjalnych?) ze zlodowacenia Liwca (na zachodzie wyższe, na wschodzie niższe) sugerują kierunek przepływu z NW ku SE. Obecność tych osadów nad seriami organicznymi z interglacjału mazowieckiego w stanowiskach Biała Podlaska (Lindner, 1988) i Komarno (Krupiński i Lindner, 1991) wskazuje na możliwość wykorzystania dla ówczesnych przepływów obniżeń uprzednio wypełnionych kopalnymi osadami jeziornymi.

Osady glacjalne zlodowacenia Liwca występują jedynie w Polsce północno-wschodniej (Lindner, 1984; Baraniecka, 1990; Krzyszkowski, 1991, 1992) i nie sięgają omawianego terenu, który znajdował się wówczas na przedpolu lądolodu. W starszych pracach okres tego zlodowacenia utożsamiany był z przedmaksymalnym stadiałem zlodowacenia środkowopolskiego (Różycki, 1972) lub z ochłodzeniem Glütsch w obrębie interglacjału mazowieckiego (Rühle, 1973).

Harasimiuk i inni (1988) nie wyróżniają takiego ochłodzenia w obrębie opisywanego przez siebie interglacjału mazowieckiego, lecz możliwe, iż zaznaczony przez nich jeden ze stadiałów przedmaksymalnych zlodowacenia Odry może je reprezentować. W profilu Zbójno na S od zasięgu tego zlodowacenia określono wiek osadów zastoiskowych powstałych w jego trakcie na 388 ka (Lindner i Brykczyńska, 1980). Na Równinie Rosyjskiej, Ukrainie i Białorusi okres zlodowacenia Liwca wyodrębniany jest w środkowej części interglacjału lichwińskiego czy w środkowej części interglacjału aleksandryjskiego jako ochłodzenie kopyskie lub kałużskie (Zubakow, 1986). We wschodnich Niemczech jego odpowiednikiem jest ochłodzenie (zlodowacenie) Fuhne (Cepek, 1967).

5. Inerglacjał Zbójna

Odpowiednikiem czasowym tego interglacjału w stanowiskach Biała Podlaska i Komarno może być okres akumulacji iłów i mułków zbiornikowych, występujących na piaskach rzecznych (fluwioglacjalnych?) wiązanych ze zlodowaceniem Liwca, a pod gliną zwałową zlodowacenia Odry (Lindner, 1988; Krupiński i Lindner, 1991). Osady te w stanowisku Biała Podlaska, według oceny palinologicznej (Krupiński, 1984—85), powstawały w zimnym okresie klimatycznym, natomiast w stanowisku Komarno obraz flory z dużą zawartością roślin trzeciorzędowych wskazuje na redepozycję materiału pyłkowego (Krupiński i Lindner, 1991).

Interglacjał Zbójna udokumentowany przez Lindnera i Brykczyńską (1980) początkowo jako interstadiał poprzedzający zlodowacenia środkowopolskie, a następnie jako interglacjał (Lindner, 1984, 1988, 1991; Baraniecka, 1990; Krzyszkowski, 1991, 1992) ma swoje odpowiedniki w stanowiskach osadów organicznych w Koninie—Marantowie (Borówko—Dłużakowa, 1967) i w

Raczkach Wielkich (Janczyk-Kopikowa, 1986) jak i w dobrze udokumentowanych stanowiskach na wschodzie Europy, i określanych na Białorusi jako interglacjał przyniemeński = grodzieński (Wozniaczuk, 1985), a na Równinie Rosyjskiej jako interglacjał czekaliński (Bolichowskaja i Bojarskaja, 1982). W Niemczech zachodnich jego odpowiednikiem jest interglacjał Wacken (Menke i Behre, 1973), a w Niemczech wschodnich interglacjał Dömnitz (Cepek, 1967).

Według Lindnera (1988) interglacjał Zbójna zawiera się między 388 ka a 310—280 ka lub 388 ka a 350—310 ka. Datowania TL mułków i iłów występujących pod gliną zwałową, a w stropie osadów zbiornikowych w Ossówce (będących być może odpowiednikiem serii mułkowo-ilastej w Białej Podlaskiej i Komarnie), dały wynik 208—233 ka (fig. 21) co odpowiada pozycji interglacjału lubawskiego (według Lindnera, 1988).

VII. Litologia i stratygrafia osadów plejstoceńskich, młodszych od interglacjału wielkiego

1. Zlodowacenie Odry (Warty?)

Na omawianym obszarze, do osadów glacjalnych *sensu stricto*, występujących jako pierwszy poziom po interglacjale wielkim i reprezentujących tym samym zlodowacenie Odry (Warty?), można zaliczyć 20 m miąższości kompleks piasków fluwioglacjalnych — średnio i drobnoziarnistych (por. Lindner, 1988), położonych na wysokości 130—150 m n.p.m. w pasie od Grabanowa do Łomaz (fig. 11, 12), oraz od Międzyrzeca Podlaskiego do Terespola (fig. 8). Piaski te przykrywa glina zwałowa, reprezentująca pierwszy kompleks glacjalny nad osadami interglacjału mazowieckiego, osiągająca na północy (rejon Łosic) do 40 m miąższości, a na południu maksymalnie do 10 m miąższości. Jest to glina bardzo piaszczysta, zawierająca porwaki skał starszych, kredowych i plejstoceńskich, wśród których zdarzają się gytie i kreda jeziorna (Cieleśnica, Falatycze — fig 13), która w Falatyczach zawiera liczne skorupki ślimaków *Lithoglyphus jahni* i *Viviparus diluvianus* — charakterystyczne dla zespołu fauny z interglacjału mazowieckiego. Obecność w obrębie glin zwałowych w Falatyczach porwaków i kier osadów tego interglacjału można powiązać z ich występowaniem *in situ* w położonym na północ stanowisku w Czuchowie (fig. 13).

Większa miąższość glin zwałowych z tego zlodowacenia na północy terenu oraz duża miąższość podścielających je piasków fluwioglacjalnych na południu świadczyć może o dłuższym postoju czoła ówczesnego lądolodu w strefie Kornica—Mielnik. Fakt ten spowodowany był występowaniem w tym obszarze strefy oporowej zbudowanej z wcześniej już zaburzonych glacitektonicznie osadów kredy, trzeciorzędu i starszego czwartorzędu. Podczas wymuszonego postoju lądolodu doszło tu do akumulacji piasków fluwioglacjalnych, które były odprowadzone wodami proglacjalnymi poprzez systemy obniżeń częściowo wypełnionych wcześniej akumulowanymi osadami jeziornymi z interglacjału mazowieckiego. Przy przekraczaniu przez transgredujący lądolód zlodowacenia Odry? wymienionej strefy oporowej mogło nastąpić odkłucie i przemieszczenie ku południowi górnej warstwy lodu (por. Lindner, 1988) ubogiej w materiał skalny (stąd mała miąższość glin na południu terenu).

Lądolód ten przykrył piaski i iły akumulowane bezpośrednio przed jego czołem (por. stanowisko Ossówka). Glina zwałowa powstała po wytopieniu lądolodu Odry?, spotykana w okolicach Łomaz (fig. 12), sugeruje jego dalszy zasięg na południe, niewątpliwie poza omawiany obszar, aż do Wyżyny Lubelskiej (por. Harasimiuk i inni, 1988). Generalnie, na południu opisywanego terenu, glina zwałowa zlodowacenia Odry? ma małą miąższość i występuje fragmentarycznie. Na glinie tej leżą piaski fluwioglacjalne — rejon Ossówki (fig. 12), Sarnak (fig. 10) czy Huszlewa (fig. 9), które powstały w efekcie arealnej deglacjacji obszaru badań.

Osady należące do zlodowacenia Odry (Warty?) są piątym od dołu kompleksem glacjalnym, który według Nowak (1971, 1974) powstał w stadiale mazowiecko-podlaskim (Warty) zlodowacenia środkopolskiego. Rzechowski (1986) ten sam poziom glacjalny odnosi do stadiału Odry zlodowacenia środkowopolskiego a Lindner (1988) oraz Lindner i inni (1988) i Krupiński i inni (1986, 1988, 1991) do zlodowacenia Odry. Zlodowacenie to na obszarze wschodniej Europy określane jest mianem zlodowacenia Dniepru = Moskwy (Zubakow, 1986), a w zachodniej Europie jako zlodowacenie Saale (Cepek, 1967). Na podstawie badań osadów jeziornych oraz ich nadkładu glacjalnego i datowań TL w stanowisku Hrud I, Lindner i inni (1991) dopuszczają możliwość wiązania najmłodszych, zachowanych tam serii glacjalnych ze zlodowaceniem Warty a nie zlodowaceniem Odry.

Wiek TL glin zwałowych ze zlodowacenia Odry na obszarze środkowo-wschodniej Polski zawiera się w przedziale od 290 do 260 ka (Lindner, 1988, 1991). Daty TL uzyskane dla gliny zwałowej przykrywającej osady z interglacjału mazowieckiego na badanym obszarze wahają się od 190 do 150 ka (Tab. 1). A zatem w świetle datowań TL gliny zwałowe występujące powszechnie na powierzchni terenu lub pod pokrywą osadów fluwioglacjalnych i reprezentujące piąty od dołu kompleks glacjalny mogą pochodzić ze zlodowacenia Warty (por. Lindner i inni, 1991).

2. Interglacjał lubawski

W rejonie Łosic, ponad seriami osadów z interglacjału wielkiego, w obrębie dwudzielnego tam kompleksu glacjalnego występują piaski ze żwirami o miąższości 10—15 m, wypełniająpce doliny rzeczne położone na wysokości 140—150 m n.p.m. (fig. 11) i reprezentujące zaapewne interglacjał lubawski. Według Lindnera (1988) z okresem tym można wiązać także sedymentację mułków ilastych z przewarstwieniami iłu występujących w obniżeniach koło Cicibora. Osady piaszczysto żwirowe rzeczne, występujące w rejonie doliny Bugu zaliczone przez Nowak (1973) i Ruszczyńską-Szenajch (1976) do okresu interstadiału lubelskiego (Pilicy), położonego obecnie w pozycji wiekowej interglacjału lubawskiego, prawdopodobnie reprezentują starsze ocieplenie interglacjalne (interglacjał mazowiecki), gdyż znajdują się między czwartym a piątym od dołu poziomem glacjalnym.

Ranga ocieplenia rozdzielającego zlodowacenia Odry i Warty była i jest przedmiotem dyskusji. Według Nowak (1973, 1974), Rühlego (1973), Ruszczyńskiej-Szenajch (1976), Rzechowskiego (1986), Krzyszkowskiego (1991), Bałuk (1991) jest to ocieplenie interstadialne, natomiast według Lindnera (1984, 1988, 1991), Harasimiuka i innych (1988), Krupińskiego i Marksa (1986), Baranieckiej (1990) i Krzyszkowskiego (1992) ocieplenie to można traktować

jako interglacjał. W stanowisku stratotypowym Losy koło Lubawy, osady węglanowe z interglacjału lubawskiego zostały datowane metodą TL jako młodsze od 273 ka a starsze od 230 ka (Krupiński i Marsk, 1986). W Mariance na Wyżynie Lubelskiej osady interglacjału lubawskiego (lubelskiego) wydatowano metodą TL na 237 ka (Wojtanowicz, 1983).

Ostatnio przeprowadzone badania w okolicach Łęcznej (Butrym i inni, 1991) wykazały, między osadami glacifluwialnymi z ostatniego na tamtym obszarze zlodowacenia (Odry) a osadami lessopodobnymi ze zlodowacenia Wisły, obecność osadów organogenicznych (jeziorno-bagiennych) i kopalnej gleby leśnej. Wymienione osady organogeniczne charakteryzuje spektrum pyłkowe właściwe dla okresów interstadialnych. Jest ono porównywalne z tym jakie uzyskano dla osadów organogenicznych ze stanowiska Łańcuchów i Podgłębokie (Janczyk-Kopikowa, 1969, 1979). Jednak w świetle nowych dat TL okres ich sedymentacji oraz powstanie gleby kopalnej można odnieść do okresu czasowego utożsamianego z interglacjałem lubawskim (=lubelskim) (Butrym i inni, 1991). W pozycji interglacjału lubawskiego na Białorusi znajdują się podglinowe osady interglacjału szkłowskiego (Krutous, 1985), a na Równinie Rosyjskiej — interglacjału mikulińskiego (Zubakow, 1986). W Niemczech ówczesne ocieplenie określane jest jako interglacjał Rugii (Cepek, 1967).

3. Zlodowacenie Warty?

W tradycyjnym ujęciu, z okresem zlodowacenia Warty, należy wiązać drugi kompleks glacjalny występujący w NW części badanego obszaru nad osadami z interglacjału wielkiego. Jest on tu reprezentowany przez warstwę gliny zwałowej 10 m miąższości (rejon Łosic i wsi Próchenki — fig. 11).

Od czasu stwierdzenia wielu stadiałów, a nawet 2 zlodowaceń, w miejscu dawnego zlodowacenia środkowopolskiego, powstało wiele prac prezentujących zasięgi lądolodu skandynawskiego w czasie stadiału maksymalnego = Radomki = zlodowacenia Odry = stadiału Odry oraz stadiału mazowiecko-podlaskiego = zlodowacenia Warty = stadiału Warty. O ile teren południowego Podlasia, zgodnie według wszystkich autorów (Nowak, 1971, 1973, 1977; Baraniecka, 1984; Falkowski i inni, 1988; Harasimiuk i inni, 1988; Lindner, 1984, 1988, 1991), był przykryty lądolodem zlodowacenia Odry, o tyle zasięg lądolodu Warty jest przedstawiony na wiele sposobów (fig. 23). Wynikało to z kilku przyczyn:

— niedostatecznego rozpoznania geologicznego tego terenu,
— braku dobrze udokumentowanych stanowisk kopalnych osadów interglacjalnych,
— brak danych dla odtworzenia sposobu deglacjacji tego terenu,
— braku datowań bezwzględnych osadów glacjalnych,
— mylnej interpretacji rzeźby w obszarach zaburzonych glacitektonicznie.

W Polsce zachodniej granica zasięgu lądolodu zlodowacenia (stadiału?) Warty jest wiązana z wyraźną linią oddzielającą różniące się morfologicznie strefy akumulacji i zaburzeń glacjalnych (Baraniecka, 1971b). Wyznaczające ten zasięg wzgórza Trzebnickie i Ostrzeszowskie są według Galona i Roszkówny (1961) spiętrzoną moreną czołową tego lądolodu, która zanika ku wschodowi. Taka sytuacja według Brodzikowskiego (1987) była spowodowana położeniem Polski wschodniej między dwoma głównymi strumieniami

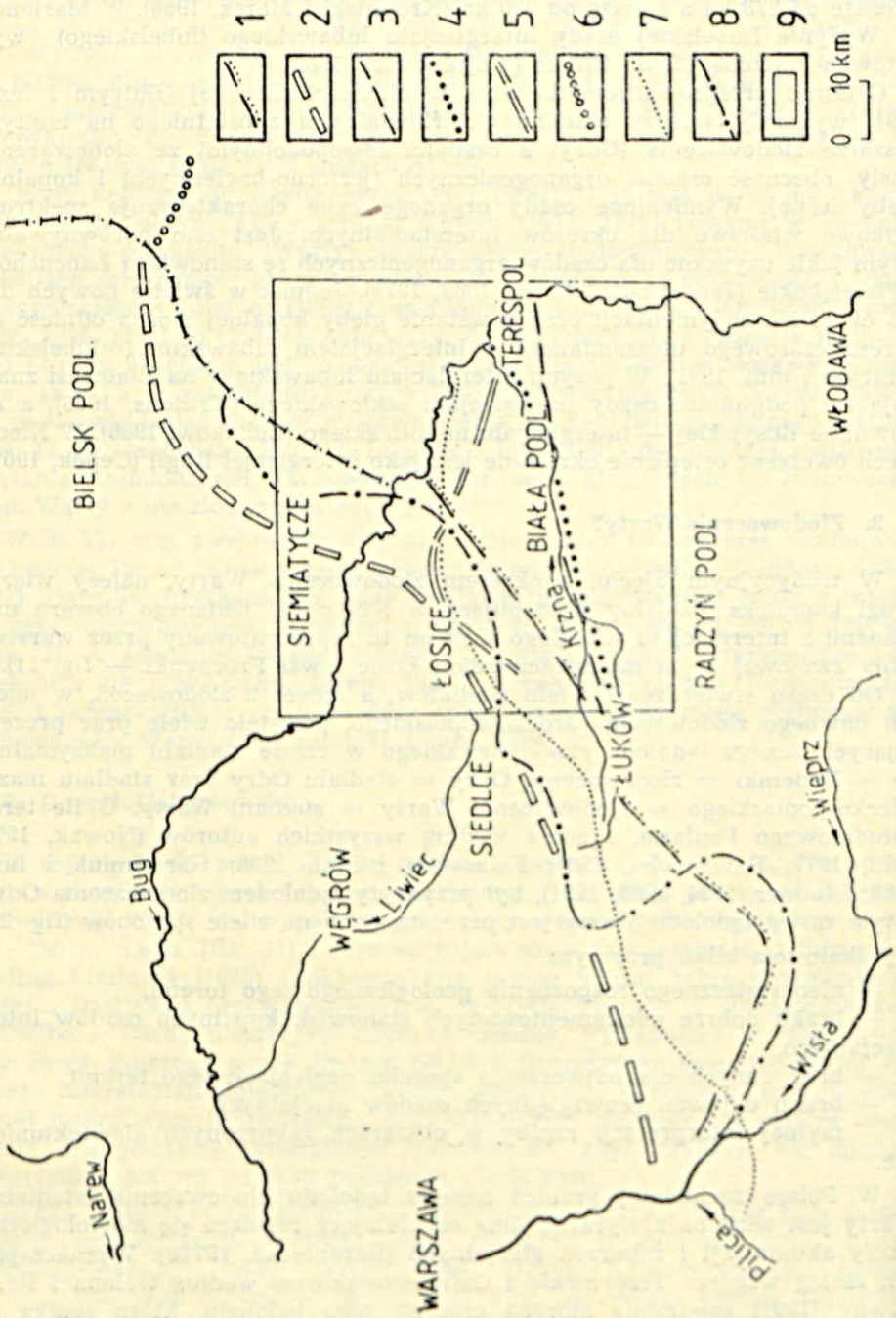
1
2
3
4
5
6
7
8
9
0 10 km
BIELSK PODL.
SIEMIATYCZE
ŁOSICE
TERESPOL
BIAŁA PODL.
WŁODAWA
RADZYŃ PODL.
Krzna
ŁUKÓW
SIEDLCE
WĘGRÓW
Liwiec
Bug
Wieprz
Wisła
Pilica
WARSZAWA
Narew

transgresji lądolodu zlodowacenia Odry w „strefie cienia", w której lód uzyskuje maksymalny zasięg, jakby siłą bezwładności, ciągnięty ku południowi przez strumienie główne. Miąższość takiego lądolodu nie osiągała 1000 m.

Zasięg lądolodu zlodowacenia Warty według Galona i Roszkównej (1961) sięgał w Polsce wschodniej po Garwolin — Stoczek Łukowski — Łosice, skręcając dalej na NNE do Siemiatycz, Milejczyc i Dubicz, gdzie biegnie równoleżnikowo do granicy Polski, przecinając ją i łącząc się z granicą maksymalnego zasięgu zlodowacenia sożskiego na Białorusi (Matwiejew, 1987) (fig. 23). Wyznaczony przez Różyckiego (1972) maksymalny zasięg stadiału Warty pokrywa się z wyżej cytowanym zasięgiem między dolinami Wisły i Bugu, a dalej ku wschodowi przybiera położenie prawie równoleżnikowe. Według Lindnera (1988) maksymalny zasięg lądolodu zlodowacenia Warty wyznacza linia Łosice — Kornica — Konstantynów — Janów Podlaski (fig. 23). Falkowski i inni (1984—85) prowadzą granicę zlodowacenia Warty od Łosic wzdłuż doliny Bugu, aż do Terespola. Najdalszy zasięg stadiału mazowiecko-podlaskiego (Warty) znaczą Nowak (1973, 1977) i Baraniecka (1984). Przy czym Nowak (1973, 1977) prowadzi ten zasięg doliną Krzny od Międzyrzeca Podlaskiego przez Białą Podlaską i następnie dalej równoleżnikowo do Terespola, a Baraniecka (1984) na całym odcinku doliny Krzny, od Łukowa po dolinę Bugu.

Podsumowując prezentację osadów ze zlodowaceń środkowopolskich należy przypomnieć, iż na omawianym obszarze spośród 50 datowań wykonanych metodą TL ani jedno nie wskazuje na wiek osadów glacjalnych w pozycji zlodowacenia Odry, dla którego przyjmowany jest wiek TL w granicach 290—260 ka (Lindner, 1980, 1991). Dodatkowo nad seriami jeziornymi niewątpliwie z interglacjału mazowieckiego występuje tylko jeden poziom glacigeniczny. Fakty te oraz badania wcześniejsze (Lindner i inni, 1991; Marks, 1991), w których dopuszcza się inną pozycję stratygraficzną zlodowacenia Odry, być może jako starszy stadiał (w obrębie zlodowacenia Warty?) mogą okazać się w przyszłości podstawą do zmiany rangi i zasięgu zlodowaceń w obrębie megaglacjału środkowopolskiego. Na Białorusi zlodowaceniu Warty, w jego dotychczasowym rozumieniu może odpowiadać zlodowacenie sożskie, a na Równinie Rosyjskiej zlodowacenie kalinińskie (Zubakow, 1986). W Niemczech jego odpowiednikiem jest zlodowacenie Warthe (Marks, 1991).

4. Sposób deglacjacji badanego obszaru w czasie zlodowacenia Odry (Warty?)

W skład wysoczyzn polodowcowych południowego Podlasia wchodzą najmłodsze gliny zwałowe (kompleks dolny glin środkowopoolskich) przykryte warstwami żwirów, otoczaków, oraz piasków gruboziarnistych i iłów, na których leży niekiedy cienka warstwa gliny zwałowej (kompleks górny glin środkowopolskich). Żwiry i piaski gruboziarniste z reguły odznaczają się

Fig. 23. Maksymalny zasięg zlodowacenia Warty we wschodniej Polsce według: 1 — Szafera (1953), podobnie Harasimiuk i inni (1988); 2 — Galona i Roszkównej (1961) podobnie Baraniecka (1971b); 3 — Nowak (1977); 4 — Baranieckiej (1984); 5 — Falkowskiego i innych (1984—85); 6 — Matwiejewa (1987) — w zachodniej części Białorusi; 7 — Lindnera (1988), Lindnera i innych (1991); 8 — Gilewskiej (1991); 9 — obszar badań.

warstwowaniem przekątnym, świadczącym o gwałtownym przepływie warunkującym ich akumulację. Liczne zmiany nachylenia warstw i uskoki sugerują, iż ich transport fluwioglacjalny odbywał się w warunkach bliskiego kontaktu z lądolodem lub bryłami martwego lodu. Występowanie górnego kompleksu gliny zwałowej nad osadami piaszczystymi lub w formie wkładek w ich obrębie było od dawna problemem trudnym do wyjaśnienia, i skłaniało Nowak (1977) do wyznaczenia na tej podstawie zasięgu lądolodu zlodowacenia Warty aż do doliny Krzny (dokąd sięgała od północy swoimi badaniami), widząc w tym poziomie glin odpowiednik odrębnego stadiału zlodowacenia środkowopolskiego.

Mojski i Nowicki (1961) badając kemy w okolicach Bielska Podlaskiego (na N od omawianego obszaru) dostrzegli występujące w ich stropie osady glacjalne — głazy i glinę zwałową, które interpretowali jako osady powstałe w jaskiniach pod lodem, w brzeżnej strefie lądolodu podczas jego stagnacji czy deglacjacji opisywanego obszaru lub na powierzchni zanikającego lądolodu, gdzie występowały duże deniwelacje umożliwiające powstanie jezior zastoiskowych i gdzie mogły być akumulowane mułki i piaski kemów, przykryte następnie przez piaski z głazami i cienką glinę zwałową związaną ze wzmożonym przepływem wód lub lokalną oscylacją aktywnego czoła lądolodu.

Na opisywanym obszarze Falkowski i inni (1988) podobne formy nazywają „pogrzebanymi kemami" i wiążą ich genezę z przepływem rzecznym po powierzchni zamierającego lądolodu. Ich zdaniem rzeki te wcinały się w lód, rozcinając go do podłoża, aż do momentu gdy osady tego podłoża pod wpływem nacisku brył martwego lodu zaczęły podlegać wypieraniu ku górze w strefach przetain, wraz z przykrywającymi je osadami rzecznymi. W dalszej kolejności część z tych, niekiedy zafałdowanych osadów, była przykrywana spływowymi glinami zwałowymi (górnego kompleksu) grzebiącymi owe formy kemowe.

Jeszcze inaczej przedstawia ten proces Ruszczyńska-Szenajch (1991) na przykładzie rejonu Stoczka Łukowskiego, gdzie obszar morfologicznie utożsamiany z wysoczyzną morenową zbudowany jest z piasków i żwirów, w obrębie których, lub na których występują przewarstwienia i niewielkie pokrywy glin zwałowych. Autorka ta wiąże akumulację wymienionych osadów ze strefą zajętą przez martwy lód w końcowej fazie deglacjacji. Obniżenie powierzchni supraglacjalnej doprowadziło tam do wytopienia bogatych w materiał dolnych partii lądolodu, które w obecności dużej ilości wody tworzyły szerokie przepływy typu roztokowego, akumulujące żwiry i piaski. Sterczące grzbiety lodowo-morenowe były jej zdaniem źródłem glin spływowych, które przewarstwiają lub przykrywają osady glacifuwialne, tworząc wysoczyznę glacifuwialną, różniącą się od wysoczyzny morenowej znacznie większym udziałem osadów wodnolodowcowych, powstałych pod wpływem przepływu wód roztopowych.

Na podstawie przytoczonych wyżej prac i badań własnych autora można następująco przedstawić (fig. 24) główne etapy deglacjacji omawianego obszaru: A — w wyniku transgresji lądolodu i obciążenia jego masą skał podłoża doszło do odnowienia ruchów pionowych w strefach rowów tektonicznych wypełnionych osadami jeziornymi, co doprowadziło do powstania szczelin w lądolodzie, w których dochodziło później do akumulacji osadów gruboziarnistych — piasków i żwirów (por. „pogrzebane kemy" według Fal-

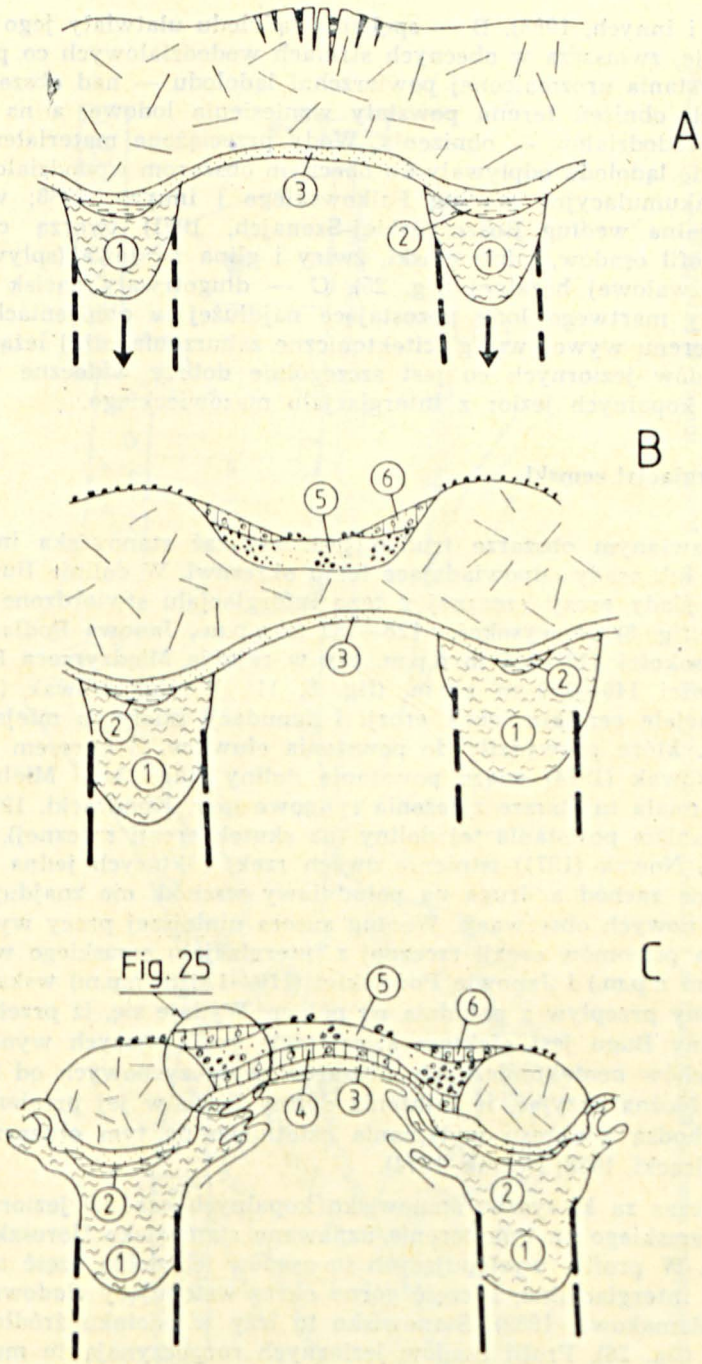

Fig. 24. Sposób deglacjacji omawianego obszaru (omówiony w tekście). 1 — osady jeziorne; 2 — mułki i iły poprzedzające wkroczenie lądolodu; 3 — piaski fluwioglacjalne; 4 — glina zwałowa — bazalna; 5 — piaski, żwiry i bruki akumulacji glacifluwialnej; 6 — gliny spływowe, supraglacjalne.

kowskiego i innych, 1988). B — spękania lądolodu ułatwiały jego intensywne topnienie, zwłaszcza w obecnych strefach wododziałowych co przyczyniło się do powstania urozmaiconej powierzchni lądolodu — nad obszarami morfologicznych obniżeń terenu powstały wzniesienia lodowe, a na obszarach obecnych wododziałów — obniżenia. Wody przeciążone materiałem z wytapiającego się lądolodu odpływały ku obecnym obszarom wododziałowym (por. równinno-akumulacyjne według Falkowskiego i innych, 1988; wysoczyzna fluwioglacjalna według Ruszczyńskiej-Szenajch, 1991) tworzą charakterystyczny profil osadów, gdzie piaski, żwiry i glina zwałowa (spływowa) leżą na glinie zwałowej bazalnej (fig. 25). C — długotrwały nacisk wywołany przez bryły martwego lodu pozostające najdłużej w obniżeniach morfologicznych terenu wywoływał glacitektoniczne zaburzenia niżej leżących (starszych) osadów jeziornych co jest szczególnie dobrze widoczne w strefach brzeżnych kopalnych jezior z interglacjału mazowieckiego.

5. Interglacjał eemski

Na omawianym obszarze trudno jest wskazać stanowiska interglacjału eemskiego lub osady odpowiadające temu okresowi. W dolinie Bugu i Krzny występują ślady erozji rzecznej z tego interglacjału stwierdzone w rejonie Terespola (fig. 8) na wysokości 128—135 m n.p.m., Janowa Podlaskiego (fig. 12) na wysokości 110—116 m n.p.m. czy w rejonie Międzyrzeca Podlaskiego na wysokości 140—150 m n.p.m. (fig. 8, 11). Według Nowak (1973, 1974) w interglacjale eemskim obok erozji i denudacji miały tu miejsce procesy wietrzenia, które prowadziły do powstania eluwiów. Z okresem tego interglacjału Nowak (1974) wiąże powstanie doliny Bugu koło Mielnika, która być może miała tu starsze założenia rynnowe (por. Kondracki, 1933). Jednak sam mechanizm powstania tej doliny (na skutek erozji rzecznej), zakładający według Nowak (1971) istnienie dwóch rzek, z których jedna płynęła od Mielnika na zachód a druga na południowy wschód, nie znajduje poparcia w świetle nowych obserwacji. Według autora niniejszej pracy wysokość występowania poziomów erozji rzecznej z interglacjału eemskiego w Terespolu (128—135 m n.p.m.) i Janowie Podlaskim (110—116 m n.p.m) wskazuje raczej na ówczesny przepływ z południa na północ. Wydaje się, iż przełomowy odcinek doliny Bugu jest efektem erozji stale podlegających wynoszeniu, na skutek ruchów neotektonicznych, obszarów wysoczyznowych od Serpelic do Mielnika. Można przyjąć, iż założenia doliny Bugu w jej przełomowym odcinku pochodzą z okresu wytapiania ostatniego na tym obszarze lądolodu (por. Kondracki, 1933; Nowak, 1974).

Dotychczas za klasyczne stanowisko kopalnych osadów jeziornych interglacjału eemskiego na tym terenie uznawano stanowisko Horoszki (por. Bitner, 1954). W profilu występujących tu osadów ich dolna część reprezentuje ocieplenie interglacjalne, a część górna okres wstępujący zlodowacenia Wisły (por. Mamakowa, 1989). Stanowisko to leży w odcinku źródłowym rzeki Czyżówki (fig. 26). Profil osadów jeziornych rozpoczynają tu mułki pylaste występujące na głębokości 19,5 m, przechoodzące ku górze w gytie wapienne i gytie szare z przewarstwieniami łupków bitumicznych i torfów. Na górną część profilu, w przedziale 9,75—1,5 m, składają się mułki pylaste (Rühle i Zwierz, 1961). Przykrycie tych osadów stanowią gliny spływowe.

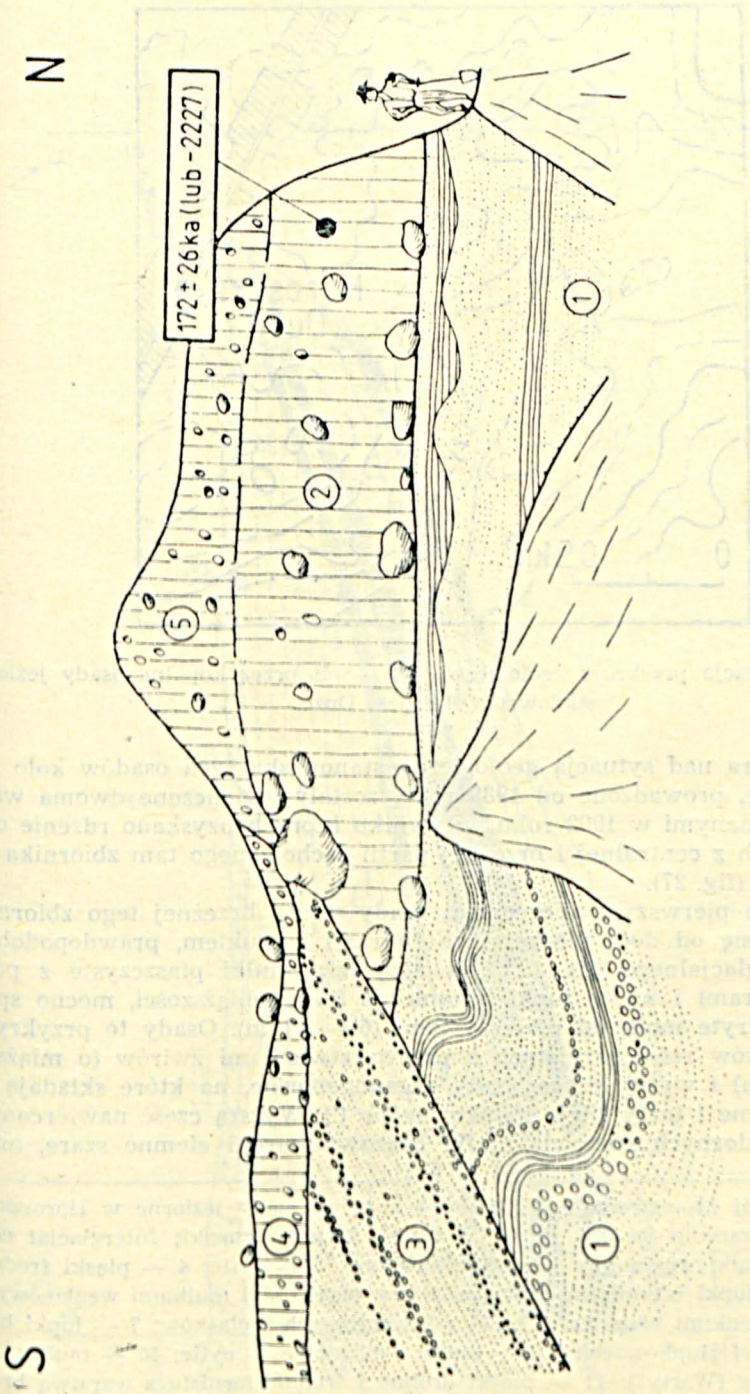

Fig. 25. Odsłonięcie osadów glacjalnych w żwirowni w Neplach. 1 — żwiry, piaski, mułki poprzedzające transgresję lądolodu, zaburzone glacitektonicznie; 2 — glina zwałowa bazalna; 3 — żwiry i piaski fluwioglacjalne tworzące wysoczyznę glacifluwialną; 4 — glina spływowa; 5 — glina supraglacjalna

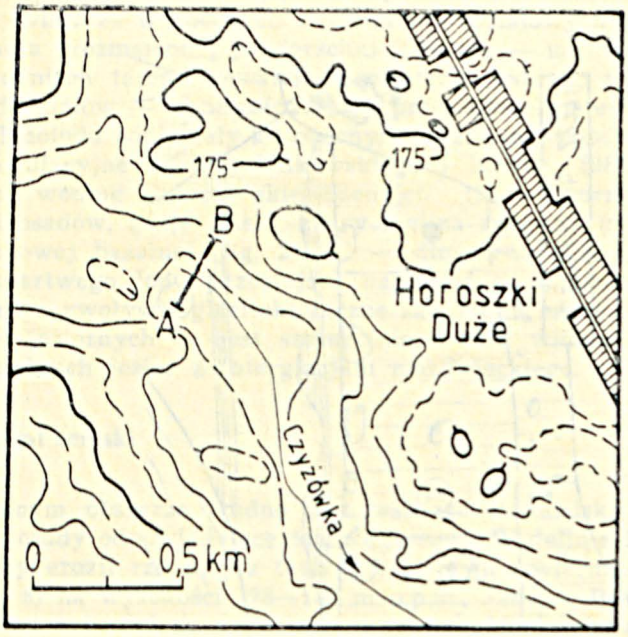

Fig. 26. Lokalizacja przekroju geologicznego A — B przez kopalne osady jeziorne stanowiska Horoszki Duże.

Prace autora nad sytuacją geologiczną stanowiska tych osadów koło wsi Horoszki Duże, prowadzone od 1989 roku, zostały uwieńczone dwoma wierceniami wykonanymi w 1992 roku, w wyniku których uzyskano rdzenie osadów jeziornych z centralnej i brzeżnej partii zachowanego tam zbiornika interglacjalnego (fig. 27).

Rozpoznane pierwszym wierceniem osady strefy brzeżnej tego zbiornika rozpoczynają się od dołu piaskami ze żwirami i brukiem, prawdopodobnie pochodzenia glacjalnego (fig. 27). Na nich leżą mułki piaszczyste z pojedyńczymi żwirami i wyżej łupki bitumiczne 0,5 m miąższości, mocno sprasowane, przykryte mułkami piaszczystymi (6,4—5,1 m). Osady te przykrywa warstwa piasków różnoziarnistych z przewarstwieniami żwirów (o miąższości 5,1—3,15 m) i wyżej leżące osady organogeniczne, na które składają się łupki bitumiczne i torfy silnie złupkowacone (!). Wyższą część nawierconych tu osadów jeziornych stanowią mułki brązowo-szare i ciemno szare, miej-

Fig. 27. Przekrój geologiczny A — B przez kopalne osady jeziorne w Horoszkach Dużych. Zlodowacenie Sanu 2 (?): 1 — piaski, żwiry i głaziki; Interglacjał eemski (?): 2 — mułki węglanowe i łupki bitumiczne; 3 — gytie; 4 — piaski średnioziarniste; 5 — łupki bitumiczne przewarstwione piaskami i mułkami węglanowymi; 6 — mułki z cienkimi wkładkami łupków bitumicznych i piasków; 7 — łupki bitumiczne; 8 — torf złupkowacony; 9 — mułki węglanowe — gytie; 10 — mułki; Zlodowacenie Wisły (Warty?): 11 — piaski drobno i średnioziarniste z warstwą bruku w stropie; 12 — glina spływowa; 13 — piaski ze żwirami; Holocen: 14 — piaski drobnoziarniste.

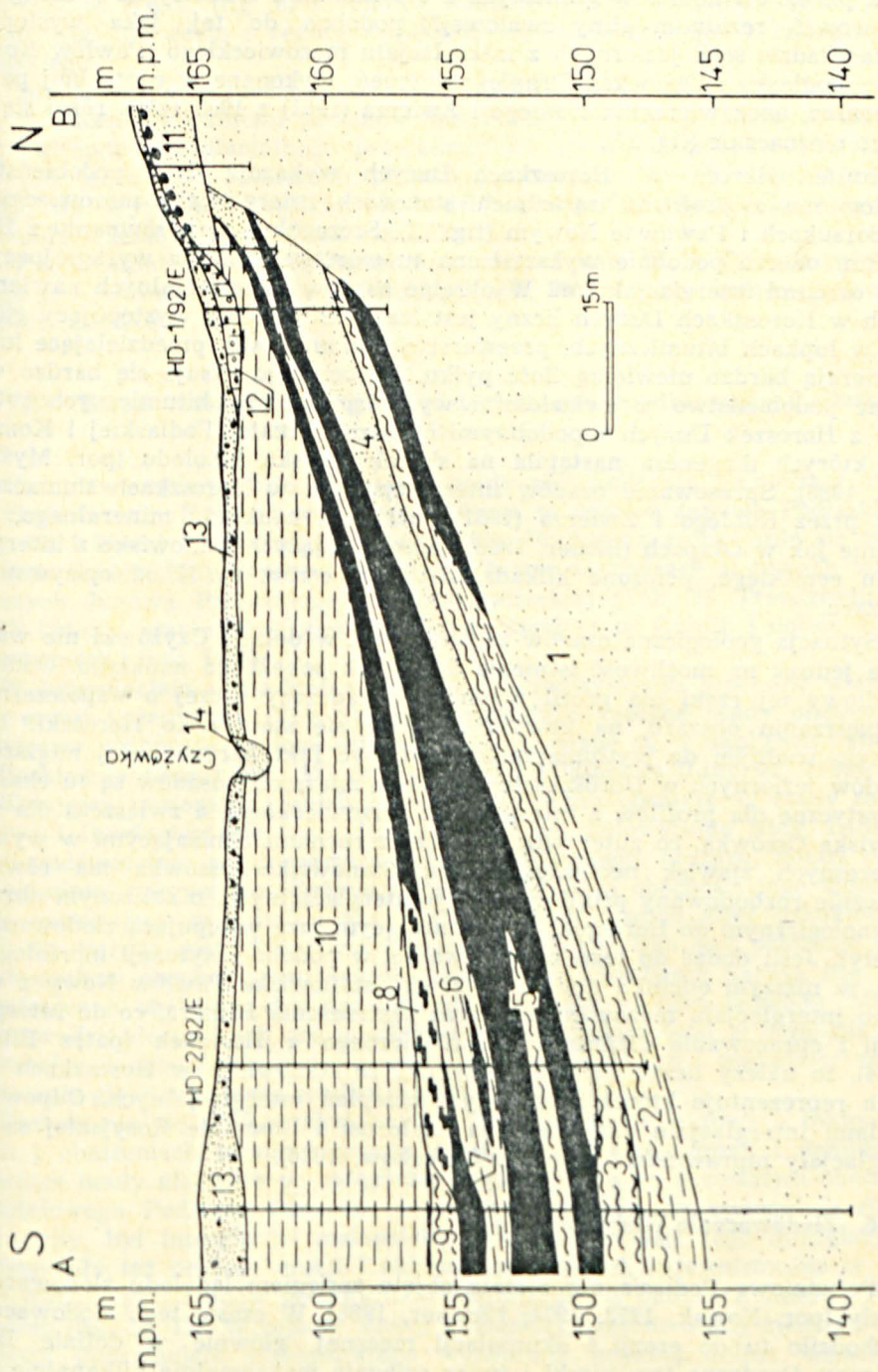
S
A
N
B
m
n.p.m.
165
160
155
150
145
140
HD-2/92/E
HD-1/92/E
Czyżówka
0
15m
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14

scami ilaste o miąższości 1,1 m. Osady te przykrywa 0,5 m miąższości warstwa piasków i namułów gliniastych z otoczakami o średnicy do 5 cm (glina spływowa?, reziduum gliny zwałowej?) podobna do tej, jaka występuje w nadkładzie serii jeziornych z interglacjału mazowieckiego (Pawłów Nowy, Biała Podlaska i Ossówka). Drugie z wierceń, wykonane w centralnej partii zbiornika, obok wiercenia Rühlego i Zwierza (1961) z 1953 roku, różni się od niego nieznacznie (fig. 27).

Profile wierceń w Horoszkach Dużych wykazują duże podobieństwo litologiczne z profilami sąsiednich stanowisk interglacjału mazowieckiego w Borsukach i Pawłowie Nowym (fig. 13). Szczególnie w porównaniu z Borsukami uderza podobnie wykształcona tu warstwa mułków występujpących nad osadami interglacjalnymi. W obrębie osadów interglacjalnych nawierconych w Horoszkach Dużych liczny jest materiał pyłkowy występujący głównie w łupkach bitumicznych, przewarstwienia mułkowe, przedzielające łupki zawierają bardzo niewielką ilość pyłku. Oprócz tego rysuje się bardzo wyraźne podobieństwo w związłości i wyglądzie łupków bitumicznych i torfów z Horoszek Dużych z podobnymi osadami z Białej Podlaskiej i Komarna, których diageneza nastąpiła na skutek nacisku lądolodu (por. Myślińska, 1988). Sprasowanie osadów interglacjalnych w Horoszkach tłumaczone jest przez Rühlego i Zwierza (1961) naciskiem nadkładu mineralnego, podobnie jak w Otapach (Bitner, 1956) reprezentujących stanowisko z interglacjału eemskiego, położone kilkadziesiąt kilometrów na N od opisywanego obszaru.

Sytuacja geologiczna osadów zachowanych w dolinie Czyżówki nie wskazuje jednak na możliwość istnienia tu aż tak pokaźnego nadkładu. Odcinek źródłowy tej rzeki ma profil wypukły, świadczący raczej o współczesnym wypiętrzaniu obszaru, na którym znajduje się stanowisko Horoszki. Tym samym trudnym do wytłumaczenia może być fakt bardzo dużej miąższości osadów jeziornych w Horoszkach. Tak duże miąższości osadów są tu charakterystyczne dla profilów z interglacjału mazowieckiego, a zwłaszcza dla stanowiska Ossówka, co autor wiązał raczej z ruchami obniżającymi w wyniku ówczesnych zjawisk neotektonicznych. Stanowisko Ossówka ma również znacznie rozbudowany profil osadów pointerglacjalnych, o zbliżonym obrazie palinologicznym do Horoszek, reprezentującym fazę wstępującą zlodowacenia Wisły?. Jeśli dodać do tego występowanie, w podobnej sytuacji morfologicznej, w niższym odcinku doliny Czyżówki, stanowiska Pawłów Nowy z osadami interglacjału mazowieckiego oraz zastrzeżenia Bitnera, co do interpretacji i opracowania diagramu palinologicznego z Horoszek (patrz Bitner, 1954), to należy liczyć się z możliwością, że stanowisko w Horoszkach Dużych reprezentuje któreś ze starszych ociepleń interglacjalnych. Odpowiednikiami interglacjału eemskiego na Białorusi i Równinie Rosyjskiej są interglacjały murawiński i mgiński (Zubakow, 1986).

6. Zlodowacenie Wisły

Południowe Podlasie nie zostało objęte zasięgiem lądolodu zlodowacenia Wisły (por. Nowak, 1973, 1974; Lindner, 1988). W czasie tego zlodowacenia dochodziło tu do erozji i akumulacji rzecznej, głównie w dolinie Bugu i Krzny. Osadzone tam piaski i żwiry osiągają maksymalnie kilkanaście metrów miąższości i tworzą powierzchnie fragmentarycznie zachowanego ta-

rasu nadzalewowego (por. Nowak, 1973). Osady rzeczne z okresu zlodowacenia Wisły występują w dolinie Bugu w rejonie Terespola na wysokości 128—132 m n.p.m. (fig. 8) i Janowa Podlaskiego na wysokości 110—116 m n.p.m. (fig. 12), gdzie z reguły wypełniają rozcięcia erozyjne z interglacjału eemskiego.

Poza akumulacją rzeczną omawiany obszar był w czasie tego zlodowacenia miejscem działalności procesów wietrznia i denudacji, które w warunkach klimatu peryglacjalnego prowadziły do powstania pokryw zwietrzelinowych (eluwia) na starszych glinach zwałowych (Nowak, 1974; Lindner, 1988). Na Wyżynie Lubelskiej dochodziło podczas zlodowacenia Wisły do akumulacji lessów (Harasimiuk i inni, 1988).

W nomenklaturze krajów sąsiednich zlodowacenie Wisły (Vistulian) określane jest jako zlodowacenie Weichsel (Cepek, 1967) i jako zlodowacenie wałdajskie (Zubakow, 1986).

VIII. Zarys rozwoju paleogeomorfologicznego południowego Podlasia w plejstocenie

Na omawianym terenie, najstarsze osady plejstoceńskie pochodzą z okresu zlodowacenia Narwi i występują jedynie w rejonie Janowa Podlaskiego (fig. 12) i Białej Podlaskiej (Lindner, 1988). Przyczyną zachowanie się tylko tu tych osadów były zapewne ruchy obniżające zachodzące w rowach tektonicznych Janowa Podlaskiego i Białej Podlaskiej (Tab. 2). Transgredujący z NE lądolód przekroczył obszar badań i dotarł aż po Lublin i dolinę Wisły (Harasimiuk i inni, 1988).

W interglacjale podlaskim doszło tu do intensywnych procesów wietrzenia, erozji i denudacji (Tab 2). Prawdopodobnie rzeczne osady piaszczyste i żwirowe pochodzące z tego interglacjału notowane są w okolicach Janowa Podlaskiego i Łomaz (fig. 12) oraz w Białej Podlaskiej (Lindner, 1988).

Kolejnym poziomem glacjalnym na omawianym obszarze są osady zastoiskowe i fluwioglacjalne oraz gliny zwałowe ze zlodowacenia Nidy. Lądolód tego zlodowacenia, po przykryciu całego opisywanego obszaru, dotarł dalej na południe, pokrywając Wyżynę Lubelską. Efektem obecności tego lądolodu jest, następujący w wyniku jego nacisku, ruch wzdłuż stref uskokowych (Tab. 2). Bardzo spektakularnym dowodem tego zjawiska jest położenie glin zwałowych w obrębie rowu tektonicznego Łosic w okolicach Sarnak (fig. 10), świadczące o obniżaniu dna tej jednostki wskutek nacisku lądolodu. Mogło to prowadzić do migracji zmineralizowanych, głębokich wód w górę, nie dopuszczając do powstania w tej strefie wiecznej zmarzliny i ułatwiając zaangażowanie glacitektoniczne osadów podłoża (Tab. 2).

Zachowanie się osadów zlodowacenia Nidy, głównie w rowach tektonicznych i obniżeniach terenu sugeruje intensywne procesy erozji i denudacji, niszczące osady glacjalne po ustąpieniu tego lądolodu na pozostałym obszarze południowego Podlasia. Okresem, w którym zjawiska te szczególnie silnie zachodziły, był interglacjał małopolski (tab. 2). W czasie tego interglacjału następowały też procesy erozji i akumulacji rzecznej, zarejestrowane w postaci dwóch cykli osadów dolinnych, występujących w okolicach Janowa Podlaskiego (fig. 10, 12). W rejonie Białej Podlaskiej, rzeczne osady żwirowo-piaszczyste interglacjału małopolskiego wypełniają kopalną dolinę uchodzącą ku południowemu wschodowi (Lindner, 1988).

Tab. 2. Tabela stratygraficzna czwartorzędu południowego Podlasia

STRATYGRAFIA w nawiązaniu do Lindnera (1988)			OSADY	PROCESY GEOMORFOLOGICZNE I GEOLOGICZNE
HOLOCEN (H)			torfy piaski	akumulacja bagienna akumulacja rzeczna
PLEJSTOCEN	Zlodowacenie WISŁY (Wi)		pyły na glinach zwałowych torfy żwiry i piaski	wietrzenie i denudacja akumulacja bagienna? erozja i akumulacja ekstraglacjalna
	Interglacjał EEMSKI (E)		żwiry i piaski	erozja i akumulacja rzeczna
	Zlodowacenia środkowopolskie	Zlodowacenie WARTY? (W)	glina zwałowa mułki	deglacjacja pokrycie lądolodem NW części? akumulacja zastoiskowa
		Interglacjał LUBAWSKI? (L)	żwiry, piaski, mułki	erozja i akumulacja rzeczna podnoszenie glaciizostatyczne?
		Zlodowacenie ODRY (WARTY?) (O)	mułki i iły piaski średnioziarniste glina zwałowa piaszczysta z porwakami piaski średnio i drobnoziarniste	akumulacja zastoiskowa? akumulacja fluwioglacjalna zaburzenia glacitektoniczne wywołane obciążeniem brylami martwych lodów deglacjacja pokrycie lądolodem akumulacja, erozja fluwioglacjalna
	Interglacjał wielki	Interglacjał ZBOJNA? (Z)	iły i mułki	akumulacja zbiornikowa?
		Zlodowacenie LIWCA? (Li)	żwiry, piaski, mułki	erozja i akumulacja ekstraglacjalna i fluwioglacjalna
		Interglacjał MAZOWIECKI (M)	iły, mułki, łupki bitumiczne, torfy, gytie, kreda jeziorna	akumulacja jeziorna, organiczna i węglanowa dwa cykle ruchów neotektonicznych w środku i pod koniec interglacjału
	Zlodowacenia południowopolskie	Zlodowacenie SANU 2 (S2)	glina zwałowa iły, mułki, piaski	deglacjacja zaburzenia glacitektoniczne i przesunięcia tektoniczne pokrycie lądolodem akumulacja zastoiskowa i fluwioglacjalna
		Interglacjał FERDYNANDOWSKI (F)	mułki, gytie żwiry, otoczaki, piaski	akumulacja jeziorna ruchy neotektoniczne erozja i denudacja rzeczna 1–3? cykle podnoszenie glaciizostatyczne
		Zlodowacenie SANU 1 (S1)	glina zwałowa mułki, iły, piaski	deglacjacja zaburzenia glacitektoniczne i tektoniczne przemieszczenia pokrycie lądolodem akumulacja zastoiskowa i fluwioglacjalna
		Interglacjał MAŁOPOLSKI (Ma)	żwiry i piaski drobno i średnioziarniste bruk na glinach zwałowych	erozja i akumulacja rzeczna 2 cykle erozja i denudacja podnoszenie glaciizostatyczne
		Zlodowacenie NIDY (Ni)	glina zwałowa piaski iły	deglacjacja obniżanie dennowów tektonicznych, początek zaburzeń glacitektonicznych pokrycie lądolodem akumulacja fluwioglacjalna akumulacja zastoiskowa
	Interglacjał PODLASKI (Po)		pyły i piaski zwietrzelinowe na glinach zwałowych	wietrzenie erozja i denudacja podnoszenie glaciizostatyczne
	Zlodowacenie NARWI (Na)		glina zwałowa piaski i żwiry	deglacjacja ruchy obniżające w dnach rowów tektonicznych pokrycie lądolodem erozja i akumulacja fluwioglacjalna

Bezpośrednie wkroczenie lądolodu zlodowacenia Sanu 1 na opisywany obszar poprzedziła tu sedymentacja mułków i mułków piaszczystych, zachodząca na szeroką skalę w strefie występowania starszych dolin rzecznych. Fragmenty jednej z tych dolin występują w okolicy Janowa Podlaskiego, gdzie doszło do najintensywniejszej akumulacji zastoiskowej. Nie bez znaczenia dla zaistnienia takiej akumulacji w tym miejscu były neotektoniczne ruchy obniżające, które w okolicach Janowa Podlaskiego trwały przez cały czwartorzęd z różnym nasileniem.

Obciążenie południowego Podlasia lądolodem zlodowacenia Sanu 1 prowadziło do ruchów pionowych podłoża tego lądolodu, zwłaszcza wzdłuż stref uskokowych, co szczególnie dobrze zaznacza się w okolicy Łomaz (fig. 12). Obniżenie południowego skrzydła uskoku dochodziło tu do prawie 30 m, co widać w przemieszczeniu iłów zastoiskowych, akumulowanych przed wkroczeniem lądolodu oraz w różnicy miąższości glin zwałowych. Podobne zjawiska wystąpiły w okolicach Łosic (fig. 11), Terespola (fig. 8). Gliny zwałowe ze zlodowacenia Sanu 1 mają największą miąższość na badanym terenie i występują powszechnie. Lądolód tego zlodowacenia pokrył w czasie swego maksymalnego zasięgu Wyżynę Lubelską i dotarł do północnej części Kotliny Sandomierskiej (Lindner, 1984).

Erozja rzeczna w interglacjale ferdynandowskim osiągnęła na tym obszarze największe rozmiary w całym plejstocenie. Jej przyczyną były w pierwszej kolejności znaczne ruchy glaciizostatyczne związane z zanikiem miąższej pokrywy lądolodu poprzedniego zlodowacenia, a w dalszej kolejności stosunkowa długotrwałość tego interglacjału. W efekcie tego powstały tu 50 m głębokości rozcięcia erozyjne, w których następowała sedymentacja rzecznych żwirów, piasków i mułów. Ówczesne rzeki wykorzystały z reguły osie rowów tektonicznych, płynąc z SW na NE (fig. 28). Prawdopodobnie jedną z tych rzek był pra-Wieprz kierując swoje wody z obszaru Wyżyny Lubelskiej wzdłuż osi rowu tektonicznego Białej Podlaskiej.

Na południowym Podlasiu, podobnie jak na Wyżynie Lubelskiej i w innych rejonach środkowej Polski w czasie interglacjału ferdynandowskiego, nastąpił rozwój ruchów neotektonicznych wzdłuż stref równoleżnikowych. Sprzyjał on formowaniu głębokich jezior w osiowych partiach rowów tektonicznych. Głęboka erozja i następująca po niej akumulacja charakteryzuje ten interglacjał również w sąsiedztwie badanego terenu, w rejonie Łukowa (Rühle, 1969). Fakty te pozwalają scharakteryzować interglacjał ferdynandowski jako okres powszechnej i głębokiej erozji rzecznej i akumulacji jeziornej, będącej wynikiem ruchów glicizostatycznych na obszarze środkowo-wschodniej Polski.

Zlodowacenie Sanu 2 miało na obszarze południowo-wschodniej Polski maksymalny zasięg. Na opisywanym obszarze rozwinęło się w postaci jednego z głównych strumieni transgresji masy lądolodu (Brodzikowski, 1987). Jego efektem były zaburzenia glacitektoniczne w strefie rowu Łosic i ostateczne sfałdowanie i złuskowanie osadów kredy, trzeciorzędu i starszego czwartorzędu w rejonie Kornicy — Mielnika. Ówczesne narastanie deformacji glacitektonicznych spowodowały masy lądolodu, osiągającego tu zapewne największą dynamikę i miąższość w porównaniu z wcześniejszymi i późniejszymi zlodowaceniami. Przedpole wymienionej strefy zaburzeń było wówczas miejscem sedymentacji osadów zastoiskowych, co wiązało się z zatarasowaniem odpływu wód powierzchniowych na północ. Obciążenie lądolodem, podczas jego chwilowego postoju na linii Kornica — Mielnik, objawiło się na opisywanym obszarze ruchami w strefach tektonicznych również na przedpolu czoła tego lądolodu, co można obserwować w zróżnicowanej sedymentacji zastoiskowej w rejonie Borsuki — Pawłów Nowy (fig. 10).

Grubość czaszy lądolodu kontynentalnego w zlodowaceniu Sanu 2, na terenie Podlasia osiągała ponad 1 km (por. Brodzikowski, 1987). Nasunięcie tego lądolodu na wyniesienie suwalsko-mazurskie spowodowało obciążenie istniejących tam struktur tektonicznych i wgniecenie ich wgłąb litosfery. Doszło

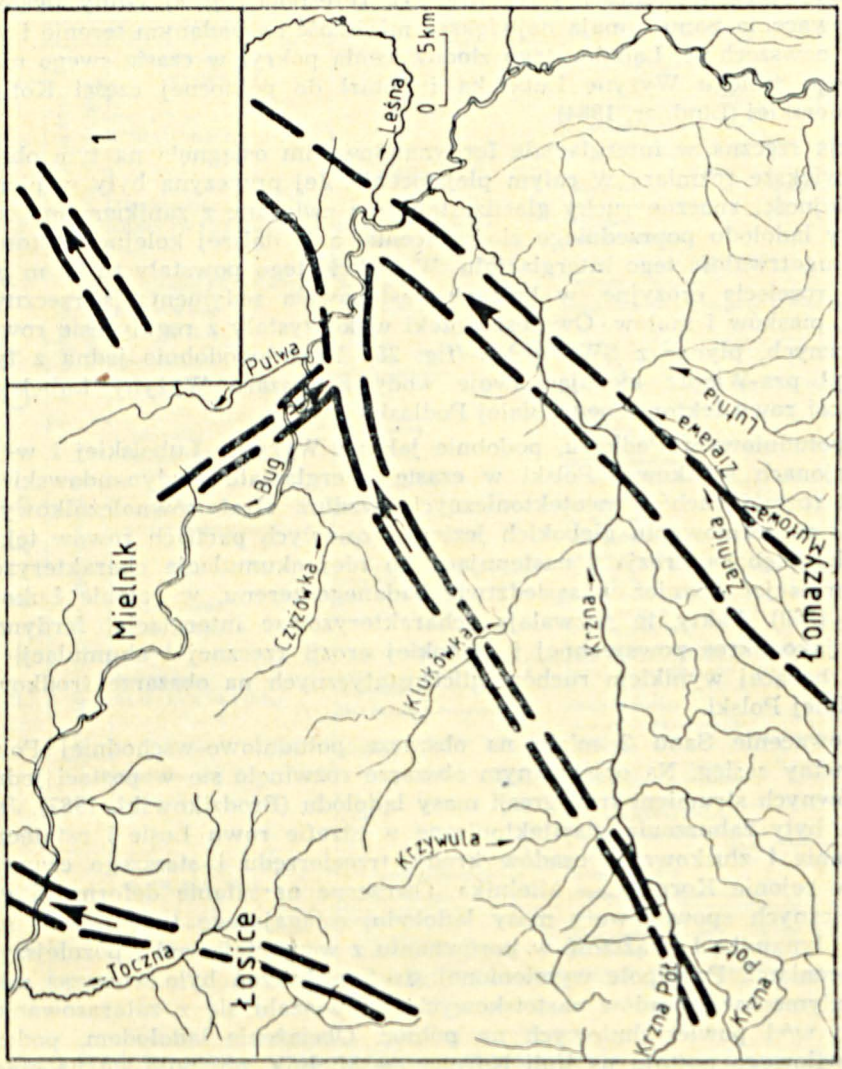

Fig. 28. Prawdopodobny przebieg doliny pra-Wieprza i innych dolin rzecznych w interglacjale ferdynandowskim. 1 — dolina rzeczna i kierunek przepływu rzeki.

do odnowienia dyslokacji równoleżnikowych ograniczających obniżenie podlaskie oraz wzmożonej aktywności tektonicznej w strefach rowów i uskoków, połączonej z migracją silnie zmineralizowanych wód głębokich wzdłuż tych struktur. Trudniej zamarzające wody zmineralizowane były powodem przerwania ciągłości warstwy wiecznej zmarzliny, umożliwiając zaangażowanie glacitektoniczne skał kredowo-trzeciorzędowych, co doprowadziło do powstania wyżej wymienionych zaburzeń. Arealne wytapianie lądolodu zlodowacenia Sanu 2 przy udziale aktywnych stref tektonicznych doprowadziło do jego rozpadu na bryły martwego lodu, które przetrwały najdłużej w zagłębieniach uwarunkowanych tektonicznie. Statyczne naciski, spowodowane obciążeniami wywieranymi przez martwe lody położone w dnach rowów tektonicznych, przy tendencjach do glaciizostatycznego wynoszenia obszarów sąsiednich przyczyniło się do obniżania den tych rowów połączonego ze wzrostem ciśnienia wód głębokich. Wody te przedostawały się wzdłuż uskoków w górę ku powierzchni, przyspieszając wytapianie resztek lądolodu.

Po ostatecznym zaniku brył martwego lodu w powstałych po nich zagłębieniach utworzyły się zbiorniki wodne, które w strefach tektonicznych miały tendencję do synsedymentacyjnej subsydencji, spowodowanej działalnością neotektoniczną w interglacjale mazowieckim. Kontynuacja tendencji do migracji zmineralizowtnych głębokich wód (wodoro-węglanowo-wapniowych) następowała przez cały ten interglacjał a także bezpośrednio po nim. Różnice temperatur i pH między wodami powierzchniowymi a głębokimi mogły przyczynić się do znacznego wytrącania się węglanu wapnia. W ten sposób zarysowana hipoteza jeziornej sedymentacji węglanowej w interglacjale mazowieckim na Podlasiu będzie sprawdzana przez autora w czasie jego dalszych prac poprzez badania geochemiczne osadów wapiennych i skorupek zawartych w nich mięczaków.

Charakterystyczny dla tego okresu jest na południowym Podlasiu brak poważniejszych śladów erozji i akumulacji osadów rzecznych. Duża miąższość osadów jeziornych w Ossówce i Hrudzie wynikała z synsedymentacyjnego obniżania den rowów tektonicznych, w strefie których te jeziora powstały. Większe natężenie ruchów neotektonicznych w środku i pod koniec interglacjału mazowieckiego prowadziło do spływów ze zboczy jezior osadów mineralnych oraz przerw w akumulacji osadów jeziornych i zmian ich charakteru (fig. 14).

Z końcem interglacjału mazowieckiego, kiedy rozpoczęło się ochładzanie klimatu, większość jezior na południowym Podlasiu zanikła. Przetrwały jedynie zbiorniki położone w rowach tektonicznych (Ossówka), gdzie w rozbudowanym profilu osadów pointerglacjalnych zanotowane są ochłodzenia odpowiadające zapewne cyklicznej akumulacji lessów na obszarach Wyżyn, znamionujące zbliżanie się kolejnego zlodowacenia. Niestety nie ma dowodów na to, które było to ze zlodowaceń: Liwca, Odry czy Warty? Uzyskane datowania metodą TL, osadów przykrywających serie jeziorne z interglacjału mazowieckiego, wskazują na możliwość powiązania ich z epizodem glacjalnym (zlodowacenia?) Warty.

Lądolód zlodowacenia Liwca nie dotarł do tego obszaru, możliwe iż w NW jego części (fig. 11) doszło w tym czasie do akumulacji fluwioglacjalnej na przedpolu tego lądolodu. Jeszcze mniej można powiedzieć na temat osadów z interglacjału Zbójna, które jeśli tu występują (mułki z Białej Podlaskiej i Komarna nie reprezentują okresu ciepłego) to mogą tworzyć niezbyt

wiek (Lka)	POLSKA			EUROPA WSCHODNIA		
	autor	Lindner 1988		(Zubakow 1986)		
	Południowe Podlasie	Nizina Mazowiecko - Podlaska		Kraje nadbałtyckie Białoruś, NW Ukraina		Równina Rosyjska
10						
100	WISŁA	WISŁA		WAŁDAJ		WAŁDAJ
	EEMSKI (Horoszki?)	EEMSKI (Horoszki)	zlodowacenia środkowopolskie	MURAWIŃSKI		MGIŃSKI
	WARTA	WARTA		SOŻSKI		KALININSKI
200	LUBAWSKI (?)	LUBAWSKI (?)		SZKŁOWSKI (?)		MIKULIŃSKI (?)
	ODRA	ODRA		DNIEPR		DNIEPR
300	ZBÓJNO (Komarno ?)	ZBÓJNO (Komarno?)		PRZYNIEMEŃSKI	Aleksandryjski	CZEKALIŃSKI
	LIWIEC	LIWIEC	intergl. wielki	KOPYSKI		KAŁUZSKI
400	MAZOWIECKI (Biała Podlaska, Komarno, Ossówka)	MAZOWIECKI (Biała Podlaska, Komarno)		MAŁOALEKSANDRYJSKI		LICHWIŃSKI
	SAN 2	SAN 2	zlodowacenia południowopolskie	BEREZYNA		OKA
500	FERDYNANDOWSKI	FERDYNANDOWSKI (Ferdynandów, Łuków)		BIAŁOWIESKI		ROSŁAWLSKI
	SAN 1	SAN 1		SERWECKI		DON
600	MAŁOPOLSKI	MAŁOPOLSKI (Przasnysz)		KORCZEWSKI		ILIŃSKI
700	NIDA	NIDA		NOWOGRODZKI		?
	PODLASKI	PODLASKI (Kijewice)		JELIZAROWSKI		TROICKI
800	NAREW	NAREW		NAREW		KAMA
950						

Lichwinski — Moskiewskie; Rosławlski I; Akułowski

Fig. 29. Główne jednostki stratygraficzne plejstocenu z południowego Podlasia i ich korelacji z obszarami Mazowsza, Równiny Rosyjskiej, Ukrainy i Białorusi.

miąższą warstwę. Być może, że częściowo lub całkowicie zostały one usunięte przez lądolód młodszego zlodowacenia (Odry?, Warty?) lub wody proglacjalne sprzyjające akumulacji fluwioglacjalnej przed jego czołem.

Transgresja lądolodu zlodowacenia Odry (Warty?) można podzielić na dwa etapy. Pierwszy z nich to zbliżanie się i postój lądolodu w strefie Kornicy — Mielnika, który wiązał się z jego narastaniem i powstaniem miąższych serii fluwioglacjalnych na S od doliny Krzny. Drugi etap to przekroczenie wzniesień glacitektonicznych, wiążących się z odkłuciem górnej partii czystego lodu, z której powstały tylko niezbyt miąższe warsty gliny zwałowej na południu badanego obszaru (pierwszy po interglacjale mazowieckim kompleks glacjalny). W miarę jak ówczesny lądolód zbliżał się do Wyżyny Lubelskiej lód ten wzbogacał się w materiał dennomorenowy i w procesie swego zaniku pozostawił tam już bardziej miąższy pokład gliny zwałowej.

Kolejne ocieplenie w czasie interglacjału lubawskiego mogło mieć na opisywanym obszarze niższą rangę klimatostratygraficzną. Ocieplenie to jest reprezentowane w obrębie dolin rzecznych, przez jednocykliczną serię aluwiów o niewielkiej miąższości. Odpowiednikami wiekowymi tych osadów na południe od omawianego obszaru są zapewne serie organiczne umieszczane w obrębie zlodowacenia środkowopolskiego i występujące w Łęcznej, Podgłębokim i Łańcuchowie (Butrym i inni, 1991). Następujące po tym ocieplenie zlodowacenie Warty wyrażone jest na południowym Podlasiu jedynie w postaci niezbyt miąższych osadów zastoiskowych oraz w postaci glin zwałowych (drugi po interglacjale mazowieckim kompleks glacjalny) położonych w NW części badanego obszaru (fig. 11). Być może lądolód tego zlodowacenia wkroczył lobem jedynie w dolinę Tocznej (por. Falkowski i inni, 1988).

Na interglacjał eemski i zlodowacenie Wisły przypada na południowym Podlasiu moment powstawania osadów rzecznych — głównie w dolinie Bugu i Krzny (fig. 8, 12) oraz procesy wietrzenia chemicznego i mrozowego powierzchni glin zwałowych, który największe nasilenie przypadało na okres zlodowacenia Wisły.

IX. Zarys problematyki holoceńskiej

W okresie holocenu, na południowym Podlasiu, w dolinach rzek i obniżeniach z głębiej zachowanymi kopalnymi osadami jeziornymi, powstawały pokłady torfów. Maksymalnie miąższość torfów dochodzi do ponad 5 m w dolnym odcinku doliny Krzywuli, pokrywającym się z przebiegiem rowu tektonicznego Janowa Podlaskiego.

Datowania ^{14}C torfów, przeprowadzone w stanowiskach Biała Podlaska (Krupiński i Lindner, 1987) i Komarno (Krupiński i Lindner, 1991) wykazały, że ich wiek zawarty jest w przedziale od 6130 ± 130 do 1620 ± 40 BP i od 4650 ± 90 BP do 2520 ± 60 BP, a zatem, że są one młodsze od optimum atlantyckiego.

Częste występowanie najmłodszych osadów organicznych w dolinach rzek południowego Podlasia notują także Nowak (1973), Lindner (1988), Falkowski i inni (1984—85, 1988) i Lindner i inni (1990, 1991). Pewne odstępstwo w tym względzie obserwuje się w dolinie Bugu, gdzie sedymentacja organiczna ogranicza się jedynie do starorzeczy, a powszechnie występują tu mułki, piaski, mady, namuły rzeczne, których miąższość dochodzi do 6—8 m (Nowak,

1973). Na wydmach położonych w dolinie Bugu znajdowane są zabytki kamienne, które według Glogera (1903), mogą pochodzić sprzed 10 tysięcy lat. Położenie owych znalezisk około 3 m nad współczesnym poziomem Bugu świadczy o niezbyt intensywnych procesach erozji i akumulacji holoceńskiej zachodzącej w jego dolinie.

W innych dolinach rzek południowego Podlasia bardzo trudno albo w ogóle nie obserwuje się erozji rzecznej (por. Falkowski i inni, 1988).

X. Wnioski

Podsumowując powyższe rozważania należy stwierdzić, iż wykształcenie osadów plejstoceńskich na południowym Podlasiu zależało nie tylko od procesów glacjalnych i rzecznych, ale również od aktywności neotektonicznej tego obszaru. W czasie każdego interglacjału i zlodowacenia panował tu specyficzny sposób sedymentacji osadów dzięki czemu można sformułować ogólne zasady charakteryzujące poszczególne poziomy stratygraficzne oraz ich zależności od ruchów glaciizostatycznych podłoża.

— Kolejne lądolody wkraczały na teren, na którym podłoże plejstocenu charakteryzuje się przebiegiem dwóch zasadniczych kierunków tektonicznych — NE-SW i W-E. Z kierunkiem NE-SW pokrywa się przebieg rowów tektonicznych Łosic, Janowa Podlaskiego i Międzyrzeca Podlaskiego oraz Białej Podlaskiej, których założenia sięgają głębokiego podłoża. Kierunek W-E był do tej pory słabo zbadany. Jego położenie można odtworzyć na podstawie przebiegu kopalnych jezior interglacjalnych.

— Największe deformacje glacitektoniczne powstały tu po zlodowaceniu Narwi i interglacjale podlaskim, podczas zlodowaceń południowopolskich (Sanu 1 i Sanu 2), narastając wraz ze zwiększającymi się zasięgami lądolodów. Śladem zlodowacenia Nidy, jest występujący tu drugi od dołu kompleks glacjalny. Zlodowacenie Sanu 1 udokumentowane jest jako trzeci od dołu kompleks glacjalny, oddzielony od poprzedniego osadami interglacjału małopolskiego. Zlodowacenie Sanu 2, następujące po interglacjale ferynandowskim, udokumentowane jest jako czwarty od dołu kompleks glacjalny. Lądolody Sanu 1 i Sanu 2 miały największy wpływ na odkształcenia plastyczne (glacitektoniczne) i blokowe (glaciizostatyczne) podłoża. Interglacjał ferdynandowski chtrakteryzował się głęboką erozją rzeczną i miąższymi seriami, aluwialnymi i jeziornymi.

— Młodszym przewodnim horyzontem dla stratygrafii plejstocenu tego obszaru są dobrze rozpoznane kopalne osady jeziorne z interglacjału mazowieckiego, które dokumentują starsze ocieplenie w obrębie interglacjału wielkiego. W interglacjale mazowieckim na tym terenie istniało pojezierze porównywalne z obecnym Pojezierzem Wielkopolskim czy Pojezierzem Mazurskim. Młodsze ocieplenie w trakcie interglacjału wielkiego odniesiono do okresu interglacjału Zbójna, a poprzedzające je ochłodzenie do zlodowacenia Liwca.

— W czasie zlodowacenia Liwca południowe Podlasie nie zostało przykryte Iądolodem, który sięgał zapewne jedynie do równoleżnikowego odcinka doliny dolnego Bugu.

— Kolejne zlodowacenie zaznaczające się pierwszym po interglacjale wielkim, fragmentarycznie zachowanym kompleksem gliny zwałowej można tradycyjnie odnieść do okresu zlodowacenia Odry, choć w świetle datowań TL

gliny te odpowiadają wiekowo zlodowaceniu Warty. Następny kompleks glacjalny, który występuje jedynie w północnej części badanego obszaru, może być wiązany z okresem zlodowacenia Warty lub jego stadium recesyjnym. Przedzielające te kompleksy serie rzeczne pochodzą zapewne z interglacjału (interstadiału?) lubawskiego (lubelskiego?).

— Interglacjał eemski, zlodowacenie Wisły i holocen były tymi okresami, w czasie których zachodziły tu procesy erozji i akumulacji rzecznej oraz procesy eoliczne. Późnoplejstoceńska i holoceńska stabilność neotektoniczna tego obszaru spowodowała, iż natężenie ówczesnych zjawisk erozji i akumulacji było tu niewielkie, jeśli nie liczyć rejonu Kornicy-Mielnika, gdzie dochodziło do nieznacznych ruchów wynoszących, warunkujących utworzenie przełomowego odcinka doliny Bugu.

XI. Literatura

Alexandrowicz S. W., Radwan D. (1992) — Stratygrafia i deformacje glacitektoniczne kredy piszącej w Kornicy na Podlasiu. Przegl. Geol., 5, 296—301, Warszawa.

Alexandrowicz S. W., Ślusarczyk D. (1963) — O występowaniu utworów trzeciorzędowych pod kredą piszącą w Kornicy koło Białej Podlaskiej. Przegl. Geol., 1, 38—39, Warszawa.

Areń B. (197) — Rozwój paleozoiku w obniżeniu podlaskim. Kwart. Geol., 13 (1) 19—36, Warszawa.

Areń B., Lendzion K. (1978) — Charakterystyka stratygraficzno-litologiczna wendu i kambru dolnego. W: Wybrane problemy stratygrafii i litologii wendu oraz dolnego kambru na platformie prekambryjskiej w Polsce. Pr. Inst. Geol., 90, 7—43, Warszawa.

Bałuk A. (1991) — Czwartorzęd dorzecza dolnej Narwi (północno-wschodnie Mazowsze). Pr. Inst. Geol., 130, 1—73, Warszawa.

Bałuk A., Dłużakowa Z., Skompski S. (1991) — Osady interglacjału mazowieckiego w Zwierzyńcu na Kurpiach. Przegl. Geol., 4—5, 271—280, Warszawa.

Baraniecka M. D. 1969) — Stratygrafia i paleogeomorfologia młodszego plejstocenu na północnym Mazowszu. Dorzecze dolnej Wkry. W: Plejstocen północnego Mazowsza. Pr. Inst. Geol., Warszawa.

Baraniecka M. D. (1971a) — Zależność osadów i procesów czwartorzędowych od podłoża. Kwart. Geol., 15 (4) 10—14, Warszawa.

Baraniecka M. D. (1971) — Dorzecze Widawki na tle obszaru marginalnego stadiału mazowiecko-podlaskiego (Warty) w Polsce. Biul. I. G., 254, 11—36, Warszawa.

Baraniecka M. D. (1975) — Zależność wykształcenia osadów czwartorzędowych od struktur i dynamiki podłoża w środkowej części Niżu Polskiego. Biul. I. G., 288, 5—98, Warszawa.

Baraniecka M. D. (1980) — Geneza elementów wklęsłych powierzchni podłoża czwartorzędu na obszarze Wału Kujawskiego i Niecki Warszawskiej. Biul. I. G., 322, 31—64, Warszawa.

Baraniecka M. D. (1984) — Neoplejstocen, Niż Polski i Wyżyny Środkowopolskie, zlodowacenie środkowopolskie na obszarze nie przykrytym przez osady lodowcowe. W: Budowa Geologiczna Polski, I Stratygrafia cz. 3b, Kenozoik, Czwartorzęd, Wydawn. Geol., 154—191, Warszawa.

Baraniecka M. D. (1990) — Propozycja nowelizacji stratygrafii czwartorzędu dla Szczegółowej Mapy Geologicznej Polski 1 : 50000 w świetle głównych wyników badań stratygraficznych ostatnich 20 lat. Kwart. Geol., 34 (1) 149—166, Warszawa.

Bażyński J. (1980) — Rola badań fotogeologicznych w realizacji „Programu Wisła". Przegl. Geol., 9, 529—532, Warszawa.

Bereś B. (1951) — Notatki z wierceń w Mielniku nad Bugiem. Arch. I. G., Warszawa.

Bińka K., Marciniak B., Ziembińska-Tworzydło M. (1987) — Analiza palinologiczna i diatomologiczna osadów interglacjału mazowieckiego w Adamówce (Kotlina Sandomierska). Kwart. Geol., 31 (2—3) 453—457, Warszawa.

Bitner K. (1954) — Charakterystyka paleobotaniczna utworów interglacjalnych w Horoszkach koło Mielnika na Podlasiu. Biul. I. G., 69, 79—92, Warszawa.

Bitner K. (1956) — Flora interglacjalna w Otapach. Biul. I. G., 100, 61—142, Warszawa.

Bolichowskaja N. S., Bojarskaja T. D. (1982) — Niektoryje osobiennosti flory i rastitielnosti lichwińskowo mieżlednikowija w dolinie Oki. W: Nowiejszaja tiektonika, nowiejsziji otłożenija człowiek. 125—130, Izd. MGU.

Borówko-Dłużakowa Z. (1967) — Badania paleobotaniczne osadów młodoplejstoceńskich (Brörup) w Koninie—Marantowie. Pr. Inst. Geol., 48, 81—136, Warszawa.

Borówko—Dłużakowa Z., Słowański W. (1991) — Wyniki analizy pyłkowej osadów interglacjalnych w Koczarkach koło Mrągowa. Kwart. Geol., 35 (3) 323—336, Warszawa.

Brodzikowski K. (1987) — Środowiskowe podstawy analizy i interpretacji glacitektonizmu Europy Środkowej. Acta Univ. Wratislav., 934, Studia geogr. 43, 1—331, Wrocław.

Buraczyński J. (1967) — Zarys geomorfologii Roztocza Zachodniego. Ann. UMCS, Sec. B, 22, 77—123, Lublin.

Buraczyński J., Wojtanowicz J. (1980—81) — Wpływ zlodowacenia środkowopolskiego na rzeźbę południowej części Polesia Lubelskiego. Ann. UMCS, Sec. B, 35/36, 63—80, Lublin.

Buraczyński J., Wojtanowicz J. (1982) — Objaśnienia do Szczegółowej Mapy Geologicznej Polski ark. Kołacze. Warszawa.

Butrym J., Harasimiuk M., Janczyk-Kopikowa Z., Maruszczak H. (1991) — Intersaalian Organogenic Deposits and Forest Soils in the Łęczna Environs (SE Poland). Ann. UMCS, Sec. B, 46, 21—52, Lublin.

Cepek A. G. (1967) — Stand und Probleme der Quartär — Stratigraphie im Nordteil DDR. Ber. Deutsch. Ges. Geol. Wiss. A. Geol.-Palaeont., 12, 375—404, Berlin.

Ciołkosz A., Kęsik A. (1989) — Wykorzystanie teledetekcji satelitarnej w badaniach środowiska geograficznego. W: Teledetekcja satelitarna. PWN, 255—288, Warszawa.

Dolecki L., Gardziel Z., Nowak J. (1991) — Nowe stanowisko interglacjału ferdynandowskiego w Sosnowicy (Polesie Lubelskie). W: A. Kostrzewski (Red.), Geneza, litologia i stratygrafia utworów czwartorzędowych. Geografia, 50, 409—417, Poznań.

Duchnowski Z., Michalski T. (1987) — Chemizm wód podziemnych północnej części obniżenia podlaskiego na tle elementów paleohydrologii Plejstocenu. Przegl. Geol., 3, 138—143, Warszawa.

Dyakowska J. (1956) — Plejstoceński profil z Wylezina. Biul. I. G., 100, 193—216, Warszawa.

Erd K. (1987) — Die Uecker-Warmzeit von Röpersdorf bei Prenzlau als neuer Interglazitltyp im Saale-Komplex der DDR. Z. Geol. Wiss., 15 (3) 297—313, Berlin.

Falkowski E., Falkowski T., Granacki W., Karabon J., Krauźlis K., Telakowska Z. (1984—85) — Kształtowanie się rzeźby obszaru woj. bialskopodlaskiego i ocena możliwości uzyskania surowców budowlanych. Rocz. Międzyrzecki, t. XVI—XVII (1984—1985), 56—82.

Falkowski E., Falkowski T., Granacki W., Karabon J., Krauźlis K. (1988) — Morfogeneza sieci rzecznej obszaru woj. bialskopodlaskiego w nawiązaniu do prawdopodobnego przebiegu deglacjacji. Przegl. Geol., 11, 619—630, Warszawa.

Galon R., Roszkówna L. (1961) — Extens of the Scandinavian Glaciatons and of their Recession Stages on the Territory of Poland in the Marginal Forms of Inland Ice. Przegl. Geogr., 33 (3) 347—363, Warszawa.

Giedroyć A. (1886) — Sprawozdanie z poszukiwań geologicznych dokonanych w Guberni Grodzieńskiej i przyległych jej powiatach Królestwa Polskiego i Litwy w 1878 r. Pam. Fizjograf., 6, Warszawa.

Gilewska S. (1991) — Współczesne środowisko przyrodnicze — Rzeźba. Główne strefy morfogenetyczne i orograficzne. W: Geografia Polski, 249, Warszawa.

Gloger Z. (1903) — Bug. W: Dolinami rzek, opisy podróży wzdłuż Niemna, Wisły, Bugu i Biebrzy. 155—197, Warszawa.

Głazek J., Lindner L., Wysoczański-Minkowicz T. (1976) — Interglacial Mindel I/Mindel II in fossil — bearing karst at Kozi Grzbiet in the Holy Cross Mts. Acta Geol. Polon., 26 (3) 377—393, Warszawa.

Halicki B. (1935) — Materiały do znajomości budowy podłoża Polski północno-wschodniej. Rocz. P.T.G., 11, 26—83, Kraków.

Harasimiuk M. (1991) — Vistulian Glacial Cycle of the Fluvial Processes Development in the Valley of the Middle Wieprz River (SE Poland). Ann. UMCS Sec. B, 46, 81—110, Lublin.

Harasimiuk M., Henkiel A. (1981) — Kopalne formy dolinne w okolicy Łęcznej i ich znaczenie dla paleogeografii dorzeca Wieprza. Kwart. Geol., 24 (1) 147—161, Warszawa.

Harasimiuk M., Maruszczak H., Wojtanowicz J. (1988) — Quaternary Stratigraphy in the Lublin Region Southeastern Poland. Quater. Stud. in Pol. 8, 15—25, Poznań.

Henkiel A. (1983) — Kenozoik LZW — Tektonika. Symp 9—11 września 1983, Inst. Nauk o Ziemi UMCS, 41—64, Lublin.

Jahn A. (1956) — Wyżyna Lubelska. Rzeźba i czwartorzęd. Pr. Geogr. Inst. Geogr. PAN, 7, 1—453, Warszawa.

Janczyk-Kopikowa Z. (1963) — Analiza pyłkowa osadów czwartorzędowych z Ferdynandowa. Komunikat wstępny. Kwart. Geol., 7 (4) 639—644, Warszawa.

Janczyk-Kopikowa Z. (1969) — Plejstoceńska flora w Podgłębokim na Lubelszczyźnie. Biul. I. G., 220, 51—72, Warszawa.

Janczyk-Kopikowa Z. (1975) — Flora interglacjału mazowieckiego w Ferdynandowie. Biul. I. G., 290, 5—86, Warszawa.

Janczyk-Kopikowa Z. (1979) — Flora kopalna z Łańcuchowa. Biul. Geol. UW, 23, 119—129, Warszawa.

Janczyk-Kopikowa Z. (1981) — Analiza pyłkowa plejstoceńskich osadów z Kaznowa i Krępca. Biul. I. G., 321, 249—258, Warszawa.

Janczyk-Kopikowa Z. (1986) — Orzeczenie uzupełniające dotyczące próbek z wiercenia Raczki Wielkie. Arch. Państw. Inst. Geol., Warszawa.

Janczyk-Kopikowa Z. (1991) — Palynostratigraphy of the Pleistocene in Poland and Problem of the Age of Deposits from Besiekierz (Central Poland). Ann. UMCS Sec. B, 46, 111—128, Lublin.

Janczyk-Kopikowa Z., Mojski J. E., Rzechowski J. (1981) — Position of the Ferdynandów Interglacial, Middle Poland, in the Quaternary Stratigraphy of the European Plain. Biul. I. G., 335, 65—79, Warszawa.

Jersak J. (1988) — Uwagi o terminologii stratygraficznej czwartorzędu — W. Jersak J. (Red.) Problemy paleogeografii czwartorzędu — zlodowacenie środkopolskie. Prace Nauk. Uniw. Śląskiego w Katowicach, 914, 7—21, Katowice.

Kaftan J., Stala Z. (1990) — Rzeźba terenu okolic Białej Podlaskiej. Czas. Geogr., 61 (1—2) 49—58, Wrocław.

Karaszewski W. (1972) — O starszym interglacjale z Radwanicz na zachodnim Polesiu (Białoruś). Przegl. Geogr., 44 (4) 757—762, Warszawa.

Karaszewski W., Rühle E. (1976) — Występowanie osadów interglacjalnych we wschodniej części województw bialskopodlaskiego i chełmskiego oraz w przyległej części Polesia. Przegl. Geogr., 48 (2) 263—274, Warszawa.

Kondracki J. (1933) — Tarasy dolnego Bugu. Przegl. Geogr., 13 (2—4) 104—126, Warszawa.

Kondracki J. (1978) — Geografia Fizyczna Polski. PWN, wyd. III, 1—463, Warszawa.

Kosmowska-Ceranowicz B., Nowak J. (1976) — Przedplejstoceńskie osady okruchowe pomiędzy Łosicami a Kornicą na Podlasiu. Pr. Muz. Ziemi, 25, 55—64, Warszawa.

Kowalski A. J. (1980—1981) — Badania wiertnicze na terenie Międzyrzecczyzny przed I wojną światową. Rocz. Międzyrzecki t. XII—XIII (1980—1981), 227—230.

Kowalski A. J. (1984—1985) — Badania wiertnicze na terenie obecnego woj. bialskopodlaskiego przed I wojną światową. Rocz. Międzyrzecki t. XVI—XVII (1984—1984), 246—252.

Kozłow W. B., Maudina M. I. (1985) — Osobiennosti mieżlednikowii niżniewo i sriedniewo plejstocena centra Ruskoj rawniny. W: Problemy Plejstocena. 143—152, Nauka i Tiechnika, Mińsk.

Krupiński K. M. (1984—85) — Wyniki wstępnych badań palinologicznych osadów interglacjału mazowieckiego w Białej Podlaskiej. Rocz. Międzyrzecki, t. XVI—XVII (1984—1985), 144—171.

Krupiński K. M. (1988a.) — Sukcesja roślin interglacjału mazowieckiego w Białej Podlaskiej. Przegl. Geol., 11, 647—654, Warszawa.

Krupiński K. M. (1988b.) — O występowaniu flory interstadialnej ponad sukcesją interglacjalną w stanowisku Biała Podlaska. Przegl. Geol., 11, 665—669, Warszawa.

Krupiński K. M. (1992) — Flory interglacjału mazowieckiego. Ref. wygłoszony 24.03.1992 w P.I.G.

Krupiński K. M., Lindner L. (1987) — Młodoholoceńska sukcesja roślinności w Białej Podlaskiej. Ref. na Symp. „Problemy ochrony środowiska i gospodarki wodnej w makroregionie środkowowschodnim", Biała Podlaska.

Krupiński K. M., Lindner L. (1991) — Flora interglacjalna w Komarnie koło Białej Podlaskiej, wschodnia Polska. W: A. Kostrzewski (Red.) Geneza, litologia i stratygrafia utworów czwartorzędowych. Wydawn. Nauk. Uniw. im. Adama Mickiewicza, Geografia, 50, 511—518, Poznań.

Krupiński K. M., Lindner L., Turowski W. (1986) — Sediments of the Mazovian Interglacial at Biała Podlaska (Eastern Poland). Bull. Pol. Ac. Earth Sc., 34 (4) 365—373, Warszawa.

Krupiński K. M., Lindner L., Turowski W. (1988) — Geologic — floristic setting of the Mazovian Interglacial sediments at Biała Podlaska (E Poland). Acta Palaeobot., 28 (1—2) 29—47, Kraków.

Krupiński K. M., Marks L. (1986) — Interglacial sediments at Losy, Mazury Lakeland. Bull. Pol. Ac. Earth. Sc., 34 (4) 376—386, Warszawa.

Krupiński K. M., Nitychoruk J. (1991) — Geologic setting and pollen analysis of interglacial organic sediments at Mokrany Nowe in Podlasie, Eastern Poland. Acta Palaeobot., 31 (1—2) 227—234, Kraków.

Krutous E. A. (1985) — O strojenii antropogienowoj tołszczi w priediełach wostocznoj czasti Kossowskoj rawniny W: Gieołogija i gidrogieołogija kajnozoja Biełorussi. 12—19, Nauka i Technika, Minsk.

Krzyszkowski D. (1987) — Sedymentacja osadów i ewolucja zbiornika jeziornego o założeniach tektonicznych na przykładzie formacji Czyżów. W: Przewodnik II Sympozjum: Czwartorzęd Rejonu Bełchatowa, 125—134, Warszawa.

Krzyszkowski D. (1991) — The Middle Pleistocene polyinterglacial Czyżów Formation in the Kleszczów Graben (Central Poland): stratigraphy and palaeography. Folia Quater., 61—62, 5—58, Kraków.

Krzyszkowski D. (1992) — Czwartorzęd rowu Kleszczowa: litostratygrafia: tektonika. Zarys problematyki na podstawie badań w odkrywce KWB „Bełchatów". Studia Geogr., 54, 1—158, Wrocław.

Laskowska-Wysoczańska W. (1984) — Z badań nad zasięgiem zlodowacenia środkowopolskiego we wschodniej części Kotliny Sandomierskiej. Przewodnik Konferencji: Zlodowacenie środkowopolskie na Wyżynach Południowopolskich i terenach przyległych. 70—72, Sosnowiec.

Laskowska-Wysoczańska W., Oszast J. (1990) — Pozycja stratygraficzna plejstoceńskich osadów organogenicznych z Nowego Sioła (Płaskowyż Tarnogrodzki, Kotlina Sandomierska). Rocz. PTG, 60 (1—4) 169—193, Kraków.

Lencewicz S. (1931) — Międzyrzecze Bugu i Prypeci. Przegl. Geogr., 11, Warszawa.

Lendzion K. (1962) — Paleozoik na anteklizie Sławatycz w świetle nowych wierceń. Kwart. Geol., 6 (4) 513—525, Warszawa.

Lindner L. (1984) — An outline of Pleistocene chronostratigraphy in Poland. Acta. Geol. Pol., 34 (1—2) 27—49, Warszawa.

Lindner L. (1988) — Zarys stratygrafii plejstocenu rejonu Białej Podlaskiej wraz z próbą korelacji z przyległymi obszarami Związku Radzieckiego. Przegl. Geol., 11, 637—647, Warszawa.

Lindner L. (1991) — Problemy korelacji głównych jednostek stratygraficznych czwartorzędu środkowo-zachodniej Europy. Przegl. Geol., 5—6, 249—253, Warszawa.

Lindner L., Brykczyńska E. (1980) — Organogenic deposits at Zbójno by Przedbórz, western slopes of the Holy Cross Mts, and their bearing on stratigraphy of the Pleistocene of Poland. Acta Geol. Pol., 30 (2) 153—163, Warszawa.

Lindner L., Krupiński K. M., Marciniak B., Nitychoruk J. (1990) — Sytuacja geologiczna i florystyczna plejstoceńskich osadów organogenicznych w rejonie Ossówki (południowe Podlasie). Przegl. Geol., 11, 476—483, Warszawa.

Lindner L., Krupiński K. M., Marciniak B., Nitychoruk J., Skompski S. (1991) — Sytuacja geologiczna, flora, fauna i wiek plejstoceńskich osadów jeziornych w stanowisku Hrud I koło Białej Podlaskiej. Kwart. Geol., 35 (4) 337—362, Warszawa.

Lindner L., Krupiński K. M., Semil J., Zalewski A. (1988) — Geologic Setting of Sediments of Mazovian Interglacial Age at Komarno near Biała Podlaska. Eastern Poland. Bull. Pol. Ac. Earth Sc., 36 (1) 49—57, Warszawa.

Liszkowski J. (1979) — Objaśnienia do Szczegółowej Mapy Geologicznej Polski ark. Ostrów Lubelski. Wyd. Geol., Warszawa.

Liszkowski J. (1992) — Wpływ obciążenia litosfery masami plejstoceńskich lądolodów na aktywność tektoniczną Ziemi. Konferencja „Wybrane zagadnienia neotektoniki Polski" 26—27 III 1992, Kraków.

Mamakowa K. (1989) — Late Middle Polish Glaciation, Eemian and Early Vistulian vegetation at Imbramowice near Wrocław and the pollen stratigraphy of this part of the Pleistocene in Poland. Acta Palaeobot., 29 (1) 11—176, Kraków.

Markiewicz A. (1993) — Wał Trzebnicki — przykład zaburzeń glacitektonicznych w obrębie stref dyslokacyjnych głębokiego podłoża. 95 Konferencja Komisji Neotektoniki Komitetu Badań Czwartorzędu PAN, streszczenie Referatów i posterów 29—31, Kraków.

Marks L. (1988) — Relation of substrate to the Quaternary paleorelief and sediments, Western Mazury and Warmia (Northern Poland). Geologia AGH, 14 (1) 1—76, Kraków.

Marks L. (1991) — Attempt of Correlation of the Saale Glaciation in Central European Lowland. Bull. Pol. Ac. Earth Sci., 39 (2) 187—198, Warszawa.

Matwiejew A. W. (1987) — Dynamics of ice sheets on the Byelorussian Polessie terirtory. In: Quarternary Glaciations in the Northern Hemisphere. Ac. of Sc. of the Byelorussian SSR, 46—56, Mińsk.

Menke B., Behre K. E. (1973) — History of vegetation and biostratigraphy. In: State of research on the Quaternary of the Federal Republic of Germany. Eiszeitalter und Gegenwart, 23—24, 251—267.

Michalski T., Starnowska E. (1987) — Hydrogeologiczne i mineralogiczne przesłanki oceny miąższu plejstoceńskiej wieloletniej zmarzliny w północno-wschodniej Polsce. Biul. I. G., 357, 99—119, Warszawa.

Müller H. (1974) — Pollenanalitische Untersuchungen und Jahresschichtenzaählungen an der holstein — zeitlichen Kieselgur von Munster-Breloh. Geol. J6. A21., 107—140, Hannover.

Mioduszewski E. (1951) — Dzienniki wierceń w Mielniku nad Bugiem. Arch. I. G., Warszawa.

Mojski J. E. (1964) — Osady najstarszego plejstocenu w dolinie Wieprza koło Krasnegostawu. Kwart. Geol., 8 (2) 326—341, Warszawa.

Mojski J. E. (1985) — Czwartorzęd, W: Pożaryski W. (Red.) Tablica stratygraficzna obszaru Polski i krajów ościennych na tle Europy Centralnej. Wyd. Geol., Warszawa.

Mojski J. E., Nowicki A. (1961) — Kemy okolic Bielska Podlaskiego. Kwart. Geol., 5 (4) 950—951, Warszawa.

Mojski J. E., Trembaczowski J. (1975) — Osady kenozoiczne Polesia Lubelskiego. Biul. I. G., 290,97—140, Warszawa.

Motyl-Rakowska E., Ślączka A. (1984) — Ważniejsze lineamenty Karpat i ich związek ze znanymi uskokami. Przegl. Geol., 2, 72—77, Warszawa.

Myślińska E. (1988) — Wpływ obciążenia na zmianę struktury utworów organicznych występujących w Komarnie na obszarze wojew. bialskopodlaskiego. Przegl. Geol., 11, 630—633, Warszawa.

Nitychoruk J. (1991) — Glacial Deposits in the Tarnów Plateau (S Poland) and the Problem of Dunajec Outflow During the San 2 (= Elsterian II) Glaciation. Ann. UMCS Sec. B, 46, 187—200, Lublin.

Nowak J. (1969) — Rzeźba podłoża i stratygrafia osadów czwartorzędu Wysoczyzny Siedleckiej i obszarów sąsiednich. Kwart. Geol., 13 (2) 424—437, Warszawa.

Nowak J. (1971) — Objaśnienia do Przeglądowej Mapy Geologicznej Polski w skali 1 : 200 000 ark. Siedlce. Wyd. Geol., Warszawa.

Nowak J. (1972) — Przeglądowa Mapa Geologiczna Polski (A) 1 : 200 000 ark. Siedlce. Wyd. Geol., Warszawa.

Nowak J. (1973) — Przeglądowa Mapa Geologiczna Polski (A) 1 : 200 000 ark. Biała Podlaska. Wyd. Geol., Warszawa.

Nowak J. (1974) — Objaśnienia do Przeglądowej Mapy Geologicznej Polski w skali 1 : 200 000 ark. Biała Podlaska. Wyd. Geol., Warszawa.

Nowak J. (1977) — Specyficzna budowa geologiczna form polodowcowych zależnych od podłoża. Stud. Geol. Pol., 52, 347—360, Warszawa.

Ostaficzuk S. (1978) — Fotogeologia, fotointerpretacja i fotogrametria geologiczna. 1—250, Wyd. Geol., Warszawa.

Petelski K., Sadurski A. (1987) — Kreda jeziorna wskaźnikiem rozpoczęcia holoceńskiej wymiany wód podziemnych. Przegl. Geol., 3, 143—147, Warszawa.

Pożaryski W. (1974) — Struktury epok tektonicznych bajkalskiej, kaledońskiej i waryscyjskiej, obszar wyniesiony platformy wschodnoeuropejskiej, część środkowa. W: Budowa Geologiczna Polski, tektonika cz. 1, Niż Polski. 71—78, Wyd. Geol., Warszawa.

Prószyński M. (1933) — Szkic geologii miasta Brześcia n/Bugiem. Postępy prac przy melioracji Polesia, Brześć.

Prószyński M. (1952) — Spostrzeżenia geologiczne z dorzecza Bugu. Biul. P.I.G., 65, 313—364, Warszawa.

Prószyński M., Karaszewski W. (1952) — Notatka o profilu interglacjalnym w Syrnikach nad Wieprzem w powiecie lubartowskim. Biul. P.I.G., 66, 583—588, Warszawa.

Różycki S. Z. (1946) — Przeglądowa Mapa Geologiczna Polski ark Lublin w skali 1 : 300 000. P.I.G., Warszawa.

Różycki S. Z. (1972) — Plejstocen Polski Środkowej na tle przeszłości w górnym trzeciorzędzie. 1—316, Wyd. II, PWN, Warszawa.

Różycki S. Z. (1978) — Od „Mocht" do syntezy stratygrafii plejstocenu Polski. Rocz. Pol. Tow. Geol. 48 (3—4) 445—505, Kraków.

Ruszczyńska-Szenajch H. (1976) — Glacitektoniczne depresje i kry lodowcowe na tle budowy geologicznej południowo-wschodniego Podlasia. Stud. Geol. Pol., 50, 1—126, Warszawa.

Ruszczyńska-Szenajch H. (1991) — Sedimentary environments of glaciofluvial uplands and glaciofluvial crevasse fillings against the general background of other glacioaqueous environments. Rocz. P.T.G., 61 (1—2) 3—36, Kraków.

Rühle E. (1952) — Przyczynek do znajomości budowy geologicznej okolicy Terespola. Biul. P.I.G., 66, 335—354, Warszawa.

Rühle E. (1968) — Profil utworów czwartorzędowych w Wylezinie (na północ od Dęblina). Rocz. P.T.G., 38 (4) 531—543, Kraków.

Rühle E. (1969) — Przekrój geologiczny utworów czwartorzędowych w Łukowie na Podlasiu. Biul. I. G., 220, 81—104, Warszawa.

Rühle E. (1970) — Nowe jednostki stratygraficzne zlodowacenia środkowopolskiego na obszarze między środkową Wisłą a dolnym Bugiem. Acta Geogr. Lodziensia, 24, 399—412, Łódź.

Rühle E. (1973) — Stratygrafia czwartorzędu Polski: W: E. Rühle (red.) Metodyka badań osadów czwartorzędowych. Wyd. Geol., 31—78, Warszawa.

Rühle E., Zwierz S. (1961) — Przekrój geologiczny doliny Bugu na Podlasiu w okolicy Mielnika. Biul. I.G., 169, 213—240, Warszawa.

Rzechowski J. (1986) — Pleistocene till stratigraphy in Poland. Quater. Scienc. Rev., 5, 365—372, Oxford.

Rzechowski J. (1987) — Osady plioplejstoceńskie we wschodniej części Wyżyny Lubelskiej, dorzecze Bugu. W: Problemy młodszego neogenu i eoplejstocenu w Polsce. 179—193, Wrocław.

Rzepecki P. (1985) — Jeziorne osady wapienne Polski Północnej między Łyną a Brdą. Geologia AGH, 11 (3) 5—78, Kraków.

Samsonowicz J. (1917) — Kilka słów o dyluwium powiatu Sokołowskiego. Spraw. z Pos. Tow. Nauk, Wyd. III, 10 (5) 601—609, Warszawa.

Siemiradzki J. (1906) — Die obere Kreide in Polen. Reichsanstatt, 2, 54—64, Wien.

Siemiradzki J. (1909) — Geologia Ziem Polskich. 2, Lwów.

Skorupa J. (1963) — Główne elementy tektoniki krystalicznego podłoża platformy wschodnioeuropejskiej dla obszaru Polski w nawiązaniu do danych geofizycznych. Prace. I.G., 30, cz. 4, 125—136, Warszawa.

Słowański W. (1975) — Czwartorzęd w Węgorzewie i okolicy. Biul. I.G., 288, 99—136, Warszawa.

Sobolewska M. (1956) — Roślinność plejstoceńska z Syrnik nad Wieprzem. Biul. I.G., 100, 149—192, Warszawa.

Sobolewska M. (1969) — Osady interglacjalne w Łukowie na Podlasiu w świetle analizy pyłkowej. Biul. I.G., 220, 105—114, Warszawa.

Sobolewska M. (1975) — Wyniki analizy pyłkowej osadów interglacjalnych z Węgorzewa. Biul. I.G., 288, 137—165, Warszawa.

Staśkiewicz E. (1971) — Określenie możliwości występowania złóż kredy piszącej w rejonie Mielnika na tle budowy geologicznej rejonu. Arch. Wydz. Geol. Uniw. Warsz., Warszawa.

Sujkowski Z. (1938) — Rozmieszczenie odsłonięć kredy między górnym Niemnem a Prypecią. Spr. P.I.G., 9 (2) 95—125, Warszawa.

Środoń A. (1969) — Pozycja stratygraficzna flor kopalnych lubelszczyzny zaliczanych do interglacjału mazowieckiego. Biul. I.G., 220, 5—12, Warszawa.

Szafer W. (1953) — Stratygrafia plejstocenu w Polsce na podstawie florystycznej. Rocz. PTG, 22 (1) 1—60, Kraków.

Szełkoplyas W. N., Christoforowa T. F. (1987) — Sledy rannieplejstocenowych oledienienii na tierritorii Ukrainy. W: Stratygrafija i korrielacija morskich i kontinentalnych otłożanii Ukrainy. 7—14, Naukowa Dumka, Kijew.

Turnau-Morawska M. (1952) — Utwory rzeczne doliny Bugu między Terespolem a Wyszkowem. Biul. P.I.G., 68, 154—171, Warszawa.

Winter H. (1991) — Results of pollen analysis of the Poznań 1 profile (Kock vicinity, eastern Poland). Kwart. Geol., 35 (1) 133—140, Warszawa.

Wojtanowicz J. (1983) — Stratygrafia czwartorzędu. W: Kenozoik LZW, Symp. 9—11 września 1983, 73—91, Lublin.

Wozniaczuk L. N. (1985) — Problemy glacjoplejstocena Wostoczno-Jewropiejskoj Rawniny. W: Problemy Plejstocena. Nauka i Tiechnika, 8—55, Minsk.

Znosko J. (1990) — W sprawie zbadania granicy między proterozoikiem i kambrem w Polsce. Kwart. Geol., 34 (1) 137—148, Warszawa.

Zubakow W. A. (1986) — Globalnyje klimaticzeskije sobytia plejstocena. 1—283, Gidromietieoizdat, Leningrad.

Zuchniewicz W. (1984) — Neotektonics of the Polish Carpathians: facts and doubts. Stud. Geomorph. Carpatho-Balc., 17, 26—44, Kraków.

Zwierz S. (1949) — Przeglądowa mapa geologiczna Polski 1 : 300 000 ark. Biała Podlaska, wyd. A, P.I.G., Warszawa.

Zwierz S. (1954a) — Opisy profili geologicznych, wierceń, szurfów, odkrywek w rejonie Mielnika n/Bugiem. Arch. I.G., Warszawa.

Zwierz S. (1954b) — Profile geologiczne wierceń przekroju geologicznego między Mielnikiem a Kornicą. Arch. I.G., Warszawa.

Zwierz S. (1954c) — Przekrój geologiczny doliną Bugu między Mielnikiem a Kornicą. Arch. I.G., Warszawa.

Żelichowski A. M. (1972) — Rozwój budowy geologicznej obszaru między Górami Świętokrzyskimi i Bugiem. Biul. I.G., 263, 1—97. Warszawa.

Żelichowski A. M. (1974) — Struktury epok tektonicznych bajkalskiej, kaledońskiej i waryscyjskiej. Obszar wyniesiony platformy wschodnioeuropejskiej — część południowa. W: Budowa Geologiczna Polski, Tektonika, 4, cz. 1, 78—79, Warszawa.

IWONA WILDNER-NUREK

DZIEJE REZYDENCJI MIĘDZYRZECKIEJ

Założenie ogrodowe w dobrach międzyrzeckich kształtowało się i ulegało zmianom na przestrzeni pięciu wieków, zgodnie ze stylami panującymi w sztuce ogrodowej. W ciągu tego okresu wiele razy było niszczone i ponownie odbudowywane. W zależności od sytuacji gospodarczej majątku, na którą wpływ miały zdarzenia polityczne w kraju (wojny, zabory), rezydencje kolejnych dziedziców międzyrzeckich zachwycały swą świetnością lub przedstawiały obraz straszliwych zniszczeń. Na częste zmiany siedziby właścicieli dóbr międzyrzeckich miały niestety wpływ także liczne pożary niszczące budynki zamku czy pałacu. Budowano wówczas nowe, zmieniając jednocześnie ich lokalizację. Zmiana miejsca posadowienia pałacu, głównego elementu układu kompozycyjno-przestrzennego, powodowała równocześnie przekształcenia całego założenia ogrodowego.

Na podstawie dostępnych źródeł archiwalnych oraz analizy obecnego stanu zachowania substancji zabytkowej założenia pałacowego przedstawiono poniżej kolejne etapy kształtowania się rezydencji międzyrzeckiej.

I Etap. XV—XVII wiek.

Międzyrzec Podlaski, nazwę swą zawdzięcza zapewne pierwotnemu położeniu między trzema rzekami: Krzną, przecinającą miasto od zachodu w kierunku wschodnim, Zną, wpadającą do Krzny i Piszczką, leżącą na jego zachodnim skraju.

Pierwszym dziedzicem, a raczej „donataryuszem" dóbr międzyrzeckich był Abraham Chamiec, herbu Gryff z rodziny Jazów. W 1390 roku Władysław Jagiełło nadał mu dwie wsie: Międzyrzec i Stołpno. Następnie dobra międzyrzeckie były własnością rodziny Nasutowiczów. Mikołaj Nasut Wyszyński otrzymał je od Wielkiego Księcia Litewskiego Witolda w 1430 roku. Po nim dziedziczył jego syn, Jan Nasutowicz, starosta brzeski. Był on organizatorem i twórcą dóbr międzyrzeckich. To jemu prawdopodobnie zawdzięcza Międzyrzec prawa miejskie. Jedynym źródłem historycznym mówiącym o tym fakcie jest akt erekcyjny kościoła pod wezwaniem św. Mikołaja, wzniesionego przez Jana Nasutowicza na miejscu starego w 1477 roku. W dokumencie tym Międzyrzec jest już miastem. Jest tam także wzmianka o pierwszej siedzibie właścicieli międzyrzeckich. Był to dwór drewniany, tzw. kurya. Wznosił się na płaskowzgórzu zwanym Zamczyskiem, na północ od rzeki Krzny, naprzeciw kościoła, obok folwarku Zadworne.

Kolejnymi właścicielami miasta i łączących się z nimi dóbr byli Zabrzezińscy: Jan, namiestnik połocki i kasztelan trocki, ożeniony z Anną Nasutowicz, a następnie jego syn, także Jan. Jeden z nich w 1506 roku nadał kościołowi ziemię: „Zapisuję (...) las, czyli zarośla ze stawem naszym, aż do lasu zwanego Sietrze i ogrodu leżącego za naszym dworem" [1]. Stąd wiadomo, że już na początku szesnastego wieku przy siedzibie dziedziców międzyrzeckich istniał ogród. Zapewne był on niewielki i raczej miał charakter użytkowy niż ozdobny.

Przez pewien czas Międzyrzec był własnością Jana Fryderyka Sapiehy, ożenionego z Anną Zabrzezińską.

Nowy właściciel, książę Stefan Zbarazki zmienił w 1546 roku lokalizację na łąkę, też Zamczyskiem zwaną. Był to drewniany zameczek obronny typu „fortalitium". Nie mamy żadnych przekazów źródłowych opisujących założenie ogrodowe przy tej szesnastowiecznej siedzibie. Należy jednak przypuszczać, że zgodnie z panującym wówczas rozkwitem sztuki ogrodowej, przy ogólnym rozwoju Rzeczypospolitej i w Międzyrzecu istniał przy zamku ogród. Wcześniej sztuka ogrodowa rozwijała się w wąskim kręgu społeczeństwa (przy klasztorach i zamkach feudalnych). Wiek szesnaty przyniósł w tej dziedzinie wielkie przemiany. Zaczęto rozlicznie budować dwory i folwarki, a ich nieodłączną częścią stały się ogrody. Należy przypuszczać, że przy zamku międzyrzeckim także założono renesansowe kwatery.

Nie znamy powodów, dla których kolejny dziedzic, Gabryel Tęczyński, miecznik koronny, ożeniony z Barbarą Zbarazką trzeci już raz w historii Międzyrzeca zmienił lokalizację rezydencji. Przeniósł ją bardziej na południowy zachód od zabudowy miasta, nad rzekę Znę. Teren wokół poprzedniej siedziby przekazał kościołowi szpitalnemu i szpitalowi. (akt erekcyjny kościoła z 1586 roku).

W 1617 roku hrabia Tęczyński wzniósł drewniany, piętrowy pałac, ozdobiony od frontu kolumnami.

W tym miejscu ponownie musimy domniemywać o założeniu ogrodu, gdyż żadne źródła historyczne nam tego nie podają.

Wiek siedemnasty to na świecie rozkwit baroku. W miejsce geometrycznych kwater zaczęto poszukiwać nowych walorów i efektów plastycznych przez organizowanie wnętrz przestrzennych, zestawianie brył i płaszczyzn, kontrastowanie barw i faktur materiału roślinnego z materiałem budowlanym. Nowy program kompozycji ogrodowej odznaczał się przewagą motywów dynamicznych nad statycznymi układami renesansu, dążył do tzw. maniera grande, do bezwzględnych wielkości założeń, często przekraczających rzeczywiste potrzeby użytkowe.

Także w Polsce powstają w tym czasie obok zamków obronnych wspaniałe rezydencje magnackie wzbudzające zachwyt i zdumienie. Należy zatem domniemywać, że i przy pałacu międzyrzeckim zrealizowano założenie ogrodowe odpowiadające nowemu programowi sztuki ogrodowej.

Nie wszyscy dotychczasowi i późniejsi właściciele dóbr międzyrzeckich rezydowali w Międzyrzecu. Byli to bowiem magnaci zamożni, których majątek obejmował wiele innych posiadłości. Wiadomo jednak, że w siedemnastym wieku wśród właścicieli, którymi były rodziny Tęczyńskich, Daniłowi-

[1] Teki Ciołka. (w:) Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie.

czów i Opalińskich, z pewnością Międzyrzec był rezydencją Mikołaja Jana Daniłowicza i Zofii Tęczyńskiej. Troszczyli się oni bardzo o tę siedzibę, trudno więc sobie wyobrazić, iżby nie ulegli ówczesnej modzie otoczenia zamku renesansowym lub wczesnobarokowym ogrodem. Obowiązywała wtedy w sztuce ogrodowej „kwadratura przestrzeni", tzn. cały ogród podzielony był na regularne kwadratowe lub prostokątne kwatery, które obsadzono drzewami i szpalerami, zazwyczaj strzyżonymi. Wewnątrz znajdowały się kwiaty i zioła. Między kwaterami prowadzono drogi.

II Etap. XVIII wiek.

W osiemnastym wieku dobra międzyrzeckie przechodzą kolejno w ręce Sieniawskich i Denhoffów.

Od roku 1731, kiedy to książę August Aleksander Czartoryski poślubił jedną z najbogatszych dziedziczek w Polsce, Marię Zofię Sieniawską, wdowę po Stanisławie Denhoffie, dobra międzyrzeckie były w posiadaniu magnackiego rodu Czartoryskich przez ponad sto lat (do roku 1844). Międzyrzec był jedną z wielu rezydencji tej rodziny książęcej, której majątek obejmował olbrzymie tereny ziem wschodnich. Czartoryscy mieli okazałe siedziby także w Sieniawie, Włodawie i Puławach. Ta ostatnia, za sprawą Adama Czartoryskiego i jego żony Izabelli z Flemingów, była ośrodkiem życia polityczno-społecznego, a zwłaszcza kulturalnego. Niestety w dostępnych źródłach brak jest dokładnych informacji określających, kiedy to kolejni dziedzice dóbr Czartoryskich rezydowali w Międzyrzecu.

Jak wyglądał interesujący nas ogród w wieku osiemnastym dowiadujemy się z planu założenia pałacowego w Międzyrzecu z 1773 roku, przechowywanego w Zbiorach Czartoryskich w Krakowie. Ukazuje nam wielkie, odzwierciedlające zamożność właścicieli założenie ogrodowe. Składa się ono z pałacu, oficyn, budynków służbowych i ogrodu z barokowym, trójdzielnym układem kompozycyjnym tzn. płaskimi parterami, gabinetami w boskietach i sadami otoczonymi szpalerami oraz stawami. (ryc. 1) Z planem tym pokrywa się inwentarz dóbr międzyrzeckich z roku 1778/79: „Opisanie zabudowania zamkowego w dobrach Międzyrzeckich, do którego wjeżdżając od miasta jest brama murowana w której wrota podwójne fasowane (...) Po lewej stronie bramy wozownia murowana pod dachówką (...) W końcu tej wozowni przy bramie kordygarda żołnierska z izbą oficerską (...) Z tejże izby drzwi do oranżerii na zawiasach hakach z haczykami i skoblami. Wyszedłszy z tejże izby nazad do sieni skąd do kuchenki (...) z tejże sieni drzwi do kordygardy na zawiasach (...) z tej zaś do izby aresztanckiej (...) O ścianę tej kordygardy oranżeria do której z ogrodu drzwi fasowane na zawiasach trzech (...) Pod tą oranżerią sklep (...) Ex opposito wozowni stajnia w węgielnicę murowana kamieniami brukowana pod dachówką do której z dziedzińca wrót podwójnych fasowanych na zawiasach (...) dwoje. Na tył tej stajni jest rajszul murem od rogu stajni obwiedziony, wrot podwójnych fasowanych (...) Za rajszula brama na ulicę w której wrota podwójne (...) w końcu jednym tej stajni masztarnia do której ze stajni drzwi podwóny (...) W drugim końcu stajni rezydencja koniuszego (...) Wychodząc z rezydencji koniuszowskiej z sieni na dziedziniec drzwi (...) Od rogu stajni ciągnie się parkan z drzewa tartego aż do muru ogrodu włoskiego, w którym naprzeciwko pałacu wrota (...) Od tych idąc na dzie-

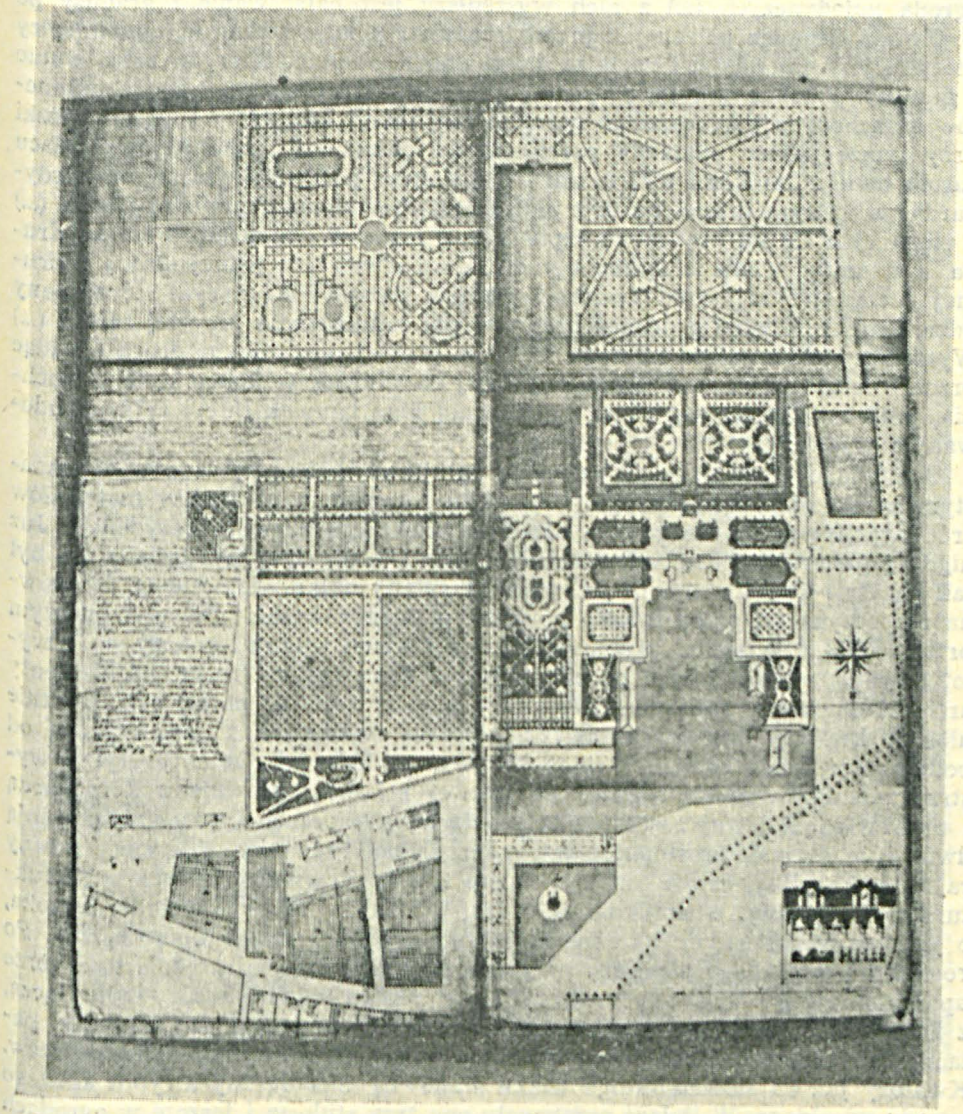

ryc. 1. Planta Generalna Ogrodów Międzyrzeckich z 1773 roku.
Oryginał w Muzeum Narodowym w Krakowie.

dziniec na froncie pałac na murowanych fundamentach z drzewa wybudowany, gontami podbity dookoła tarcicami obity (...) Między pawilonami na podmurowaniu balasowanie za którym brukowanie kamienne środkiem zaś gradusów posadzka kamienna układana do drzwi pierwszych wielkich dębowych (...) za którymi sień intra tarcicami obita (...) z której drzwi podwójne sosnowe (...) do sali, w tej okien wielkich o czterech kwaterach (...) Komin w środku wielki szafiasty (...) W rogach tej sali jest pokojów dolnych 4 przy nich gabinetów 4 do których drzwi 12 (...) Z pomienionionych gabinetów drzwi do

ogroda pojedynczych (...) z nich wyszedłszy jest balasowanie i gradusy po obydwóch stronach pałacu jak przed frontem z pokoju zaś do ogrodu (między którymi jest galeria) jest do tejże drzwi oboje (...) przed którymi balasowanie i gradusy podobne jak przed pierwszymi, wróciwszy się po tym do gabinetów są schody z poręczami do górnych rezydencji których (...) Ogród włoski przy tymże pałacu obszerny parkanem od dziedzińca opasany przy pałacu furtek dwie z zamkami i kluczami dalej murem poczynającym się od kordygardy, w którym brama pusta z palisadami drewnianemi przy tej furtka (...) a ciągnącym się ku probostwu szpitalnemu, gdzie w końcu muru furtka druga, a z tamtąd wedle budynku ogrodnika ku stawowi z jednej strony z drugiej poczynającym się od kuchni ku temuż stawowi ciągnącym się opasany gdzie druga pusta na gościniec brama w pół zamurowana przy tej furtka (...) Wyszedłszy zaś z pałacu na dziedziniec po prawej ręce oficyna długa (...) idąc przez dziedziniec oficyna druga (...) dalej za oficyną w końcu ogrodu kuchnia, przy tej kuchni węglarnia, za kuchnią idąc lamusik in A° 1774 pobudowany z drzewa" [2].

Jak widać z powyższego, założenie ogrodowe w Międzyrzecu w osiemnastym wieku rozplanowane było z wielkim rozmachem. Z analizy materiałów źródłowych wynika, że był to okres największego rozwoju rezydencji. Już nigdy potem w historii tej posiadłości układ kompozycyjny ogrodu nie był tak bogaty i kunsztowny. Zastosowano klasyczny układ wieloosiowy. Oś główna rozpoczyna się przed bramą, po czym przebiega w kierunku południowym przez wielki dziedziniec, przecina pałac oraz kanał wodny i kończy się u wylotu alei ogrodowej mając po obu stronach symetrycznie rozłożone elementy architektoniczne i roślinne. Dziedziniec główny tworzą: pałac, symetrycznie ułożone kwatery drzew fruktowych, otoczone szpalerami z „wystrzyżoną od południa arkadą", następnie dwie oficyny, za którymi gabinety „tylko wystrzyganiem obramione". Dalej po prawej stronie wozownia z kordegardą i oranżerią, po lewej zaś kuchnia ze studnią. Naprzeciw wozowni znajdują dwie duże stajnie, prostopadłe względem siebie. Przy nich dziedziniec zwany rajszulą. Pałac był drewniany i jak pisze Hipolit Kownacki „osobliwszą strukturą wybudowany. W środku sala długa, wielka na kilkanaście łokci wysoka, o jednym niezmiernym kominie, w którym by wołu całego upiec można. Po rogach tej sali cztery pawilony przytchnięte z podwójnymi na dole i na górze apartamentami, które z przodu i z tyłu pałacu dwie galerie kryte łączą, z których jedna za sień, a druga za komunikację służy" [3]. Przy budynku pałacu rozmieszczono sześć parterów obsadzonych strzyżonymi formami drzew. Kwatery już od siedemnastego wieku stanowiły nieodłączny atrybut każdego ogrodu włoskiego. W Polsce przetrwały one trzy stulecia i jeszcze w ogrodach romantycznych występowały jako aneks warzywnika i sadu. Wewnątrz kwater rosły kwiaty w różnych układach i jak widać na planie, w każdej z nich była sadzawka lub fontanna. Za nimi po prawej stronie znajdowała się obszerna, prostokątna kwatera zwana „salą", z roślinami w układach ornamentalnych, obramowana boskietami. Przy niej gabineciki ze świerkowymi drzewa-

[2] Inwentarz dóbr międzyrzeckich z 1778/79 r. (w:) Muzeum Narodowe w Krakowie. Zbiory Czartoryskich.

[3] Teki Ciołka, o.c. t. 419 a, s. 31; por. Irena Voisé: „Galeria" portretów właścicieli Międzyrzeca Podlaskiego. (w:) Rocznik Międzyrzecki, t. XII—XII (1980—1981), s. 184.

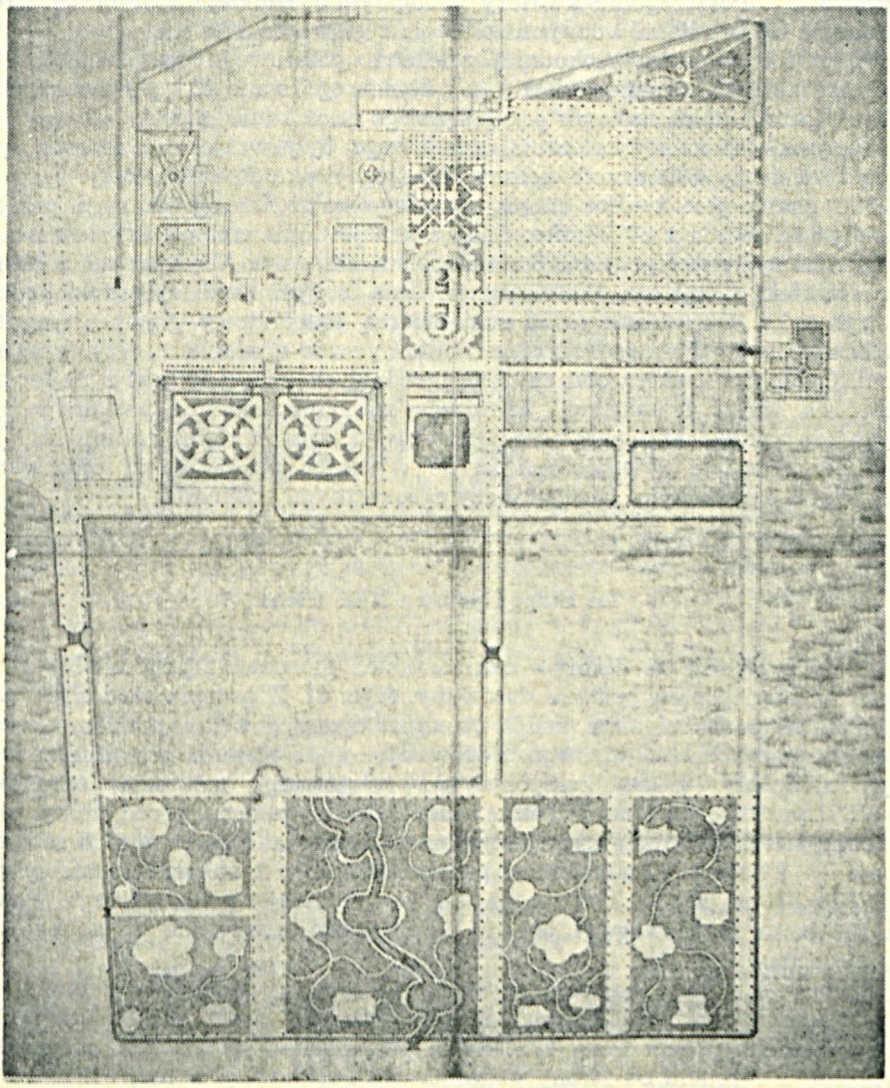

ryc. 2. Planta Ogrodów Międzyrzeckich. Oryginał w Muzeum Narodowym w Krakowie. Plan niesygnowany i niedatowany.

mi, do których w sezonie letnim wystawiano z oranżerii drzewa pomarańczowe. Tą część reprezentacyjną ogrodu górnego oddzielała od części użytkowej i produkcyjnej aleja lipowa. Za nią była szkółka młodych kasztanowców (z której to w 1756 roku Jan Klemens Branicki nabył kasztanowce do swego ogrodu przy pałacu w Białymstoku) oraz sad fruktowy obramowany drzewami kasztanowymi. Poniżej zaś sadu był ogród kuchenny w formie ośmiu kwater. Przy nim dom i ogródek ogrodnika.

Granicę ogrodów górnego i dolnego stanowiła arkada oraz staw. Układ kompozycyjny ogrodu dolnego był także utworzony na zasadzie „kwadratury

przestrzeni". Poszczególne kwatery z bogatym rysunkiem roślinności i ścieżki łączyły się kanałami wodnymi ze sobą i z głównym stawem.

W części północno-wschodniej założenia pałacowego były zlokalizowane budynki administracyjne, takie jak: „koniuszego stancja", „piwowara mieszkanie", „ekonoma mieszkanie", „dla sędziego mieszkanie" itp.

Wszystkie elementy założenia ogrodowego były wzajemnie ze sobą sprzężone i tworzyły osiemnastowieczny, klasyczny układ wieloosiowy.

Nie znany jest twórca międzyrzeckiego założenia ogrodowego przedstawionego na planie z 1773 roku. Snując śmiałe domniemanie, sądzić można, iż mógł nim być autor projektu kościoła parafialnego w Międzyrzecu z 1808 roku, architekt Chrystian Piotr Aigner. Jest to tym bardziej prawdopodobne, że był on w tym czasie (1776 rok) twórcą przebudowy głównej rezydencji Czartoryskich w Puławach. Można znaleźć pewne analogie między tymi ogrodami. Ogólny charakter obu założeń ogrodowych związany jest z najlepszymi wzorcami szkoły francuskiej. Zakładają one zróżnicowanie poziomów płaszczyzn oraz przestrzeni ogrodu od parterów z ornamentami roślinnymi, przez gabinety osłonięte żywopłotami aż do wysokich boskietów z formowanymi wnętrzami ozdobionymi basenami czy egzotycznymi roślinami.

III Etap. I połowa XIX wieku.

Drugi z planów ze Zbiorów Czartoryskich przedstawiający założenie ogrodowe w Międzyrzecu jest nie datowany. (ryc. 2). Z przeprowadzonych analiz wynika, że pochodzi on z końca osiemnastego wieku lub przełomu wieków osiemnastego i dziewiętnastego. Porównując go z planem poprzednim widzimy, że ogólny układ kompozycyjno-przestrzenny założenia ogrodowego w Międzyrzecu został zachowany. Zmianie uległ jedynie ogród dolny, z wyjątkiem dwóch kwater przy arkadzie oraz dwóch małych przy nich sadzawek. Pozostałe kwatery tego poziomu przekształcono w dwa wielkie stawy przedzielone groblą znajdującą się na osi alei lipowej tarasu górnego. Ponadto na osi sadu fruktowego i ogrodu kuchennego utworzono z jednego, dwa mniejsze stawy.

Zgodnie z zasadą rozwoju myśli kompozycyjnej ogrodów przełomu wieków osiemnastego i dziewiętnastego, w dobrach międzyrzeckich pojawił się nowy element przestrzenny tzw. dzika promenada. Została ona bezpośrednio związana z ogrodem od strony południowej. Przeważały w niej naturalne formy roślinności, chociaż ujęte jeszcze w regularne części, przedzielone alejami usytuowanymi na osiach kompozycyjnych układu założenia. Wewnątrz tych części uformowano wnętrza połączone swobodnie rysującymi się ścieżkami. Trzy z nich wypełniała woda. Jak widać w przebudowanym ogrodzie, zdecydowanie zwiększył się udział powierzchni wodnych. Było to zgodne z dążeniem w tym okresie do wprowadzenia do ogrodów większych zwierciadeł wodnych, aby spotęgować wrażenie przestrzenności.

Wydaje się jednak, że takie rozwiązanie mogło być wynikiem konieczności, bo jak podają źródła historyczne, w 1788 roku nawiedziła Międzyrzec powódź. Zalane były wówczas pola i ogrody. Fakt ten zdecydowanie zdeterminował przebudowę najniżej położonych kwater, a więc ogrodu dolnego. Powstałe stawy spełniały rolę zarówno ozdobną, jak i użytkową. Ta zasada godzenia dwóch funkcji była charakterystyczna dla założeń ogrodowych w Pol-

sce, w przeciwieństwie do innych krajów europejskich, gdzie przeważały względy estetyczne. Niektóre źródła podają, że w latach 1805—1815 dokonano przebudowy rezydencji Czartoryskich według projektu znanego architekta i planisty ogrodów Szymona Bogumiła Zuga. Projekt musiał być opracowany przed rokiem 1807 (śmierć Zuga), a więc był on zapewne nadal w duchu klasycznych osiemnastowiecznych rozwiązań. Prawdopodobne jest, że opisany wyżej nie datowany plan jest jego autorstwa. Zapowiedzią nadchodzących zmian w sztuce ogrodowej dziewiętnastego wieku jest właśnie zaprojektowana na nim dzika promenada. O planowanej przebudowie założenia ogrodowego w Międzyrzecu świadczy list z 1805 roku Michała Hieronima Radziwiłła do swej córki Anieli Konstantowej Czartoryskiej: „...winszuję tak dobrego powietrza w Międzyrzecu, gdzie nie chciałem przerywać zabaw (...) i ogrodu, za którym śmiem instancję wnosić iżby mu dawny zostawić charakter" [4].

Nie znamy szczegółowych zmian dokonanych przez Szymona Bogumiła Zuga. Wiemy natomiast, że wydarzenia polityczne przerwały przebudowę rezydencji. Dobra międzyrzeckie leżały bowiem na szlaku armii napoleońskiej wyruszającej na Moskwę w 1812 roku. Tędy przechodziły pokonane oddziały Napoleona i zwycięskie armie Kutuzowa, które w znacznym stopniu zniszczyły rezydencję Czartoryskich. Przy odbudowie pałacu został prawdopodobnie wykorzystany projekt Zuga wykonany wcześniej w celu przebudowy rezydencji. O autorze przebudowy dowiadujemy się z listu Heleny Radziwiłłowej z 1815 roku: „... pałac bardzo wielki na górze z drogi bardzo się wspaniały widzi. Jest przez Zuga i Musikowskiego zrobiony, poznaję ich w każdym ornamencie" [5].

Okres przebudowy rezydencji (1805—1815) nie sprzyjał inwestycjom. Jeszcze przy końcu osiemnastego wieku, dobra klucza międzyrzeckiego były najbardziej dochodowe ze wszystkich posiadłości Czartoryskich. Ale już od 1809 roku zaczęła spadać produkcja rolna i hodowlana (blokada kontynentalna). Sytuacja pogorszyła się w 1812 roku, w wyniku zniszczeń wojennych. Zaczął się okres upadku wielkiej własności Czartoryskich.

Ostatni z dziedziców tego magnackiego rodu, książę Konstanty Adam Czartoryski formalnie objął dobra międzyrzeckie w 1814 roku, ale faktycznie zarządzał nimi już od roku 1802, kiedy to osiadł w Międzyrzecu po ślubie z księżną Anielą Radziwiłłową. Przebywał tam do 1809 roku. Po śmierci żony zajął się sprawami wojskowymi i publicznymi. Kierowanie i zarządzanie kluczem dóbr międzyrzeckich przeszło kolejny już raz w ręce administratorów. Zapewne więc okres ten nie sprzyjał także rozwojowi założenia ogrodowego. Niestety niewiele mówią nam o tym materiały źródłowe. Jedyny zachowany plan z tego okresu, to plan sytuacyjny Międzyrzeca z 1828 roku, znajdujący się w Zbiorach Czartoryskich (ryc. 3). Schematycznie zaznaczony na nim układ głównych elementów kompozycyjnych założenia ogrodowego odpowiada sytuacji z poprzedniego planu osiemnastowiecznego. Nie zmieniony pozostał układ budynków. Jest pałac z prostopadle ustawionymi do niego oficynami, wozownia i olbrzymie stajnie.

---

[4] Listy Michała Hieronima Radziwiłła kasztelana ex post. wojewody wileńskiego. Nr 458, dz. 4, teka 33 (w:) AGAD.

[5] Tamże, teka 52, list 52.

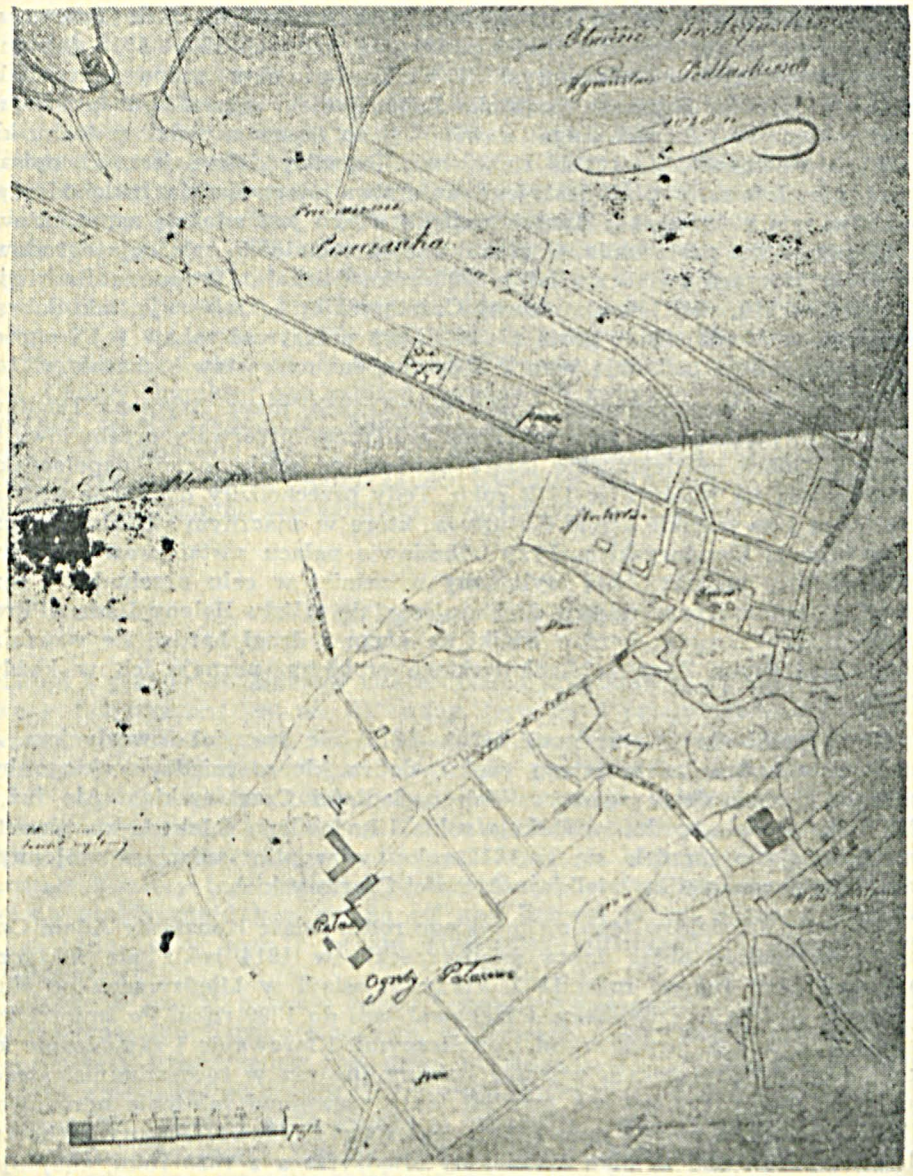

ryc. 3. Plan Sytuacyjny Miasta Dziedzicznego Międzyrzec w obwodzie radzyńskim, województwie podlaskim. 1828 rok. Oryginał w Muzeum Narodowym w Krakowie.

W 1829 roku książę Konstanty nabył wiele dzieł sztuki i umieścił je w pałacu międzyrzeckim. Ich dalszy los jest nieznany [6]. W 1832 roku ostatni z dziedziców dóbr międzyrzeckich, już na stałe opuszcza swą rezydencję i wraz z nową rodziną (ożenił się z Marią Dzierżanowską) osiedlił się w Weinhaus

[6] Sadaj Henryk: Międzyrzeckie zbiory dzieł sztuki ks. Konstantego Czartoryskiego. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VI (1974), s. 109—121.

pod Wiedniem, gdzie kupił niewielki pałac z obszernym parkiem i dużą kolekcją dzieł sztuki.

Podczas nieobecności księcia Konstantego, majątkiem zarządzał administrator A. Gogolewski. Dzięki jego gospodarności sytuacja na tyle uległa poprawie, że w 1841 roku wystawiono majątek na sprzedaż, bez długów. Tak brzmiała oferta:

„Dobra Międzyrzec składają się z 3114 włók powierzchni ziemi miary koronnej krajowej (w tym lasów włók 779 morgów 19 prętów 1259), na niej: jedno miasto Międzyrzec, dwadzieścia folwarków, 1700 korcy wysiewu mających, 50 wsi z 2000 gospodarstw złożonych, ogół ludności 18000, pięciu młynów, 2 gorzelni murowanych z aparatami parowymi nowego wynalazku, z pierwszych fabryk warszawskich sprowadzonymi, jednym browarem piwnym z młynem deptakiem, 1 pałacu z wielu murowanymi zabudowaniami, łatwo na zakłady fabryczne posłużyć mogącymi. Długów na tych dobrach nie ma żadnych" [7].

IV Etap. II połowa wieku XIX.

W 1844 roku dobra międzyrzeckie kupiła Aleksandra Potocka, która przystąpiła do unowocześniania w nich metod gospodarowania [8].

W tym czasie w sztuce ogrodowej zarysowały się nowe tendencje zmierzające do wykorzystania naturalnego bogactwa przyrody. Podstawą kompozycji stała się roślina. Powstają nowe parki naturalistyczne, w których regularność barokową zastąpiono swobodnymi nasadzeniami drzew i krzeów, naśladujących naturalne formy grup i skupin roślinnych. Obok czystych form krajobrazowych powstawały w tym okresie także ogrody eklektyczne czerpiące motywy ze stylów historycznych, podkreślające jednak nową zasadą uwielbienia piękna natury. Zwłaszcza istniejące już założenia ogrodowe przebudowywano w tym duchu, zachowując cenne elementy kompozycyjne minionej epoki.

Kolejny już raz możemy jedynie przypuszczać, jak wyglądała wtedy rezydencja międzyrzecka. Na podstawie skąpych materiałów źródłowych oraz zachowanych elementów substancji zabytkowej możliwe jest tylko odtworzenie charakteru ówczesnego założenia ogrodowego, bez dokładnego opisania jego planu.

Z tego właśnie okresu pochodzi nie datowany plan sytuacyjny, schematycznie przedstawiający układ kompozycyjno-przestrzenny ogrodu pałacowego. Zaznaczono na nim nowy pałac, wzniesiony w roku 1852 przez Aleksandrę Potocką oraz stary pałac, przerobiony w 1859 roku na młyn parowy, który spłonął w roku 1888. Wobec powyższego datowanie planu można ustalić na lata 1805—1888 (ryc. 4).

Autorem projektu nowej siedziby był Franciszek Maria Lanci, jeden z czołowych architektów polskich stylu eklektycznego. Według Aliny Bartczak: „obiekt ten od innych zaprojektowanych przez Lanciego różnił się niezwykle silnym zróżnicowaniem bryły, składającej się z wydłużonego korpusu

[7] Teki Glinki (w:) Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie.

[8] Kowalski Marian: Akt sprzedaży dóbr międzyrzeckich. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XX—XXII (1988—1990), s. 170—183.

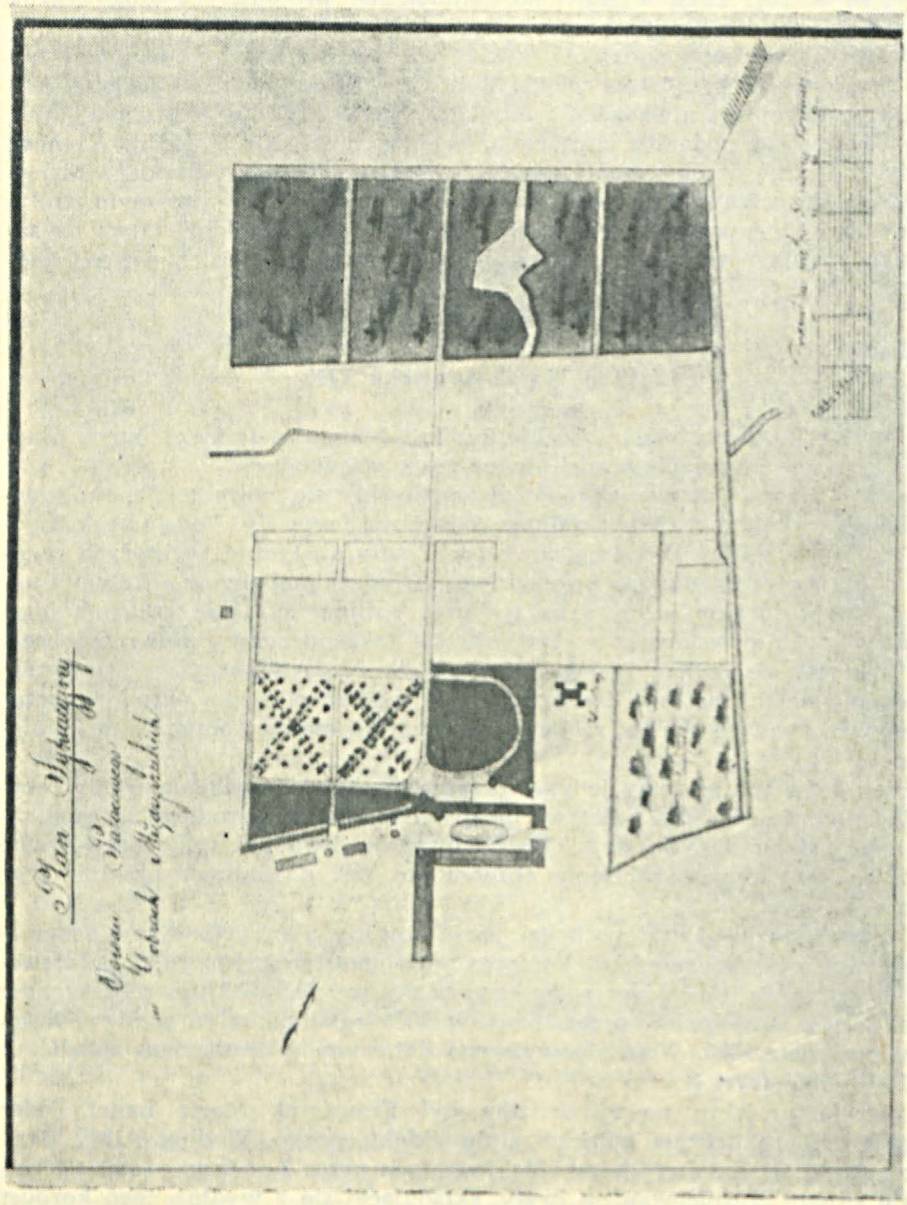

ryc. 4. Plan Sytuacyjny ogrodu pałacowego w dobrach międzyrzeckich. Plan niesygnowany i niedatowany. Oryginał w AGAD w Warszawie.

głównego, dwóch części piętrowych lecz o różnej wysokości oraz wyższej o dwie kondygnacje wieży" [9]. Wewnątrz pałacu, przy pokoju sypialnym, mieściła się domowa kapliczka z piękną marmurową statuą Niepokalanie Poczętej Najświętszej Dziewicy.

Oprócz projektu pałacu Lanci był także autorem projektów: domku stróża, drewnianego domku dla gajowego oraz drzwi oranżerii.

Wraz z budową nowej, okazałej siedziby właścicieli dóbr międzyrzeckich dokonano także zmian w ogrodzie. Autorem przebudowy był najprawdopodobniej również Franciszek Maria Lanci, znający obok architektury i sztukę ogrodową.

Brak opisu na planie syutacyjnym nasuwa nam wątpliwości co do kształtu korpusu pałacu. Porównując ten plan z wcześniej przedstawionymi widzimy, że zachowany został układ dawnych stajni i wozowni. Nie wiemy natomiast, czy cały ten układ oznacza nowo wzniesiony pałac, czy też tylko jego część. Wobec powyższego należy przyjąć nazwę całości jako zespołu pałacowego obejmującego także budynki administracyjne.

Zmiana lokalizacji pałacu, głównego elementu założenia ogrodowego, pociągnęła za sobą przekształcenia pozostałych części. Zlikwidowano barokowy układ parterów i gabinetów przy pałacu starym. Ich reprezentacyjny charakter zanikał już wcześniej, po wyjeździe z kraju Konstantego Czartoryskiego. Regularne formy parterów przekształcono w swobodne nasadzenia roślinności zaznaczone na planie jako zagajnik. Przed budynkiem nowego pałacu, na miejscu dawnych gabinetów urządzono owalny gazon.

W czasie przebudowy regularnego założenia ogrodowego na krajobrazowe, zachowano niektóre jego stare elementy kompozycyjne. Nie zmieniona pozostała część północno-wschodnia z kwaterami szkółek, sadów i ogrodu kuchennego oraz odgradzająca ją od dawnej części ozdobnej aleja lipowa, przechodząca dalej w groblę, którą obsadzono wówczas szpalerami grabowymi. Zachowano także wodny układ stawów i leśny charakter dzikiej promenady.

Dalsze przekształcenia założenia ogrodowego nastąpiły już za czasów nowego właściciela, hrabiego Andrzeja Potockiego, który nabył dobra międzyrzeckie w 1885 roku [10]. Po pożarze młynu parowego, hrabia Potocki przystąpił do uprzemysłowienia i unowocześnienia gospodarki swojej posiadłości. Na terenie założenia ogrodowego, w miejscu barokowego dziedzińca i pałacu wzniósł między innymi gorzelnię, istniejącą do dziś.

V Etap. Wiek XX.

Zmiany poczynione w rezydencji międzyrzeckiej w ostatnim etapie jej kształtowania nie wpłynęły na rozwój kompozycji ogrodowej. Dokonane w tym czasie zniszczenia i przekształcenia obniżyły wartość obiektu w porównaniu z innymi rozwiązaniami ogrodowymi w kraju.

Po tragicznej śmierci w 1908 r. dziedzica Międzyrzecczyzny Andrzeja hr. Potockiego s. Adama z Krzeszowic k/Krakowa, od 1910 r. dobrami mię-

[9] Bończak-Kucharczyk Ewa i inni: Dokumentacja ewidencyjna założenia pałacowo-ogrodowego w Międzyrzecu Podlaskim. 1980 r. (w:) Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu.

[10] Pleszczyński Adolf: Opis historyczno-statystyczny parafii międzyrzeckiej. Warszawa 1911, s. 21.

dzyrzeckimi zarządzał plenipotent Michał Jaworski. Ogrodem, sadem i pięknym parkiem zajmował się Antoni Benedykt Gąsowski.

O wyglądzie parku z tego okresu dowiadujemy się ze wspomnień Marii Szelągowskiej-Teski, córki pracownika dóbr międzyrzeckich: „park międzyrzecki (...) odgrodzony był od miasta tj. od ulicy Lubelskiej placem Św. Floriana. Zajmował olbrzymi teren. Od pałacu, domu naszego i Kazimierzostwa Jasińskich ciągnął się do strugi parkowej, w pobliżu której znajdowały się trzy duże stawy zarośnięte trzciną wodorostami i rzęsą. (...) Przerzucone przez rzekę dwa mosty łączyły właściwy park z tzw. „Dziką Promenadą", do której prowadziły aleje grabowe. Promenada był to niewielki las świerkowo-wiązowy o gęstym podszyciu leszczyny, jałowca i paproci. Drzewa wysokie, wówczas liczyły ponad 80 lat. (...) Pięknie utrzymane trawniki z klombami barwnych kwiatów zdobiły nasz park. Aleje kasztanowców krzyżowały się w kilku miejscach. Jedna z nich stanowiła granicę z rozległymi ogrodami: owocowym, warzywnym z oknami inspektowymi i cieplarnie wśród różnorodnych, pięknych kwiatów. (...) Park był „zamknięty" tzn. mieszkańcy miasta nie mieli do niego wstępu. (...) Między parkiem, pl. św. Floriana, a ulicą dawniej zwaną Zacerkiewną, rozciągał się duży sad" [11].

Porównując powyższy opis z planem sytuacyjnym ogrodu pałacowego z końca dziewiętnastego wieku (ryc. 4), zauważamy, że nastąpiły zmiany. Z rozbudowanego systemu wodnego zlikwidowano największy staw. Pozostały trzy mniejsze na granicy parku dolnego i górnego oraz jeden, położony na zachód. Przy północno-wschodniej granicy założenia ogrodowego powstał duży sad.

Kolejne przekształcenia wprowadził następny dziedzic dóbr międzyrzeckich, hrabia Andrzej Potocki, syn Krystyny i Andrzeja Potockich.

W czasie działań wojennych 1914—1918, założenie ogrodowe w Międzyrzecu ponownie zostało zniszczone. Stacjonujące tam wojska rosyjskie a po nich austriackie i niemieckie zrujowały architekturę zespołu pałacowego i zniszczyły roślinność parkową. Właściciel spalonej rezydencji po raz ostatni w dziejach wielkiej własności międzyrzeckiej wznosi pałac. I tym razem, tak jak to czynili i jego poprzednicy, zmienia jednocześnie lokalizację nowej siedziby, przesuwając ją w kierunku wschodnim. Autorem projektu jest Antoni Leopold Dygat [12]. W tym też czasie hrabia Potocki powiększa teren parku od północnego-wschodu, wygrywając spór z Zarządem Miasta o Plac św. Floriana [13]. Rozbudowuje również część przemysłowo-gospodarczą przy gorzelni. Dalsze inwestycje przerywa wybuch II wojny światowej, który rozpoczyna

---

[11] Szelągowska-Teska Maria: Międzyrzec mego dzieciństwa. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VI (1974), s. 181—182.

[12] Antoni Leopold Wincenty Dygat (1886—1949) architekt. Główne prace: gmachy Polskiej Wytwórni Papierów Wartościowych w Warszawie (1925—1929), Wojskowy Instytut Geograficzny (1933), domy Ministerstwa Spraw Wojskowych przy al. Niepodległości 245 i Koszykowej 79 w Warszawie (1937—1938), Radiostacja w Raszynie i we Lwowie (1929—1930), pałac hr. Andrzeja Potockiego s. Andrzeja. Projekty Dygata cechuje funkcjonalność i prostota rozwiązań przestrzennych. (w:) Łoza Stanisław. Architekci i budowniczowie w Polsce. Warszawa 1954, s. 67.

[13] Kowalski Marian i Makaruk Jan: Spór magnata o skrawek ziemi w Międzyrzecu. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. III (1971), s. 186—221.

w historii rezydencji międzyrzeckiej fazę dewastacji. Międzyrzec przez pewien czas znajdował się w rękach wojsk radzieckich. Pałac został wówczas ograbiony, a budynki przemysłowe częściowo zniszczone.

Po 28 września 1939 roku, w wyniku kilkudniowej bitwy miasto zdobyli Niemcy, którzy na terenie rezydencji Potockiego zorganizowali wojskową komendanturę. Następnie po wyzwoleniu stacjonowały tam jednostki wojsk radzieckich. Przez cały ten czas zespół pałacowo-ogrodowy ulegał dalszej dewastacji. 1 września 1946 roku dawną rezydencję dziedziców międzyrzeckich przeznaczono na Państwowy Dom Dziecka, przemianowany w roku 1979 na Pogotowie Państwowe Opiekuńcze. Zmieniła się całkowicie funkcja terenu dawnego założenia pałacowo-ogrodowego. W chwili obecnej obiekt ma kilku właścicieli, którzy podzielili całość na odrębne, powygradzane części.

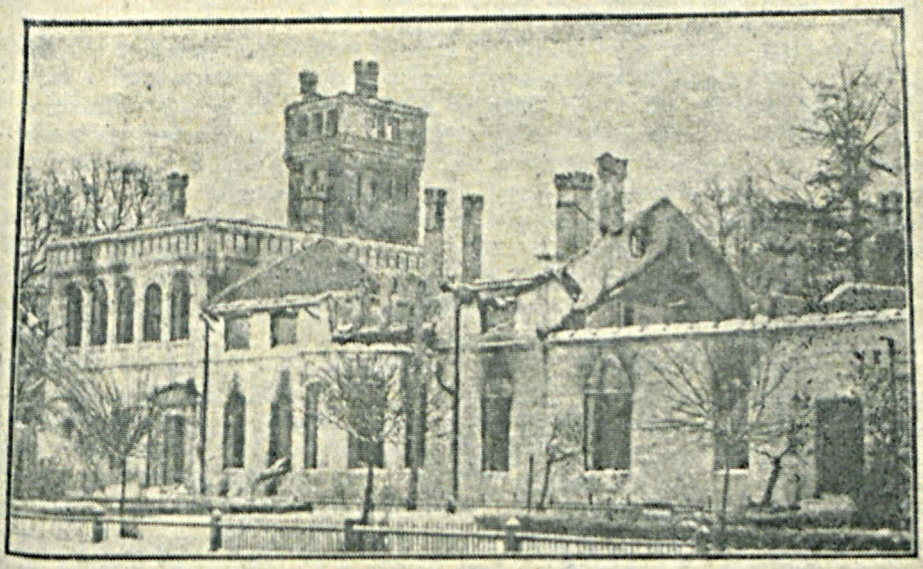

RUINY PAŁACU HR. POTOCKICH.

fot. 1. Ruiny pałacu Potockich. 1918 rok. (reprodukcja zdjęcia)

Po omówieniu kolejnych faz rozwojowych założenia ogrodowego widać, że przekształcenia rezydencji międzyrzeckiej spowodowane były nie tylko zmieniającą się w sztuce ogrodowej modą, ale także niestety sytuacją polityczną i gospodarczą kraju. Czynnikiem hamującym ciągłość rozwoju rezydencji były częste najazdy wojskowe, do których przyczyniło się niefortunne położenie geograficzne miasta. Międzyrzec leżał bowiem na szlaku przemarszu armii wschód-zachód. I tak na przykład w 1706 roku przeszły przez miasto wojska szwedzkie, w 1794 — polskie, 1796 — austriackie, 1812 — napoleońskie i rosyjskie, w latach 1829—1830 znowu polskie, 1831 — rosyjskie i polskie itd. Także klęski żywiołowe (pożary w 1680, 1735, 1845, powódź w 1788) niszcząco wpływały na tę posiadłość.

Stan zachowania substancji zabytkowej

Współcześnie ukształtowany ogród stanowi nawarstwienie następujących po sobie kolejnych faz stylistycznych. Przeszedł on ewolucję kompozycji od dworu z renesansowymi ogrodami kwaterowymi, przez barokowy i klasyczny ogród do naturalnego parku krajobrazowego. Najbogatsze w formy było założenie osiemnastowieczne, za czasów Czartoryskich. Rozplanowane z rozmachem z misternie opracowanymi detalami barokowych kwater, wzbudzało ogólny podziw. Gośćmi ówczesnej rezydencji były osobistości historyczne. W roku 1780 nocował tam, wracając z Petersburga do Wiednia, austriacki cesarz Józef II.: „Wyszedł na spacer do ogrodu, bawił się godzinę całą to rozmową to błąkaniem się po alejach zamkowych" [14].

W 1782 roku w pałacu międzyrzeckim dwa dni bawił książę rosyjski Paweł. W latach 1805, 1814 i 1816 książę Czartoryski podejmował w swojej rezydencji Cara Aleksandra I.

Stan obecny założenia ogrodowego jest konsekwencją przeobrażeń dokonanych na przestrzeni kilku wieków oraz zaniedbania kompozycji i czynionych w niej nieprzemyślanych zmian od 1946 roku. Zmieniła się funkcja terenu. Nowi właściciele całkowicie podporządkowali go swoim potrzebom. Nie zmienione pozostało jedynie jego ukształtowanie. Nadal rozróżniamy park górny i park dolny. Jakże inny jest jednak ich charakter w niczym nie przypominający istniejących tam niegdyś barokowych układów kompozycyjnych z wypielęgnowanymi parterami i strzyżonymi boskietami... Porównując stan współczesny obiektu z planem z końca osiemnastego wieku (ryc. 1) zauważamy niewyraźnie kontury i pozostałości wspaniałego drzewostanu wskazujące na zarysy pierwotnych koncepcji kompozycyjnych (ryc. 6). Częściowo zachował się kwaterowy układ. Wyznaczają go drogi i aleje z pozostałymi okazami starych lip, kasztanowców i jesionów. Zmieniły się funkcje poszczególnych kwater. Na dawnej reprezentacyjnej części przy pałacu rozwija się obecnie działalność gospodarcza. Obok zabytkowej gorzelni, wytwórni win i starego budynku, stanowiącego pierwotnie jeden z elementów zespołu pałacowego hrabiny Potockiej, znajdują się zabudowania współczesne. Ze wspomnianego pałacu zachowała się baszta. Zmieniła się funkcja dawnego ogrodu kuchennego. Teraz jest to krajobrazowe wnętrze parkowe z nielicznym starodrzewem. Interesujące wydaje się zachowanie (przypadkowe? celowe?) lokalizacji dawnego domku ogrodnika. W miejscu tym stoi dziś budynek mieszkalny. Utrzymano natomiast pierwotny charakter kwater „sadu fruktowego". Nadal uprawia się tam drzewa owocowe. Czytelny jest układ małych stawów, wchodzących dawniej w rozbudowany system wodny założenia pałacowego, wielkie zaś zwierciadło stawu dużego zarasta naturalnym zbiorowiskiem olsu. Teren dzikiej promenady, zapowiadającej pod koniec osiemnastego wieku zmianę w sztuce ogrodowej, użytkowany jest obecnie jako sad.

Spacerując dziś po parku trudno sobie wyobrazić, że była to niegdyś wspaniała jednorodna kompozycja. Niszczona i odbudowywana na przestrzeni stuleci, najbardziej jednak została zniekształcona w okresie, kiedy założenie pałacowe przestało być rezydencją konkretnego właściciela. Piękna w założeniu własność społeczna nie sprawdziła się w życiu.

---

[14] Teki Ciołka, o.c.

ryc. 5. Plan założenia pałacowo-ogrodowego w Międzyrzecu Podlaskim, skala 1 : 1000. 1980 rok.

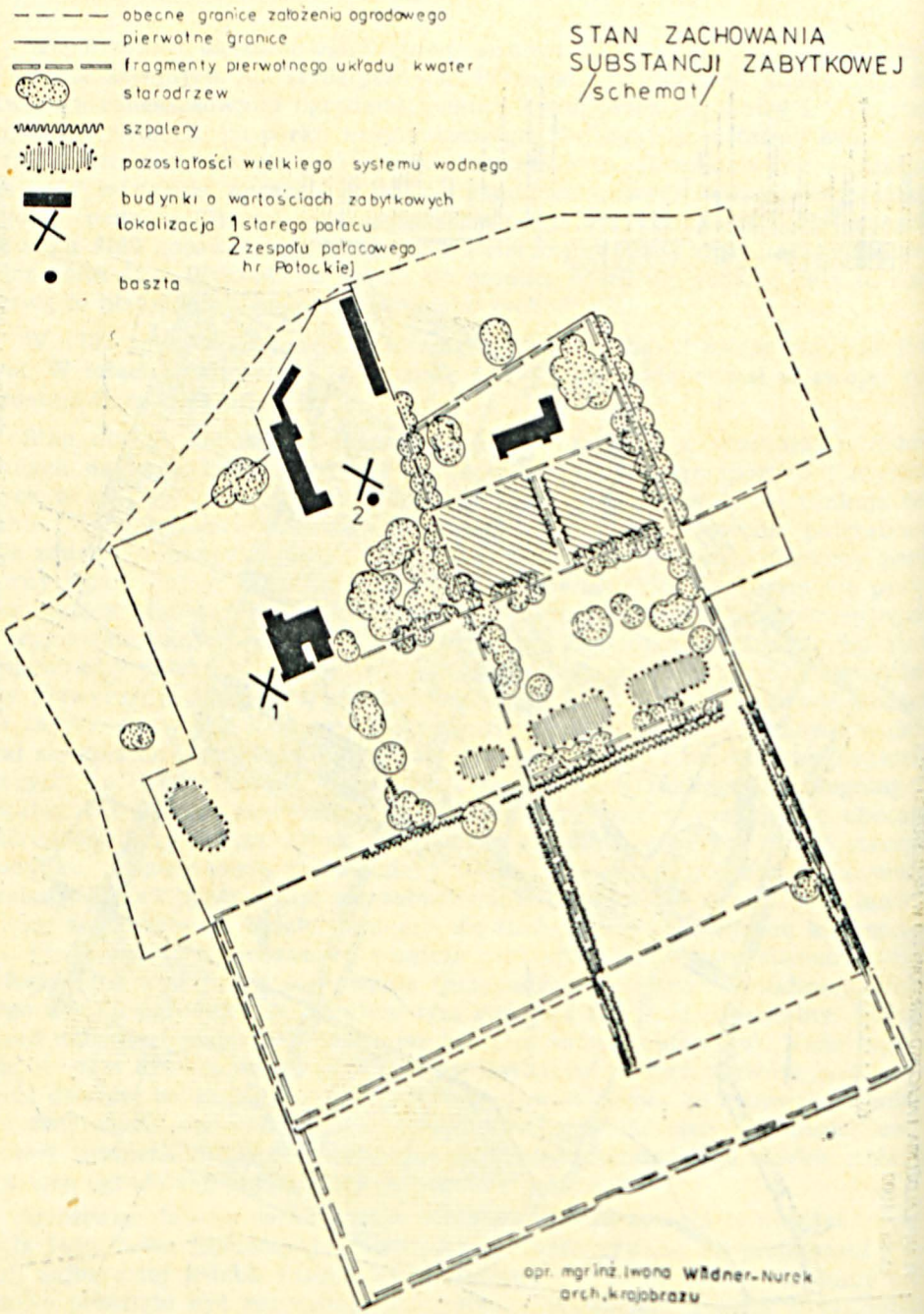

ryc. 6. Stan zachowania substancji zabytkowej założenia pałacowo-ogrodowego w Międzyrzecu Podlaskim. (schemat)

STANISŁAW JARMUŁ

GOSPODARKA DÓBR MIĘDZYRZECKICH W LATACH 1866—1886 *

Dwudziestolecie pouwłaszczeniowe zakończone sprzedażą dóbr w roku 1844 było wypełnione szeregiem prób podejmowanych przez właścicielkę dóbr, zmierzających do przystosowania ich struktury organizacyjnej i działalności do nowych, bardzo szybko zmieniających się warunków społeczno-ekonomicznych.

Zmiany społeczno-gospodarcze w Królestwie Polskim po roku 1864

Po uwłaszczeniu Królestwo Polskie weszło w okres przyśpieszonego rozwoju stosunków kapitalistycznych. Zmieniały się też radykalnie warunki, w jakich działała wielka własność rolna. Bardzo szybko rosła ilość fabryk, powstawały nowe okręgi przemysłowe. W sposób widoczny wzrastały obroty handlowe, rozwijał się transport kolejowy.

Królestwo Polskie nadrabiało swoje wieloletnie zacofanie w stosunku do bardziej rozwiniętych już w pierwszej połowie XIX wieku krajów Europy Zachodniej [1]. Najbardziej jaskrawym przykładem świadczącym o tempie zmian kapitalistycznych w Królestwie jest wzrost jego obrotów handlowych. W latach 1850—1880 wzrosły one dziesięciokrotnie, podczas gdy obroty europejskie wzrosły w tych samych latach tylko trzy i pół krotnie [2].

Zmiany kapitalistyczne objęły swoim zasięgiem również i rolnictwo. Odgórnie przeprowadzone reformy miały wpływ na kierunek i głębokość przemian występujących w stosunkach gospodarczych i społecznych. W dalszym

---

* Artykuł niniejszy stanowi znaczną część pracy doktorskiej Autora wykonanej w 1977 r. w Zakładzie Nowożytnej Historii Polski Wydziału Humanistycznego UMCS w Lublinie pod kierunkiem prof. dr. hab. Tadeusza Mencla. (Przyp. Red.).

[1] I. Pietrzak Pawłowska, Uprzemysłowienie ziem polskich na tle europejskim. Pamiętnik X Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie, Warszawa 1968, t. I s. 319 — 320.

[2] Andrzej Jezierski, Handel zagraniczny Królestwa Polskiego 1815 — 1864. Warszawa 1967, s. 96. Obrót handlowy Królestwa wzrósł z 3 funtów do 41, Niemiec z 70 do 294, Wielkiej Brytanii ze 169 do 698 funtów. Jest rzeczą oczywistą, że dane te, ilustrując szybkie tempo przemian w Królestwie, wskazują jednocześnie na ogromne różnice potencjału ekonomicznego między Królestwem i wspomnianymi krajami.

ciągu utrzymana została dominacja ekonomiczna wielkiej własności, w której ręku pozostała prawie połowa ziemi. Drugim zjawiskiem występującym w rolnictwie Królestwa Polskiego był pogłębiający się w miarę upływu lat głód ziemi na wsi. Duża liczba małorolnych i bezrolnych chłopów zmuszona została do opuszczenia wsi w celu poszukiwania pracy i chleba w rozwijającym się przemyśle lub też pozostawała na wsi na usługach bogatszej grupy chłopów lub dworu.

Wielka własność po utracie pańszczyźnianej pracy chłopów musiała szybko rozstrzygnąć problem siły roboczej. Problem ten był mocniej przeżywany przez majątki, gdzie dłużej utrzymywała się pańszczyzna, gdzie słabiej i wolniej wychodzono naprzeciw zmianom występującym w rolnictwie przed rokiem 1864. Z kwestią tą, wiązały się ściśle duże pozostałości feudalne w rolnictwie. Przejawiały się one w szeregu powinności, jakie w dalszym ciągu wieś świadczyła na rzecz dworu, w utrzymaniu serwitutów leśnych, pastwiskowych i własności gminnej. Duże trudności dla gospodarki chłopskiej wynikały z istnienia szachownicy, która była konsekwencją sytuacji gospodarki chłopskiej sprzed 1864 r. Korzystnym natomiast zjawiskiem dla chłopskiej gospodarki było uzyskanie przez nią samodzielności, produkowała ona już teraz na własny rachunek.

Wzrost liczby ludności miast tworzył wzrastające stale zapotrzebowanie na artykuły spożywcze. Zjawisko to było bodźcem do dalszej intensyfikacji upraw i zwiększonego udziału rolnictwa w kapitalistycznej wymianie towarowej.

Wielkie gospodarstwa obszarnicze pozbawione tej części udziału w dochodach, którą wypracowywali chłopi pańszczyźniani, musiały prowadzić działalność ekonomiczną opartą o ścisłą kalkulację kapitalistyczną. Uzyskiwanie kwot z odszkodowań za przekazaną chłopom ziemię i duże możliwości korzystania z kredytów bankowych ułatwiało w znacznym stopniu ich sytuację i dostosowanie się folwarków do nowych warunków ekonomiczno-społecznych.

Wielka własność powiększała obszar pól uprawnych przez zagospodarowywanie terenów leżących odłogiem [3]. Zaczęto w sposób zorganizowany wprowadzać doskonalony z każdym rokiem płodozmian, a na pola maszyny rolnicze i częściowo nawozy sztuczne, korzystając jednocześnie z różnych półfeudalnych form organizacji w wielu folwarkach i całych majątkach.

Rozwój przemysłu i rolnictwa był okresowo hamowany przez wielkie kryzysy gospodarcze, które w latach 1873—1878 i 1884—1888 wstrząsnęły ekonomiką wielu państw europejskich. Szczególnie głęboko przeżyło rolnictwo polskie kryzys zapoczątkowany na wiosnę 1884 roku i trwający właściwie jeszcze w latach dziewięćdziesiątych. Spadek cen, wyczerpanie się rezerw w pierwszym okresie kryzysu i napływ zboża ukraińskiego to główne czynniki, które stworzyły bardzo trudną sytuację dla wielkiej własności ziemskiej. Już na

[3] Od roku 1859 do 1907 obszar pól uprawnych w Królestwie zwiększył się z 5,9 mln, do 6,9 mln ha. Por. I. Kostrowicka, Z. Landau, J. Tomaszewski, Historia gospodarcza Polski XIX i XX w. Warszawa 1966, s. 157. Według I. Rutkowskiego obszar pól uprawnych zwiększył się w tym czasie do 7 mln mórg. Por. Historia gospodarcza Polski. Poznań 1950, t. II, s. 285.

początku kryzysu dobra międzyrzeckie zostały zmuszone do zaciągnięcia pożyczki w wysokości ponad 35 tys. rbs. Kryzys agrarny wpłynął na przyśpieszenie intensyfikacji upraw, przyśpieszył też przechodzenie wielkiej własności ziemskiej na tory gospodarki kapitalistycznej i rezygnację z wielu jeszcze form pozostałości feudalnych istniejących w rolnictwie w pierwszym dwudziestoleciu po uwłaszczeniu. W wielu majątkach znaczne obszary przeznaczano na parcelację [4].

Rozwój gospodarczy regionu

Z początkiem nowego okresu w historii dóbr międzyrzeckich zbiega się przeprowadzenie reformy administracyjnej w Królestwie Polskim. W wyniku zmian z roku 1867 od powiatu radzyńskiego odłączone zostały płd.-wschodnie ziemie powiatu włodawskiego. Zmniejszony powiat radzyński zajmował ponad 1 500 km². W jego skład wchodziły miasta Radzyń i Międzyrzec oraz 14 gmin wiejskich [5]. W pierwszym roku istnienia powiatu jego ludność liczyła 61 339 mieszkańców, w roku 1872 — osiągnęła 71 462 [6]. W miastach zamieszkiwało około 16% ogólnej liczby ludności [7]. Do roku 1889 liczba mieszkańców powiatu radzyńskiego zwiększyła się o 15 533 czyli o 25% [8]. W omawianych latach obserwujemy szybki wzrost ludności miast: Międzyrzeca z 9 382 w roku 1872 do 12 094 w roku 1898, Radzynia z 3 420 do 4 619. Natomiast w widoczny sposób zaznaczył się spadek ludności wsi w powiecie z 64 650 do 60 759. Zjawisko to zostało pogłębione odpływem części ludności do miast w poszukiwaniu pracy oraz dużą śmiertelnością w okresie epidemii cholery, która w latach 1875—1876 zbierała straszliwe plony [9].

Przy rozpatrywaniu tej kwestii należy wziąć pod uwagę też fakt, że ubytek ludności w omawianym okresie był o wiele większy od wykazanej różnicy, gdyż przyrost naturalny, który był stosunkowo wysoki i w latach

---

[4] A. Kierek — Rozwój kapitalizmu w rolnictwie regionu lubelskiego w latach 1864 — 1913. Lublin 1964, s. 223 pisze: „Faz kryzysów i depresji można wyodrębnić w zasadzie tylko dwie: pierwszą, trwającą około 10 lat w larach 1885 — 1895 i drugą trwającą stosunkowo krótko w latach 1900 — 1905. Faza pierwsza, to faza głębokiego, długotrwałego kryzysu rolniczego, spowodowanego głównie napływem na rynki zachodnio-europejskie zboża amerykańskiego, a na rynek Królestwo zboża z Ukrainy"; J. Łukasiewicz, Kryzys agrarny na ziemiach polskich w końcu XIX wieku. Warszawa 1968, s. 11, 113—114, 145—146, 193; R. Chomać, Struktura agrarna Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX w. Warszawa 1970, s. 202, 204.

[5] Dziennik Praw Królestwa Polskiego. Warszawa 1867, s. 359.

[6] W. Załęski, Statystyka porównawcza Królestwa Polskiego. Warszawa 1876 s. 331 — 332.

[7] Radzyń liczył 3 430 mieszkańców a Międzyrzec 9 382. Pamiatnaja Kniżka siedleckoj gubierni 1889; AGAD, Komisja Spraw Wewnętrznych i Duchownych syg. 3 917, Miasto Radzyń.

[8] Obliczono na podstawie Obzor siedleckoj gubierni z r. 1888.

[9] J. Olszański obliczył, że w roku 1873 na 205 zmarłych w gminie Drelów 137 zmarło na cholerę. Patrz Rocznik Międzyrzecki, Międzyrzec Podlaski 1969, t. I, s. 54; I. Kostrowicka, Z. Landau, J. Tomaszewski, op. cit., s. 153.

1878—1887 wynosił 4,83% ogólnej liczby ludności [10] .W omawianym okresie tylko w roku 1882 liczba urodzeń równała się liczbie zgonów [11]. Nie można też przy omawianiu problemu demograficznego w powiecie radzyńskim pominąć sprawy emigracji. Zjawisko to pojawiło się w masowej skali po roku 1875. Dwa czynniki zdecydowały o tym, że emigracja miała charakter masowy, a mianowicie: gospodarczy i polityczny. Poważna ilość tych, którzy opuszczali powiat, to ludzie poszukujący pracy i chleba. Przedstawiciele poszczególnych rodzin wyjeżdżali wcześniej a po znalezieniu pracy zabierali pozostałą część rodziny. W późniejszych latach skwitował tę sprawę miejscowy korespondent „Zarania", „że paromorgowi i pojechali do Parany, to im się nie dziwimy, bo ziemia nie dawała im utrzymania" [12]. W skład tej części emigracji, którą pobudki polityczne zmuszały do opuszczenia kraju wchodzili ludzie unikający represji za udział w powstaniu styczniowym i unici, szczególnie ostro prześladowani w latach 1875—1905 [13].

Z ogólnej ilości 251 137 mórg na terenie powiatu przeszło w ręce chłopskie w roku 1864 — 129 329 mórg tj. 49% ogólnej powierzchni uprawnej, a do roku 1886 dalsze 5 547 mórg, zwiększając w ten sposób obszar ziemi w rękach chłopskich do 51%. Pozostałe 49% ziemi stanowiło własność 41 obszarników będących właścicielami 106 folwarków. Największym majątkiem pośród nich były dobra Potockich w Międzyrzecu liczące ponad 45 000 mórg. Potoccy mieli w swoich rękach 36% ziemi zajmowanych w powiecie radzyńskim przez obszarników. W ich rękach była cała północna część powiatu.

Czynnikiem dynamizującym północną część powiatu i wpływającym na przyśpieszenie tempa przemian ekonomicznych było wybudowanie i oddanie do użytku w roku 1867 kolei warszawsko-terespolskiej, która ułatwiała dworowi międzyrzeckiemu zbyt artykułów, wywożonych do różnych miast poprzednio w ramach podwód przez bojarów [14].

Podstawowymi gałęziami przemysłu w powiecie radzyńskim były: gorzelnictwo i młynarstwo. Masowo eksportowano z obszaru powiatu mąkę i spirytus. W roku 1886 w radzyńskich gorzelniach przerobiono 124 000 kwintali ziemniaków [15]. W dworskim przemyśle spożywczym pracował niewielki od-

---

[10] E. Strasburer, Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego za rok 1915. Warszawa 1916, s. 82.

[11] Obliczenia autora na podstawie Obzor siedleckiej guberni za odpowiednie lota.

[12] Zaranie nr 36 r. 1911.

[13] Ciekawostkę powinien stanowić fakt, że o jednej i takich polskich rodzin emigranckich czyni wzmiankę w swych utworach Maria Konopnicka. W „Panu Balcerze w Brazylii" pisze ona, że wśród tubylców znajdowało się białe dziecko, sierota po zmarłych w Brazylii emigrantach z Radzynia. „A więc krzyknę: A ty co tu między temi małpami robisz... A on: Ja sierota. Skąd. A z Radzynia — Jakeś się tu dostał? Z ojcami. Jeno umarli tom wstał". M. Konopnicka, Pisma wybrane. Warszawa 1952, s. 203.

[14] W roku 1867 wybudowano linię kolejową Warszawa—Terespol, a w roku 1870 przedłużano ją do Brześcia. Jezierski op. cit., s. 83.

[15] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego. Warszawa 1888. t. IX, s. 482.

setek ogólnej liczby ludności powiatu. Natomiast o chałupnictwie i rzemiośle niewiele można powiedzieć ze względu na prawie całkowity brak źródeł dotyczących tego działu gospodarki w pierwszym dwudziestoleciu po uwłaszczeniu.

Na ankiety w tej sprawie, rozesłane w roku 1885 do wszystkich powiatów Królestwa Polskiego, nikt z powiatu radzyńskiego nie odpowiedział [16].

Międzyrzec Podlaski

W latach poprzedzających bezpośrednio uwłaszczenie Międzyrzec Podlaski był stosunkowo dużym miastem liczącym w roku 1860 — 8 102 mieszkańców. Lublin w tym samym roku liczył 19 054 ludzi [17]. Dalszy szybki rozwój Międzyrzeca nastąpił po roku 1864. Korzystne dla rozwoju miasta było uwłaszczenie, a następnie ograniczenie i likwidacja praw i feudalnej zależności od A. Potockiej, która w okresie przeduwłaszczeniowym szeregiem posunięć mających na celu zwiększenie dochodów dominium ograniczała rozwój miasta, a swoich praw dochodziła nawet przy pomocy wieloletnich procesów. Niezwykle korzystny wpływ na gospodarczy rozwój Międzyrzeca wywierała wybudowana w roku 1867 linia kolejowa Warszawa — Terespol. Dzięki niej Międzyrzec uzyskał dogodne połączenie z największymi ośrodkami handlowymi w Królestwie i za granicą. Rozwój Międzyrzeca po roku 1864 miał swe podłoże również w ogólnym rozwoju Królestwa Polskiego, pogłębianiem się wpływów kapitalistycznych, skupianiem się coraz większych grup ludności utrzymujących się z zajęć pozarolniczych. Jednocześnie miasto nie utraciło swojej dawnej roli centrum gospodarczego dóbr międzyrzeckich, dla których lokalny rynek międzyrzecki stał się bardziej chłonny. W rezultacie wzrastała liczba ludności miasta: w roku 1882 wynosiła ona już 9 478, a w 1889 — 12 094. W okresie 7 lat wzrosła ona około 30%. Międzyrzec był największym miastem w powiecie radzyńskim, drugim co do wielkości w guberni siedleckiej i dwudziestym pierwszym w Królestwie Polskim. W roku 1875 pożar strawił całkowicie część śródmieścia Międzyrzeca. Klęska ta stała się przyczyną większego zainteresowania się miastem ze strony prasy, która podała o nim sporą ilość informacji, a „Tygodnik Ilustrowany" zamieścił rysunek Pillatiego przedstawiający spalone domy wokół rynku wypełnionego chłopskimi furmankami i gromadami ludzi [18].

---

[16] A. Zakrzewski, Przemysł włościański, teoria kwestii jej stan i widoki u nas. Warszawa 1888, s. 8 — 9.

[17] H. Chamerska, struktura własności ziemskiej w podlaskichc powiatach guberni lubelskiej 1832 — 1863. Społeczeństwo polskie w XVIII i XIX w. pod red. W. Kuli i J. Leskiewiczowej Warszawa 1972, t. V, s. 10. Łuków — 3 311 mieszkańców, Biała Podlaska — 3 786 mieszkańców. Ibidem.

[18] Tygodnik Ilustrowany. 1875, s. 342.

Rejon dóbr w okresie wzmożonej rusyfikacji

W Międzyrzecu szkoła polska istniała do roku 1867. Jej likwidacja w pierwszych latach popowstaniowych wywołała żywą reakcję miejscowego społeczeństwa, które w sposób świadomy i zorganizowany broniło polskiej szkoły i nauczyciela [19]. W ramach rusyfikacji władze carskie rozpoczęły akcję masowego zakładania rosyjskich szkółek. W dobrach międzyrzeckich powstały one w Dołdze w roku 1866 (przemianowana z greko-unickiej na ruskounicką), w Drelowie istniejącą od roku 1834 szkołę zamieniono w roku 1867 na rusko-unicką, to samo uczyniono w Żabcach, Witorożu, Zahajkach, Koszelikach, Kwasówce [20]. Większa koncentracja szkół z rosyjskim językiem nauczania w okolicach Międzyrzeca w omawianym okresie, a także założenie tu w ostatnim ćwierćwieczu XIX w. 8-miu szkół cerkiewnych (z 14 w całym powiecie radzyńskim) [21] wiązała się z ostrą akcją rusyfikacyjną prowadzoną wśród mieszkających tu unitów [22]. Na terenie dóbr doszło również do krwawego starcia chłopów unickich z wojskiem w Drelowie, gdzie w styczniu 1874 na rozkaz sztab kapitana Andrejewa i naczelnika powiatu wojsko użyło broni. W starciu z wojskiem zginęło 12 osób [23]. Ostre prześladowania unitów trwały do rewolucji 1905 roku. Nie przynosiły one jednak władzom zaborczym trwałych rezultaów. Na stacji kolejowej w Międzyrzecu doszło w roku 1883 do próby wręczenia przez unitów petycji kardynałowi Venutellemu jadącemu na koronację Aleksandra III do Moskwy. Żandarmeria carska ściągała z torów kolejowych ludzi chcących zatrzymać pociąg i przekazać na ręce kardynała petycję [24]. W okresie popowstaniowym przedstawiciele administracji carskiej stwierdzali istnienie wśród ludności unickiej głębokiej świadomości narodowej oraz głębokie przywiązanie do polskiej kultury i języka. Dochodziło też do częstego manifestowania przez ludność postawy patriotycznej. W jednej ze wsi po wyjściu z cerkwi śpiewano „Jeszcze Polska nie zginęła" [25]. Okolice Międzyrzeca podlegały silniejszej niż inne rejony presji rusyfikacyjnej ze względu na unitów. Sprawa stawała się głośna w całej Europie, zajmowali się nią pisarze i działacze polityczni [26].

---

[19] N. I. Teodorowicz. Siedleckaja Uczebnaja Dyrekcja. Opisanie uczebnych zawiedienij i główniejszych miestnosti siedleckoj Gubierni. Siedlce 1906, t. II, s. 40; S. Jarmuł, Powiat Radzyński 1861 — 1914, Lublin 1961, s. 62.

[20] N. I. Teodorowicz, op. cit., s. 46 — 59.

[21] Tamże, s. 115 — 117.

[22] „Od roku 1875 dotrzymuje się straszna, bolesna historia męczeństwa chłopów — pisał w roku 1905 „Robotnik" organ PPS. „Robotnik" nr 61 105.

[23] J. Wasilewski, Dzieje męczeńskie podlasia i chełmszczyzny. Kraków 1916, s. 26. W. Grabieński, Dzieje narodu polskiego. Warszawa 1906, s. 569. Liczbę tę bezpostawnie zwiększono do kilkudziesięciu.

[24] J. Łubieńska, Podlaskie „Hospody pomyłuj". Kronika 33 lat prześladowania Unii. Kraków 1908, s. 81.

[25] E. M. Krzyżanowskij, Ruskoje Zabużje: Chołmszczina i Podlaszje. Petersburg 1911, s. 182.

[26] L. Baumgarten, Dzieje Wielkiego Proletariatu. Warszawa 1966, s. 242. Porównaj też. M. Kowalski, Unici Międzyrzecczyzny w walce o polskość. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. X (1978), s. 31—59; Zanim wróciła Polska. Martyrologium ludności unickiej na Podlasiu w latach 1866—1905 w świetle wspomnień. Wybór i opracowanie: Tadeusz Krawczak. Warszawa 1994 s. 143, 182, 183, 190, 238, 246, 259.

Znane są ogólnie sprawy związane ze wzrostem zainteresowania tym rejonem ze strony działaczy oświatowych i społeczno-politycznych. W następnych latach rozpoczęli oni zakrojoną na szeroką skalę działalność polityczną wśród miejscowej ludności.

Zmiany organizacyjne w dobrach

Zmiany w życiu społecznym, politycznym i gospodarczym wpływały na losy dóbr międzyrzeckich. Po uwłaszczeniu Potocka przeprowadziła również reorganizację ich zarządzania. Sprawa ta zbiegała się ze śmiercią męża właścicielki — Augusta Potockiego w roku 1867. Sporządzony 18 30 maja 1867 roku akt notarialny dotyczący spadku po Auguście mówi, że Aleksandrze Potockiej należy się majątek wartości 992 000 rbs. W wyniku dalszych pertraktacji Potocka otrzymała Wilanów i Dąbrówkę, a gotówki spadkowej zrzekła się na rzecz innych członków rodziny [27]. W tym samym czasie zapadły decyzje o konieczności przeprowadzenia zmian w zarządzaniu i administrowaniu majątkiem.

Dotychczasowy aparat administracyjny nastawiony na gospodarkę opartą o olbrzymie świadczenia feudalne chłopów pańszczyźnianych i egzekucję powinności bez zmian nie mógł być przydatny do nowych zadań. Zmieniona sytuacja, w której trzeba było organizować produkcję w oparciu o najemną siłę roboczą w pewnej tylko części uzupełnioną przez uzależnioną jeszcze różnymi formami pozostałości feudalnych wieś, stawiała szereg nowych wymagań.

Reorganizację administracji zapoczątkowała wydana 11 VIII 1867 roku instrukcja o organizacji rachunkowości. Zlikwidowana została Kontrola Generalna Dóbr i Interesów Augusta Potockiego, a na jego miejsce powstało Biuro Centralne Augustowej Potockiej [28]. Zadecydowała ona, że „Zarząd Dóbr Międzyrzeckich i Wilanowskich skoncentrowany ma być w jednej osobie siedzibę w Wilanowie mającej" [29]. Wprowadzono rozgraniczenie między czynnościami administracyjnymi i rachunkowymi przez wprowadzenie funkcji

[27] AGAD, AGWil., Biuro Centralne .... A. Potockiej 1, Kontrakt sprzedaży dóbr Międzyrzec, s. 90. pismo Stanisława Potockiego z 20 lutego 1883 (luzem) wyjaśnia, że Aleksandra Potocka cały swój spadek po mężu przelała na Maurycego Potockiego, Marię z Sanguszków Potocką i Stanisława Potockiego. Dobra międzyrzeckie stanowiły własność Al. Potockiej i z tego względu nie były objęte testamentem A Potockiego.

[28] AGAD, AGWil., Biuro Centralne Augustowej Potockiej 1. Kontrakt sprzedaży dóbr Międzyrzec.; M. Kowalski: Akt sprzedaży dóbr międzyrzeckich (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XX—XXII (1988—1990) s. 170—183.

[29] Ibidem. W liście z 11 IX 1867 Potocka pisała: „korzystałam z mojego tutaj pobytu, ażeby przeliczając Ur AP (Andrzej Potocki — przypis autora) obecny stan moich interesów, zasięgnąć jego rady co do sposobu zaprowadzenia odpowiedniej organizacji stosunków administracyjnych w majątkach przy mnie pozostałych. W porozumieniu więc z nim postanowiłam o planie ogólnym, któren zamyślam wprowadzić urzeczywistnić zaraz po moim powrocie do Królestwa, a którego główne rysy są scentralizowane w Wilanowie Zarządu Dóbr Międzyrzeckich i Wilanowskich jako też całej rachunkowości Dóbr i Interesów w końcu całego stosunku kasowego (brulion w posiadaniu autora).

generalnego rachmistrza. Dotychczasowy administrator międzyrzecki przeniesiony został do Wilanowa, a dobrami międzyrzeckimi miał kierować jego pomocnik w charakterze zastępcy. W Międzyrzecu stworzony został aparat kierujący produkcją. W skład tej grupy wchodziły cztery osoby w administracji i księgowości oraz dwudziestu jeden ekonomów i karbowych [30]. Wszystkie decyzje administratora i jego zastępcy nabierały ważności dopiero po zatwierdzeniu ich przez Aleksandrę Potocką. Nawet decyzje podejmowane przez administratora podczas dłuższej nieobecności Potockiej w dobrach musiały uzyskać zatwierdzenie po jej powrocie. Zobowiązań i operacji gospodarczych, których wartość przekraczała 300 złp, nie wolno było administratorowi w ogóle przeprowadzać. Raporty gospodarcze i informacje dóbr przesyłano Potockiej nawet do Francji, gdzie przechodziła kurację [31].

Do spraw organizacyjnych należy zaliczyć sprawy dzierżawienia folwarków. W roku gospodarczym 1865/66 Potocka zostawiła we własnej administracji 8 folwarków: Dołhę, Dołhołękę, Halasy, Zadworny, Żerocin, Krzewicę, Krzymoszyce (nowy folwark) i Tuliłów. W rękach dzierżawców natomiast było 11 folwarków: Żabce, Przyłuki, Rogożnica, Danówka, Łózki, Grabowiec, Turów, Ostrówki, Drelów, Bereza i Witoroż [32]. System dzierżaw był w następnych latach rozbudowywany. Przedłużono wygasające umowy na dalsze okresy. W roku 1880 przedłużono umowy dzierżawne folwarków: Przyłuki, Żabce, Worsy, Łózki, Danówka do roku 1886, 1888 a nawet do roku 1897. W dzierżawę oddawano też następne folwarki oraz młyn i propinację w Międzyrzecu [33]. W rezultacie w roku 1881/82 w dzierżawie znalazło się 15 folwarków a w rękach własnej administracji tylko 6 [34]. Zwiększenie się liczby folwarków z 18 w roku 1853 do 21 w roku 1882 nastąpiło w drodze reaktywowania folwarku w Worsach i utworzenia nowych folwarków w Krzymoszycach i Augustówce [35] w latach pouwłaszczeniowych. W roku 1885/86 we własnej administracji pozostały Dołha, Dołhołęka, Halasy, Ostrówki, Zadworny i Żerocin. Dzierżawy dawały stały i pewny dochód wynoszący w latach osiemdziesiątych ponad 15 000 rbs i zwalniały właścicielkę z szeregu obowiązków, których możliwe, że wcześniej już nie chciała brać na siebie, a którym w latach osiemdziesiątych już nie mogła podołać.

---

[30] AGAD, AGWil., Kontrola Jeneralna Dóbr i Interesów Augusta Potockiego 27, Raport 1860 — 1891 (luzem).

[31] AGAD, AGWil., Biuro Centralne Augustowej Potockiej 44 (luzem) Listy administratorów 1871 — 1881. List Potockiej wysłany z Vichy 27 VII 1882 r.; Administrator w dobrach włodawskich Augusta Zamojskiego miał prawo decydowania o wydatkach do 500 złp. Instrukcje gospodarcze dla dóbr magnackich i szlacheckich XVIII i XIX w. Wydali: B. Baranowski, J. Bartys, A. Keckowa, J. Leskiewicz. Wrocław 1958, t. I s. 331.

[32] AGAD, AGWil., Kontrola Jeneralna dóbr A. Potockiej 27, Raport pieniężny Kasy Głównej r. 1865/66.

[33] AGAD, AGWil., Biuro Centralne Augustowej Potockiej1, Kontrakt sprzedaży dóbr Międzyrzec s. 10 — 18.

[34] AGAD, AGWil., Kontrola Jeneralna ... dóbr A. Potockiej 27, Rachunek ekonomiczny dóbr międzyrzeckich w 1881/82.

[35] Skorowidz Królestwa Polskiego czyli alfabetyczny spis wsi, folwarków, kolonii wszystkich nomenklatur w guberniach Królestwa Polskiego ułożony i wydany przez J. Zingberga. Warszawa 1877, t. I, s. 12 — 13.

W roku 1877 dobra liczyły ponad 44 000 mórg [36] i pod względem wielkości zajmowały pierwsze miejsce w powiecie radzyńskim, gdzie ze 106 folwarków 20 było własnością Potockiej. Warto zauważyć, że pod względem wielkości dobra międzyrzeckie znajdowały się na pierwszym miejscu w guberni siedleckiej i na drugim w Królestwie Polskim. Na 105 latyfundiów istniejących w Królestwie, tylko Ordynacja Zamojska była większa od dóbr międzyrzeckich [37].

Siła robocza

Istotnym problemem dla dalszej działalności latyfundium, podobnie jak i w całym zresztą Królestwie Polskim, było zabezpieczenie siły roboczej po uwłaszczeniu. Folwarki musiały zorganizować i zabezpieczyć sobie stałych pracowników do prowadzenia prac polowych, hodowli i dworskiego przemysłu. W roku 1873 w folwarkach administrowanych bezpośrednio przez Zarząd Dóbr było zatrudnionych 212 ludzi. Z tego 29 — to pracownicy administracji i nadzoru, 51 pracownicy leśnictwa i 132 rolnych pracowników fizycznych [38]. K. Groniowski podaje na podstawie własnych obliczeń, że w roku 1872 w dobrach pracowało około 220 pracowników fizycznych [39]. Należałoby jednak przyjąć jako bardziej pewną liczbę 132 stałych rolnych pracowników fiizycznych ze względu na to iż pochodzi ona z dworskich list wynagrodzeń. Grupa ta zapewniała dworowi i folwarkom podstawową ilość pracy. Ponadto folwarki korzystały z czeladzi utrzymywanej przez rodziny fornali, pracy robotników dniówkowych i „odrobnieńców" ze wsi. Z usług dwu ostatnich grup dwór korzystał w okresach największego nasilenia robót polowych. Było to bowiem konieczne, ze względu na brak własnej siły roboczej. Jeżeli przyjmiemy, że w dobrach zatrudnionych około 200 stałych pracowników fizycznych, to ta liczba nie rozwiązywała problemu zapotrzebowania na siłę roboczą. Stali pracownicy mogli przepracować rocznie około 270 dniówek każdy, co w sumie dawało w przybliżeniu 55 000 roboczodniówek. W porównaniu więc z liczbą dni pańszczyźnianych w r. 1846 była to ilość przeszło trzy razy mniejsza. Fakt iż najemny stały robotnik był bardziej wydajny i lepiej pracował od chłopa pańszczyźnianego nie zmieniał w radykalnym stopniu tej kwestii. Należy bowiem tu uwzględnić czynnik stałej chociaż wolnej intensyfikacji upraw i rozwój hodowli, co przecież zwiększyło zapotrzebowanie na pracę fizyczną.

---

[36] K. Groniowski, (Kwestia agrarna w Królestwie Polskim 1871 — 1914. Warszawa 1966, s. 99) mówi, że dobra Międzyrzec z Witorożem liczyły 45 903 morgi. Natomiast A. Pleszczyński Opis historyczno-statystyczny parafii międzyrzeckiej. Warszawa 1911, s. 29) podaje, że po uwłaszczeniu obejmowały one 43 842 morgi.

[37] K. Groniowski, p. cit., s. 80 — 105. Największą liczbę latyfundiów posiadała gubernia lubelska — 17 drugie miejsce gubernia siedlecka — 15, s. 79.

[38] AGAD, AGWil., Kontrola Jeneralna Dóbr i Interesów Augusta Potockiego — 27. Lista Imienna oficjalistów i służby Dóbr Międzyrzeckich na rok 1873; Biuro Centralne Augustowej Potockiej 44. Listy Administratorów 1871 — 1888; A. Kierek, (op. cit.), s. 307 pisze na ten temat: „Tuż po uwłaszczeniu centralnym zagadnieniem dla folwarków było zagadnienie siły roboczej". „W lepszej sytuacji znajdowały się te folwarki, które korzystały z najemnej siły roboczej jeszcze w okresie przeduwłaszczeniowym".

[39] A. Groniowski, op. cit., s. 108.

Z tych względów dwór musiał poszukiwać dodatkowej siły roboczej, szczególnie w okresach nasilenia prac polowych i w różny sposób ją sobie zabezpieczał. Jedną z form zapewnienia sobie dodatkowych rąk do pracy było uzależnienie wsi, która mogła korzystać z części pastwisk dworskich w czasie pracy na pańskim polu.

Rodzi się przy omawianiu tego problemu pytanie, czy w okolicach Międzyrzeca i całej północnej części powiatu radzyńskiego, łatwo było zdobyć najemnego pracownika. Odpowiedź na nie można uzyskać po rozważeniu problemu rozwarstwienia wsi w dobrach międzyrzeckich i wielkości gospobeli likwidacyjnych w 30 wsiach dóbr międzyrzeckich na 1 021 osad przypadarstw po uwłaszczeniu. Według zestawień sporządzonych na podstawie tadało: do 3 mórg — 35 osad, tj. 3% ogólnej ilości uwłaszczonych, od 3 do 15 mórg — 93 osad tj. 8% i ponad 15 mórg i 1 061 osad tj. 89%.

Ilość bezrolnych w dobrach międzyrzeckich wynosiła 3,8% ogólnej liczby ludności.[40] Oba te zestawienia, w porównaniu z analogicznymi danymi dla Królestwa, są niezwykle interesujące. Liczba małorolnych gospodarstw w dobrach międzyrzeckich jest 6—7 razy mniejsza od średniej Królestwa Polski, a 4 razy od średniej dla guberni siedleckiej.[41]

Proces rozwarstwienia wsi należących przed rokiem 1864 do dóbr międzyrzeckich również nie przebiegał zbyt szybko. W latach 1866 — 1892 w pięciu wsiach nie nastąpiły żadne zmiany, w dziesięciu podział nastąpił w przeszło połowie a w osiemnastu więcej niż w 1/3 gospodarstw.[42]

W powiecie radzyńskim liczba osad w latach 1866 — 1892 zwiększyła się z 5 908 gospodarstw do 8 022 gospodarstw. Bez podziału pozostało 4 183 gospodarstw. Na terenie tego powiatu, poza dobrami międzyrzeckimi, liczba małorolnych gospodarstw po uwłaszczeniu w r. 1866 wynosiła 668, co stanowi 16% ogólnej ilości gospodarstw chłopskich w powiecie. Ze względu więc na duże nadziały i małą ilość małorolnych w dobrach międzyrzeckich powinny wystąpić trudności w rozwiązywaniu siły roboczej. Trudności tych nie powinniśmy jednak przeceniać. Poza dobrami międzyrzeckimi w powiecie radzyńskim istniała duża stosunkowo ilość mało i bezrolnych ludzi, którzy zmuszeni byli do poszukiwania pracy, środków do życia w mniejszych czy większych dworach. Należy bowiem wziąć pod uwagę fakt, że w ciągu pierwszych kilkunastu lat nadmiaru zbędnych rąk do pracy ze wsi radzyńskiej nie odciągała emigracja czy też rozwijający się przemysł.[43] Administracja między-

---

[40] Tamże.

[41] Tamże. M. Zieliński, Historia Polski 1864 — 1939. Warszawa 1969, s. 244.

[42] K. Groniowski, op. cit., s. 32 — 33. Podziałowi nie podlegały gospodarstwa we wsitch, gdzie nadziały były bardzo duże np. Surmacze po 34 morgi. Puchacze po 39 mórg, Danówka po 25 mórg. WAPL, Tebala Likwidacyjna — 2523 — 2429.

[43] Przemysłu fabrycznego w tym regionie nie było. Natomiast do większej części obszaru guberni siedleckiej w pełni odnoszą się słowa współczesnego tamtym czasem publicysty: „kto zna stan naszych miasteczek i osad, ten wie, że jest to poprostu połączenie biedy z nędzą. Gruntu mało, rzemiosła w upadku, kramarstwo ledwo ludziom wegetować pozwala". A. Makowiecki, Przemysł drobny w Królestwie Polskim. Warszawa 1879, s. 5. Z pracy Adama Zakrzewskiego (Przemysł włościański, teoria kwestii jej stan i widoki u nas. Warszawa 1888, s. 8 — 9) dowiadujemy się, że na rozesłaną do dziedziców i proboszczów ankietę o przemyśle drobnym nikt z powiatu radzyńskiego odpowiedzi nie nadesłał. Prawdziwą sytuację w du-

rzecka mogła więc zapewnić sobie odpowiednią ilość stałej siły roboczej spośród ludzi bezrolnych i małorolnych zamieszkałych w rejonie dóbr międzyrzeckich. Drugim źródłem siły roboczej były gorzej uposażone wsie innych dóbr powiatu radzyńskiego oraz grupa zatrudnionych w folwarkach dóbr przed uwłaszczeniem (np. w roku 1855 pracowało w nich ponad 40 pracowników fizycznych).

Już w latach poprzedzających uwłaszczenie, jak wskazuje Danuta Rzepniewska, istniały pewne nadwyżki rąk do pracy i kandydaci do jej sprzedania.[44] Sprawozdanie urzędowe z roku 1861 wykazuje, że w samym Międzyrzecu było 1 354 zarobników.[45] Feudalne dobra korzystające z pańszczyzny do roku 1864 nie musiały masowo kupować siły roboczej, mimo że podaż tej siły przed uwłaszczeniem również istniała. Jej nadwyżki ujawniły się dopiero po roku 1875 w postaci emigracji i ruchów emigracyjnych.

Warunki materialne służby folwarcznej w dobrach międzyrzeckich nie odbiegały w zasadzie od średniej w Królestwie Polskim, warto jednak przytoczyć (Tabela 1) niektóre dane ilustrujące wysokość jej wynagrodzenia w latach 1880 — 1890.

Tabela 1

Wykaz służby w folwarku Dołhołęka i jej uposażenie ustalone przez A. Potocką.

Lp.		Pensja rbs	Żyto		Pszenica		Jęczmień		Ziemie morgi
			korcy	garncy	korcy	garncy	korcy	garncy	
1	1 ekonom	120	12		4		8		1
2	1 gumienny	18	6	6		16	4		
3	1 kowal	22,50	5		1		2		
4	1 owczarz	16	6	6	6	16	4		
5	8 fornali	128	52		4		32		8
6	7 ratajów	112	45	16	3	16	28		
7	1 stróż	16	6	16	0	16	4		
8	1 pastuch	16	6	16	0	16	4		
9	1 pastuszek	12	5	16	0	16	1	16	

AGAD, AGWiL., Kontrola Jeneralna Dóbr i Interesów Augustów Potockich op. cit. 27 Etat pensji i ordynarii dla służby dóbr Międzyrzec na rok ekonomiczny 1880/81 i 1890/91.

żym stopniu odzwierciedlają słowa cytowanego już autora: „Płótno tkają prawie w każdej wsi, w każdej chałupie, w przeważającej części na własną potrzebę, a w niewielkiej ilości na sprzedaż. Obok tego włościanie uprawiają sukiennictwo, koszykarstwo i wyroby z drzewa". Al. Makowiecki, op. cit., s. 9.

[44] D. Rzepniewska, Sezonowi najemnicy rolni w Królestwie Polskim w połowie XIX w. Warszawa 1957, s. 48.

[45] WPL, RGL. skb 102, Wykazy ludności miast guberni lubelskiej 1860 — 1865, k. 107.

W folwarku Dołhołęka ośmiu fornali otrzymywało rocznie łącznie 128 rubli, 52 korce żyta, 4 pszenicy, 32 jęczmienia i 8 morgów gruntu na ziemniaki i warzywa. Siedmiu ratajów otrzymywało 112, 45 korcy 16 garncy żyta, 3 korce 16 garncy pszenicy i 28 jęczmienia.

Jest to rzeczą charakterystyczną, że w ciągu dziesięciu omawianych lat wynagrodzenia pracowników fizycznych nie uległo zmianie. Natomiast wysokie i tak uposażenia pracowników administracji zostały podniesione dwu- i trzykrotnie. W roku 1880/81 ekonomowi płacono rocznie 60 rubli, administratorowi zaś 1000 rubli. Sprawozdania finansowe wykazują, że w roku 1890/91 ekonom zarabiał rocznie już 120 rubli, a administrator 3 000 rubli. Ten ostatni otrzymywał dodatkowo 500 rubli na wydatki reprezentacyjne. Razem ze spadkiem znaczenie hodowli owiec widoczny jest spadek również rocznego uposażenia owczarza z 22 rubli do 16 rubli rocznie. W sumie dobra międzyrzeckie na roczne uposażenie wydawały 15 191 rubli oraz 798 korcy żyta, 114,5 korca pszenicy, 435,5 korca jęczmienia, 164,5 korca owsa, 27 korców gryki, 125 korców grochu, 3 korce prosa, 44 korce rzepaku, 43 korce pośladu i 295 korcy ziemniaków. Ziemię pod uprawę ziemniaków otrzymywali tylko ekonomi fornale.[46] W roku 1880/81 fornal w dobrach międzyrzeckich otrzymywał: 16 rbs. 6,5 korcy żyta, 0,5 korca pszenicy, 4 korce jęczmienia, 1 korzec grochu oraz 150 prętów ziemi n a ziemniaki.[47]

Porównanie uposażeń w dobrach międzyrzeckich z uposażeniami służby folwarcznej w Królestwie wykazuje, że sytuacja tej służby poprawiła się w dobrach wolniej niż średnia w kraju. Tak np. według obliczeń J. Rutkowskiego ordynaria w latach 1861—1903 w Królestwie wzrosła o 10%, płaca zaś służby folwarcznej o około 40%.[48]

W dobrach międzyrzeckich w omawianym okresie poprawa uposażeń widoczna jest tylko u pracowników administracji, natomiast robotnicy rolni w zasadzie podwyżek nie otrzymywali, mimo stałego i systematycznego wzrostu cen na rynku wewnętrznym. Elementy feudalizmu, utrzymywane w regulowaniu należności za pracę w postaci różnego rodzaju naturaliów, pozwalały robotnikom na przeżywanie w najtrudniejszych okresach i zmniejszanie skutków wzrostu cen. Brak materiałów źródłowych nie pozwala na obliczennie, z jakiej ilości dni pracy korzystał dwór ze wsi, od rolników korzystających z dworskich pastwisk i drzewa w dworskich lasach oraz masowo stosowanych odrobków.

Należy przy rozpatrywaniu kwestii siły roboczej zwrócić uwagę na zdobywający sobie uznanie pogląd reprezentowany przez Andrzeja Grodka, że folwarki obszarnicze stały się kapitalistycznymi dopiero z chwilą powstania wewnętrznego rynku siły roboczej i spadku w związku z tym płac robotników rolnych kiedy odrobki zaczęły zanikać, a rozwijał się system najmów.[49]

---

[46] Kontrola Jeneralna Dóbr i Interesów A. Potockiego 27, Raport (1860 — 1891). Etat pensji i ordynarii dla służby dóbr Międzyrzec rok ekonomiczny 1880/81 i 1890/91.

[47] Tamże.

[48] J. Rutkowski, op. cit., s. 295.

[49] A. Grodek, Kapitalizm w rolnictwie Królestwa Polskiego. Pamiętniki VII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich. Warszawa 1958, t. I, cz. 2, s. 472 — 473; A. Kierek, op. cit., s. 304 — 307; R. Chomać, op. cit., s. 79, 203—204.

Folwarki zaś stosujące odrobki po roku 1864 były według tego poglądu przez dłuższy okres jeszcze folwarkami feudalnymi. Fakt, że przed rokiem 1864 i przez kilkanaście lat po nim nie istniał rynek siły roboczej, zmuszał folwarki do szukania rąk do pracy na drodze odrobków.

Przy zastosowaniu tych kryteriów do dóbr międzyrzeckich należy wskazać, że odrobki i inne pozostałości feudalne utrzymywały się tu masowo aż do okresu międzywojennego. Powolny wzrost ludności zacofanego regionu, masowe pozostałości feudalne opóźniały na tym terenie powstanie wewnętrznego rynku pracy. Gdyby powyższe kryteria Grodka przyjąć bez zastrzeżeń, to dobra międzyrzeckie należało określić jako feudalne lub będące w okresie przejściowym od feudalizmu do kapitalizmu przez stosunkowo długi okres czasu. Jeżeli jednak weźmiemy pod uwagę analizę dochodów i wydatków dóbr, ich sytuację finansową, kalkulację ekonomiczną, napływ gotówki oraz stopniowe rozwiązywanie problemów ekonomicznych metodami odpowiadającymi warunkom kapitalistycznym, to przewaga tych czynników w decydujący sposób określi charakter dóbr międzyrzeckich w latach pouwłaszczeniowych.

Produkcja rolna i zwierzęca

Jest rzeczą charakterystyczną, że hodowla i uprawa zbóż w powiecie radzyńskim nie osiągnęła wyników równych przeciętnym w Królestwie Polskim. W roku 1878 stan hodowli w powiecie radzyńskim przedstawiał się następująco: 33 000 krów, 55 000 owiec i 21 000 świń. Do roku 1887 nastąpił wzrost hodowli do 43 000 krów, 62 000 owiec i 36 000 świń. Był to poważny wzrost, z tym że przejściowo w latach 1878—1884 nastąpił niewielki spadek ilości bydła.[50]

Hodowla koni w dziesięcioleciu 1878 — 1888 wzrosła z 7 800 do 9 600.[51] Koń, jako główna siła pociągowa odgrywał coraz większą rolę w intensyfikacji gospodarki chłopskiej i obszarniczej. Wypierał on bezpowrotnie woły jako zwierzęta mniej sprawne w pracach polowych i transporcie. Do roku 1888 nastąpił w powiecie dalszy wzrost plonów o 20%. Wzrost ten był częściowo wynikiem stosowania lepszych metod uprawy, nawożenia i powolnego wprowadzania płodozmianu[52], a także zagospodarowywania nieużytków. Na obszarach dworskich siano przeszło dwukrotnie więcej żyta niż pszenicy.
Tak np. w roku 1864—65 w dobrach międzyrzeckich zebrano 7 235 korcy żyta, 1 826 pszenicy, 4 632 owsa, 1 123 jęczmienia i 4 391 ziemniaków. W następnym roku zebrano 2 918 korcy żyta, 1 031 pszenicy, 3 348 owsa i 1 119 jęczmienia. W dobrach międzyrzeckich stosunek zbiorów żyta do pszenicy wynosił jak 3 : 1. Pomimo znacznego postępu w kulturze rolnej w tym okresie w okolicy Międzyrzeca ostatecznie z trójpolową uprawą roli i likwidacja trójpolorki nastąpiła później niż w innych regionach kraju.

W celach porównawczych warto przypomnieć, że do roku 1891 w Królestwie Polskim plony z 1 ha wzrosły: pszenicy do 10 quintali, żyta do 8, jęcz-

---

[50] Pamiatnaja kniżka siedleckoj gubierni. Siedlce 1889, s. 238; Porównaj też Rutkowski, op. cit., s. 286.

[51] Pamiatnaja kniżka op. cit., 1889, s. 238.

[52] Obzor siedleckoj gubierni 1895 Siedlce 1896, s. 11.

mienia do 9, owsa do 7, ziemniaków do 73 i buraków cukrowych do 173 quintali.[53]

W guberni siedleckiej najlepsze plony zebrano w roku 1882, najgorsze w 1878. W celach porównawczych również przytaczam poniżej (Tabela 2) ilustrujące wielkość wysiewów i zbiorów w guberni siedleckiej w wymienionych latach. Dane te wykazują jednocześnie strukturę wysiewów i wielkość plonów z jednego ziarna.

Tabela 2

Zasiewy i zbiory w guberni siedleckiej w latach 1878 — 1882 (korce).

Lp.	Pszenica		Żyto		Owies		Jęczmień		Ziemniaki	
	wysiano	zebrano	wysiano	zebrano	wysiano	zebrano	wysiano	zebrano	wysiano	zebrano
1	114404	518432	289000	1325734	219924	1017198	79956	357784	774378	3584564
2	114986	820872	348690	1430252	225560	1217434	92742	447313	651486	3626058

Pamiatnaja kniżka siedleckoj guberni, Siedlce 1889, tabela s. 232—233. Przeliczono z czetwiertiej na korce.

Struktura zasiewów przedstawiała się więc następująco: żyta wysiewano około 3 razy więcej niż pszenicy, 1,5 raza niż owsa, 4 razy więcej niż jęczmienia. W najbardziej urodzajnym roku 1882 plony wynosiły: pszenicy 7,1, żyta 4,5, owsa 5,3, jęczmienia 4,7 ziaren z jednego a w najgorszym (1878) pszenicy 4,4, żyta 4,6, owsa 4,6 i jęczmienia 4,4. Najgorsze plony ziemniaków w roku 1878 wynosiły 5, a najlepsze w 1882 — 5,9 z jednego.[54]

W latach 1869 — 1900 liczba koni w Królestwie zwiększyła się z 592 000 do 1 392 000, bydła z 1 997 000 do 2 823 000. Spadła natomiast ilość owiec z 3 744 000 do 2 834 000.[55] Jedną z ważnych przyczyn spadku ilości owiec była zamiana pastwisk na pola orne. Zjawisko to bardzo wyraźnie wystąpiło w dobrach międzyrzeckich, a hodowla owiec spadła tu z 5 930 w roku 1865, do 1825 w roku 1885.

W dobrach międzyrzeckich hodowla koni i bydła (Tabela 3) utrzymywała się w liczbach bezwzględnych prawie bez większych zmian. Jeżeli jednak weźmiemy pod uwagę fakt, że w pierwszych latach omawianego dwudziestolecia w bezpośrednim władaniu dóbr było dziewięć folwarków, a w latach osiemdziesiątych wykazana ilość bydła, koni i owiec hodowana była już tylko w pięciu folwarkach, to możemy mówić o częściowym wzroście pogłowia hodowlanych zwierząt.

Wzrost hodowli w dobrach międzyrzeckich mniejszy niż w innych majątkach wielkiej własności potwierdza tezę, że na 100 ha gruntów chłopskich przypada w tym czasie więcej trzody i bydła niż na 100 ha majątków obszarniczych.[56]

---

[53] I. Kostrowicka, L. Landau, J. Tomaszewski, op. cit., s. 160.

[54] Pamiatnaja kniżka op. cit., 1889, s. 233.

[55] I. Kostrowicka, op. cit., 1889, s. 161.

[56] J. Rutkowski, op. cit., 302.

Tabela 3

Hodowla w dobrach międzyrzeckich w latach 1864—1885

Lp.	Rok gospodarczy	Konie	Bydło	Owce
1	1864/65	138	645	5 930
2	1879/80	118	668	1 602
3	1883/84	120	676	1 679
4	1884/85	123	728	1 825

AGAD, AGWil., Kontrola Jeneralna Dóbr i Interesów Augusta Potockiego 27. Rachunek dóbr Międzyrzec za odpowiednie lata.

Przy omawianiu i analizie produkcji rolnej w dobrach międzyrzeckich trzeba wziąć również pod uwagę, że żywe zainteresowanie dobrami ze strony ich właścicielki przejawiało się raczej w pierwszym dziesięcioleciu po uwłaszczeniu. Wyrazem tego zainteresowania była, reorganizacja dóbr, zapewnienie siły roboczej po utracie pańszczyzny oraz budowa domów mieszkalnych dla służby i budynków gospodarczych w folwarkach. W roku 1874 oddano do użytku w dobrach międzyrzeckich 18 budynków gospodarczych (obory, stajnie i budynki mieszkalne).[57] Była to ostatnia większa inwestycja zamykająca okres poważniejszego zainteresowania rozwojem dóbr w pierwszym dziesięcioleciu po uwłaszczeniu.

Również na sprawę poziomu agrotechnicznego Potocka zwracała uwagę tylko w pierwszych latach po uwłaszczeniu i okresie reorganizacji zarządzania. Poziom kultury rolnej pozostawał po roku 1875/76 w dobrach bez większych zmian. Nic więc dziwnego, że do roku 1890 tylko dwa folwarki wprowadziły pełny płodozmian — w pozostałych nie można było się uporać z trójpolówką.[58] Postęp, jaki miał miejsce w dobrach międzyrzeckich nie nadążał za zmianami zachodzącymi w innych regionach Królestwa Polskiego. Do roku 1886 dobra nie posiadały ani jednej żniwiarki, chociaż te znajdowały powszechne zastosowanie prawie we wszystkich majątkach Królestwa Polskiego.

Dochody z dzierżaw, lasów i przemysłu

Potocką zainteresowały przede wszystkim doraźne uzyskiwane dochody. Ten wzgląd decydował, że w dobrach stosowane były powszechnie długoterminowe dzierżawy. System ten pogłębiony został po roku 1880.[59] Wprowadzenie tego systemu uwalniało właścicielkę od trosk związanych z bezpośrednim administratorem dóbr i od ryzyka połączonego zawsze z samodzielną go-

[57] AGAD, AGWil., Kontrola Jeneralna Dóbr i Interesów A. Potockiego 27, Raport 1860 — 1891. Ruch pieniężny z dóbr międzyrzeckich, bns.

[58] A. Pleszczyński, op. cit., s. 32.

[59] AGAD, AGWil., Biuro Centralne A. Potockiej 1, Kontrakt sprzedaży dóbr Międzyrzec.

spodarką dużego latyfundium, od konieczności inwestowania dużych kwot pieniężnych w unowocześnieniu gospodarki. Jednocześnie ten system zapewniał mniejsze, ale stałe roczne dochody z tytułu rocznej renty dzierżawnej.

Te dwa korzystne, dla właścicielki czynniki nie mogą przesłonić faktu ujemnego wpływu dzierżaw na podnoszenie poziomu ekonomicznego dóbr i poziomu ich kultury rolnej. Dzierżawcy licząc na największe doraźne zyski nie podejmowali kroków mających na celu wprowadzenia długofalowych prac inwstycyjnych.

Tak np. modna w tym czasie, wprowadzona w innych majątkach praktyka drenowania i odwadniania podmokłych terenów nie mogła znaleźć zastosowania w dzierżawionych folwarkach dóbr międzyrzeckich, między innymi ze względu na brak jedności działania poszczególnych dzierżawców, szukających doraźnych i szybkich dochodów. Dzierżawcy eksploatowali poszczególne folwarki, co bez jednoczesnego procesu inwestowania i podnoszenia ich agrokultury musiało je pozostawiać w tyle za ogólnym poziomem ówczesnego rolnictwa.

Zaskakująca i widoczna jest różnica między poziomem agrotechnicznym folwarków, upraw zbożowych i hodowli a gospodarką leśną w dobrach międzyrzeckich.

Wysokie dochody (o czym mowa niżej) z Wydziału Leśnego wnoszone do Kasy Głównej były, jak się wydaje główną przyczyną szczególnej troski o bardziej racjonalną gospodarkę leśną. Przede wszystkim od 1853 r. istniały dobrze opracowane inwentarze leśne. Lasy międzyrzeckie podzielone były na 6 okręgów, te zaś na mniejsze jednostki kolejno ponumerowane. W oparciu o inwentarze planowano prowadzenie wyrębów, sporządzano zestawienia rodzajów ściętego drzewa i jego sprzedaży. W latach 1877 — 1885 wycięto 3 315 szt. nasienniaków i 597 drzew uschniętych.[60] Plan wyręgu przewidywał 3 358 sztuk — przekroczony został o 360 sztuk. Część drzewa sprzedawano na miejscu, część przerabiano na podkłady kolejowe, a część sprzedawano nawet Berlińskiemu Kantorowi Drzewnemu. Obok planu eksploatacji istniał szczegółowo opracowany plan upraw i pielęgnacji lasów. Pod fachowym nadzorem wycinano krzewy głuszące młody, sadzony las, zakładano szkółki drzew liściastych, zalecano uprawiać poręby, przestrzegano ściśle zasady usuwania drzew chorych z upraw leśnych, wycinano suche itd.[61].

W wkład przemysłu dworskiego dóbr międzyrzeckich wchodziły następujące zakłady produkcyjne: 3 cegielnie, młyn parowy o sile 40 koni mechanicznych, dwa wiatraki i dwie gorzelnie, z których największą rolę odgrywała duża gorzelnia w Dołdze. W roku 1865/66 wyprodukowała ona 9 760 garncy okowity.

Przy sprzedaniu 9 760 garncy po 90 kopiejek gorzelnia mogła otrzymać około 8 800 rubli. Po odliczeniu kosztów produkcji wynoszących 2 640 rbs

---

[60] W dobrach międzyrzeckich wycinano lasy w celu uzyskania drzewa na sprzedaż, natomiast poręby zasadzano młodymi sadzonkami i nie przeznaczano ich na pola. W tym czasie bowiem — w latach siedemdziesiątych, osiemdziesiątych występuje we wschodniej części Królestwa Polskiego gorączka karczunkowa wycinanie lasów na pola uprawne (w:) Maksymilian Dobrski, Rozwój rolnictwa w guberni lubelskiej. Gazeta Rolnicza 1901, s. 411.

[61] AGAD, AGWil., Kontrola Jeneralna Dóbr Augusta Potockiego 25, Wykaz eksploatacji lasów międzyrzeckich na rok 1889/90, bns.

mogła ona wnieść do kasy dóbr ponad 6 000 rubli czystego zysku.[62] Gorzelnia ta wybudowana w roku 1782 według ówczesnych wzorów i w tym czasie uznawana za nowoczesną, nie była w zasadzie w XIX w. modernizowana. Jedyna zmiana, w tym okresie, to dostosowanie urządzeń gorzelni do produkcji wódki z ziemniaków. Należy pamiętać, że produkcja wódki w latach 1870 — 1914 w Królestwie Polskim wzrosła czterokrotnie.[63] Radykalne zmiany nastąpiły w produkcji gorzałki w dobrach międzyrzeckich dopiero po roku 1888.

Dużym zakładem przemysłowym jak na owe czasy, był młyn parowy, który przerobił w roku 1864 zboże na kwotę 71 820 rubli[64] przy średniej cenie zbóż: żyto — 3,20 rubla, pszenica 6,30 rubla za korzec. Młyn wybudowany przed uwłaszczeniem, obsługiwany przez jedenego a następnie przez dwóch ludzi, również nie był unowocześniony, aż do pożaru w roku 1888. W tym też czasie rozpoczyna się w Królestwie Polskim proces wypierania kamieni młyńskich przez walce żelazne. Trzeba jednak przypomnieć, że centralny system napędowy w młynie międzyrzeckim był w owym czasie miernikiem nowoczesności.

Budżet dóbr międzyrzeckich

W okresie pouwłaszczeniowym sprawy dochodów, wydatków i czystego zysku nabierają dużego znaczenia i z tego względu należy jej poświęcić więcej uwagi niż przed rokiem 1864.

W dworskich księgach kasowych za czysty zysk była uważana tylko ta ilość pieniędzy, która nie została wydana w roku gospodarczym, a do rozchodów zaliczano w jednakowym stopniu wydatki na cele inwestycyjne, charytatywne, a nawet na posadzkę w pałacu wilanowskim. Z tego względu należy uwzględnić tylko najbardziej istotne dane liczbowe mające ścisły związek z gospodarką dóbr i wynikające z jej potrzeb.

Oczywiście, że pozagospodarcze, nieprodukcyjne wydatki w dobrach feudalnych miały duże znaczenie, gdyż osłabiały prężność ekonomiczną dóbr i zmniejszały możliwości intensyfikacji gospodarczej.

Niezwykle interesujący jest budżet dóbr międzyrzeckich w pierwszym roku gospodarczym po uwłaszczeniu w okresie od 1 lipca 1864 r. do 30 czerwca 1865 r. Raport dóbr za ten rok gospodarczy wykazuje, że po stronie dochodów wpłynęło do kasy 336 981 złp (50 500 rbs).[65] Pozycja ta jest w zasa-

[62] AGAD, AGWil., Kontrola Jeneralna Dóbr Augusta Potockiego 27, Raport 1860 — 1891, Raport pieniężny kasy głównej z roku 1865/66, bns.

[63] S. Wykrętowicz, Fazy rozwoju przemysłu rolno-spożywczego na ziemiach polskich w latach 1815 — 1939. Pamiętniki X Zjazdu PTH s. 386. Tamże autor wskazuje, że w gorzelnictwie w latach sześćdziesiątych upowszechnił się system parowy, w latach czterdziestych wprowadzono aparat, który umożliwił jednorazową destylację gorzałki (s. 380). Po roku 1870 aparaty te zastąpiono urządzeniami do destyltcji ciągłej oraz aparatami Hennego służącymi do gotowania ziemniaków pod ciśnieniem. Ibidem, s. 382.

[64] AGAD, KRSW 6967. Raporty składane przez gubernatorów cywilnych Najjaśniejszemu Panu o stanie guberni. Sprawozdanie gubernatora cywilnego lubelskiego 1864, k. 347—349.

[65] AGAD, AGWil., Kontrola Jeneralna Dóbr A. Potockiego 27, Raport 1860 — 1891, Raport pieniężny kasy głównej z roku 1864/65, bns

dzie normalna i nie widać w niej wpływu trudnej sytuacji, w jakiej znalazła się wielka własność. Widoczne to jest dopiero w wydatkach dóbr. Na 237 239 złp (38 264 rbs) wydanych w roku gospodarczym 1864/65 znajduje się kwota 184 715 złp jako rata zapłacona Towarzystwu Kredytowemu Ziemskiemu oraz 2 850 jako odsetki od kwoty 57 000 złp biskupowi podlaskiemu. Na spłacenie długów i odsetek przeznaczono 3/4 wydatków i to może świadczyć między innymi o złym stanie gospodarczym dóbr. Szczególnie wymowny jest fakt, że na inwestycje przeznaczono 18 745 złp, czyli dziesięć razy mniej niż na spłacenie długów.

Próby spłacania długów podejmowano już wcześniej. Na przykład na rok przed uwłaszczeniem (1863) na 263 313 złp po stronie dochodów, 92 337 złp tj. 30% wydatków stanowiły raty dla Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego. W tym jednak roku dobra nie wpłaciły 50 000 złp tytułem podatku.[66]

Stopniowo jednak następowała poprawa dochodów i wzrost czystego zysku. Dostosowanie gospodarki do nowych warunków, podnoszenie rentowności poszczególnych jej działów zaczęło dawać pozytywne rezultaty. Pod koniec omawianego okresu w roku 1884/85 tj. w dwadzieścia lat po uwłaszczeniu przynosiły one roczny dochód w wysokości 148 484 rbs.[67] Wielkość dochodu nawet jeżeli weźmiemy pod uwagę wzrost cen[68], przekroczyła przynajmniej dwukrotnie wartość rocznego dochodu z okresu przeduwłaszczeniowego. Na ogólną kwotę dochodów złożyły się między innymi pozycje: dochód z folwarków 15 345 rubli, z lasów 23 950 rubli, kasy prowentowej dóbr — 8 424 ruble. Czysty zysk dóbr międzyrzeckich w r. 1884/85 wynosił 47 119 rbs.[69]

Wysokie dochody w porównaniu z latami przeduwłaszczeniowymi zaznaczyły się również w innych latach gospodarczych. W roku gospodarczym 1883/ /84 wyniósł on 156 698 rubli, lasy dały czystego zysku 34 644 rubli i kasa prowentowa 7 852 ruble. Po odliczeniu w kasie głównej 61 642 rubli rozchodu czysta intrata dóbr doszła do 53 710 rubli tzn. tyle ile przed uwłaszczeniem wynosiły wszystkie dochody bez odliczenia wydatków.[70] Rachunek ekonomiczny dóbr na rok 1886 mówi o czystej intracie w wysokości 36 714 rubli.[71] Poprawę w uzyskaniu wysokiego czystego zysku widzimy w zestawieniu Kasy Jeneralnej już w latach siedemdziesiątych. Tak, np. w poszczególnych latach wpłynęło z dóbr międzyrzeckich do kasy Jeneralnej w Wilanowie: w roku 1870/71 — 29 tys. rubli, 1871/72 — 28 tys. rubli, 1872/73 — 37 tys. rubli, 1873/74 — 23 tys. rubli.[72]

W celach porównawczych należy zestawić dochody z lat osiemdziesiątych z dochodami z pierwszych lat po uwłaszczeniu, kiedy w roku 1865/66 wszyst-

---

[66] AGAD, AGWil., Kontrola Jeneralna Dóbr A. Potockiego 26. Różne 1860 — 1880, bns.

[67] Tamże.

[68] A. Jezierski, op. cit., s. 61.

[69] AGAD, AGWil., Kontrola Jeneralna Dóbr i Interesów A. Potockiego 27, Raport 1860 — 1891 Rachunek ekonomiczny dóbr międzyrzeckich 1883/84.

[70] AGAD, AGWil., Kontrola Jeneralna Dóbr i Interesów A. Potockiego 27. Raport 1860 — 1891. Rachunek Ekonomiczny Dóbr Międzyrzeckich na r. 1883/84 bnk.

[71] Ibidem r. 1885/86.

[72] Dzienniki Kasy Jeneralnej Dóbr Augusta Potockich sygn. 31. Obliczono z dzienników za odpowiednie lata.

kie dochody wynosiły 22 384 rbs, wydatki 14 241, a intrata tylko 8 142 rubli [73] i były niższe prawie o połowę od dochodów z okresu przeduwłaszczeniowego. Obok wydatków na zakup siły roboczej, przeznaczono z konieczności 2 847 rubli na budynki mieszkalne i gospodarcze. Dokumenty z następnych lat mówią też o wznoszeniu nowych stodół, obór i czworaków.[74]

Stwierdzenie faktu, że w dwudziestoleciu po uwłaszczeniu nastąpił wzrost dochodów dóbr międzyrzeckich, nie może prowadzić do uogólnienia, że nastąpił równomierny rozwój poszczególnych działów ekonomicznych wielkiego latyfundium. Jest rzeczą interesującą np. jak kształtowały się wzajemnie stosunki między wpływami pochodzącymi z rolnictwa, hodowli, lasów i dzierżaw. Drugą kwestią pozwalającą ukazać poziom rozwoju międzyrzeckiego organizmu gospodarczego jest odpowiedź na pytanie, jakie działy latyfundium zapewniały stały wzrost jego dochodów.

Dobra międzyrzeckie przynosiły dochód bowiem nawet wtedy, gdy ich rolnictwo gospodarowało ze stratami. Tak było np. w roku 1865/66, a więc bezpośrednio po uwłaszczeniu. Roczny przychód w tym roku z 9 folwarków znajdujących się w bezpośrednim zarządzaniu administracji wynosił 18 701 rubli, a wydatki 22 108. Straty wynosiły więc 3 324 ruble.

Wydatki na pokrycie siły roboczej wynosiły przeszło 12 000 rubli. Kwota ta stanowiła ponad 50% ogólnej wielkości wydatków.[75]

Budżet dóbr ratowały wpływy z lasów i dzierżawy folwarków. Tabela 4 ilustruje dochody i wydatki sześciu falwarków zarządzanych bezpośrednio przez administrację dóbr w latach: 1865/66 i 1881/82.[76]

Największą pozycją dochodów w tych falwarkach stanowiły wpływy ze sprzedaży wełny za którą otrzymano w r. 1881/82 22 845 rubli. Natomiast wydatki na służbę i najem robotników stanowią już około 25% ogólnej sumy przychodów. Jeżeli jednak do kwoty 22 845 rbs pochodzącej ze sprzedaży wełny dodamy 2 796 rbs pochodzące z opłat wojskowych za kwatery dla koni w dworskich stodołach, to okaże się, że dochody ze zboża w dobrach nie były zbyt duże.

W budżecie dóbr międzyrzeckich widoczne są dalsze pozycje, które w zasadzie decydowały o wzroście dochodów. Taką właśnie pozycję stanowiły dochody z lasów. Nawet w najgorszym dla dóbr roku gospodarka leśna dawała pokaźne dochody. W roku gospodarczym 1881/82 przychody wydziału leśnego wynosiły 37 289 rbs. Wydatki 10 301 rbs, a czysty zysk 26 387 rbs. Z opłat za dzierżawę 15 folwarków wpłynęło do kasy głównej 15 000 rbs. Wpływy z lasów stanowiły więc połowę całej intraty dóbr wynoszącej 53 629 rbs.[77]

---

[73] AGAD, AGWil., Kontrola Jeneralna Dóbr i Interesów A. Potockiego 27. Rachunek ekonomiczny dóbr międzyrzeckich 1865/66.

[74] Rachunek Ekonomiczny Dóbr Międzyrzeckich rok 1873/74 mówi o 18 budynkach. AGAD, AGWil., Kontrola Jeneralna Dóbr Augusta Potockiego 27. Raport 1860 — 1891 bns.

[75] Ibidem. Rachunek Dóbr Międzyrzeckich za rok 1865/66, bns.

[76] Celowo posłużyłem się danymi z roku 1881/82, jako ostatniego roku przedkryzysowego. Folwarki ujęte w tabeli 57, w obu ilustrowanych latach, nie były dzierżawione.

[77] AGAD, AGWil., Kontrola Jeneralna Dóbr A. Potockiego 27. Rachunek Dóbr Międzyrzeckich na rok 1881/82.

Tabela 4

Porównanie budżetu dóbr z lat 1865/66 — 1881/82

Lp.	Nazwa folwarku	Rok 1865/66			Rok 1881/82		
		przychód	rozchód	+ zysk — straty	przychód	rozchód	zysk
1	Dołha	660	2 357	—1 697	2 377	1 415	962
2	Dołhołęka	2 638	2 537	+ 101	4 790	1 559	3 231
3	Halasy	3 432	3 664	— 232	9 281	3 210	6 071
4	Ostrówki	4 095	4 589	— 494	6 512	3 312	3 200
5	Zadworny	3 227	2 593	+ 634	4 267	1 903	2 364
	Razem:	14 052	15 740	—1 648	27 227	11 399	15 828

AGAD, AGWil., Kontrola Jeneralna Dóbr A. Potockich 27 Rachunki dóbr międzyrzeckich z lat 1865/66 i 1881/82.

Nie można też pominąć innego rodzaju wpływów do kasy międzyrzeckiej, które chociaż nie były rezultatem produkcji rolnej, to jednak zwiększały zasoby pieniężne dóbr. Tak np. stałe dochody przynosiła sprzedaż podkładów kolejowych wyrabianych z własnego drzewa pochodzącego z wyrębów z lasów międzyrzeckich. W roku 1867 wpłynęło do kasy 4 597 rbs za sprzedaż 130 mórg ziemi pod budowę kolei [78], a w roku 1884 kolej zakupiła w dobrach międzyrzeckich żwir na kwotę 15 600 rbs.[79]

Charakter obrotów finansowych kasy A. Potockiej

Rozpatrując sytuację ekonomiczną dóbr międzyrzeckich w latach 1866 — 1886 trzeba zwrócić uwagę na kilka spraw związanych z ich działalnością finansową. Podstawową sprawą był wpływ do kasy dóbr poważnych kwot tytułem odszkodowań za uwłaszczenie. Według opinii niektórych historyków decydująca wielkość odszkodowań została przejedzona, ale to nie wyjaśnia jednak całkowicie tej kwestii.[80] Opinia ta nie wyklucza bowiem faktu, iż napływ kapitałów do kas magnackich poprawiał ich stosunki finansowe, pozwalał wejść w nowy okres z dużymi ilościami gotówki. Ponadto kwoty te pozwalały na początku na rozwiązywanie kwestii siły roboczej i innych spraw

[78] AGAD, AGWil., Biuro Centralne A. Potockiej 1, Kontrakt sprzedaży dóbr Międzyrzec, s. 28.

[79] AGAD, AGWil., Dziennik kasy jeneralnej wilanowskiej 34. 1 VII 1884 — 1 VIII 1889, rok 1884/85.

[80] S. Kieniewicz, Historia Polski w latach 1795 — 1918, Warszawa 1969, s. 196; Historia Polski. Warszawa 1965, t. III, s. 404; A. Kierek, op. cit., s. 121—125.

wymagających w nowych warunkach doraźnych nakładów finansowych, co przy niskiej wydajności rolnej i hodowlanej magnackich folwarków wcześniej nie było możliwe. Już w roku 1870/71 obroty pieniężne Kasy Jedenralnej Potockiej były bardzo duże. Ilustruje je tabela 5. Dziennik Kasy Jeneralnej Dóbr A. Potockich doskonale ilustrują bardzo szybki napływ pieniędzy za odszkodowanie do Kasy Jeneralnej, lokowanie dużych sum na kontach Banku Handlowego, Banku Dyskontowego oraz w różnych przedsięwzięciach finansowych.

Tabela 5

Obroty pieniężne w r. 1870/71

Lp.	Miesiąc	Przychody w rbs		Wydatki w rbs	
		gotówka	papiery wart.	gotówka	papiery wart.
1	lipiec	20 469	559 628	14 719	31 200
2	sierpień	50 323	—	25 510	50 000
3	wrzesień	29 358	—	5 043	40 700
4	październik	31 279	27 250	20 786	—
5	listopad	10 927	—	4 829	—
6	grudzień	66 586	15 000	105 002	64 375
7	styczeń	301 861	57 555	294 200	60 000
8	luty	82 395	255	5 444	189 630
9	marzec	85 502	222 150	91 746	3 000
10	wiecień	117 809	40 000	110 148	115 700
11	maj	10 841	64 800	16 475	—
12	czerwiec	22 787	—	27 147	3 823
	Razem:	830 137	986 608	721 139	538 428

AGAD, AGWil., Dziennik Kasy Jeneralnej dóbr A. Potockich — 32.

W związku z tym, że dobra międzyrzeckie wchodziły w skład całości majątku Aleksandry Potockiej, należy przynajmniej pobieżnie zwrócić uwagę na obroty finansowe Kasy Głównej tymbardziej, że Zarząd Wilanowski był reprezentantem jej interesów gospodarczych. Kasa Główna zawiera cały szereg danych ilustrujących różnego typu operacje finansowe, świadczące o dużym udziale wielkiej własności typu operacje finansowe, świadczące o dużym udziale wielkiej własności w tych operacjach i o powiązaniach gospodarczych z kapitalistycznymi instytucjami finansowymi. W roku gospodarczym 1883/84 czerwcowy remanent Kasy Głównej wykazywał poza gotówką następujące papiery wartościowe.

go oraz prywatnych wierzycieli [89] świadczyły o tym, że zaciągniętych pożyczek nie zwracano.

Poważną pozycję w wydatkach dóbr stanowiły podatki. Roczny podatek z dóbr międzyrzeckich wynosił w roku 1870 5 041 rbs. Dla porównania można przypomnieć, że w tym czasie za jednego konia płacono około 100 rbs, a za najdroższą krowę 67 rubli. Przy przeliczeniu na zboża, na zapłacenie podatku dobra miały sprzedać około 1/3 rocznych zbiorów żyta. W guberni siedleckiej obciążenie jednej morgi dworskiej wynosiło średnio 0,42 rbs. Ze względu na niską klasę ziemi i dużą ilość nieużytków dobra międzyrzeckie płaciły podatki w wysokości niższej od średniej gubernialnej.[90]

Szczegółowe sprawdzenie przychodów na przykładzie dokumentów kasowych z lat 1879 — 1885 wskazują na fakt istnienia w kasie dóbr pewnej ulegającej zmianom co do wielkości kwoty wykazywanej z roku na rok po stronie dochodów. Tak np. w roku gospodarczym 1879/80 w kasie zostało 103 588 rbs na ogólną kwotę dochodów 157 717 rbs. Kwotę tę przekazano do dochodów roku 1880/81.[91] W roku 1883/84 kwota przekazana na następny rok wynosiła 98 502 rbs, a w roku 1884/85 95 056 rbs.[92] Po odliczeniu tej kwoty od ogólnych dochodów dochodzimy do wniosku, że roczne dochody dóbr wynosiły w omawianym okresie od 40 do 50 tys. rbs. Po sprawdzeniu dokumentacji można stwierdzić, że to były już czyste zyski przekazywane do kasy przez poszczególne działy dóbr jak: wydział leśny, folwarki, kasa prowentowa itp. Jednostki te były na rozrachunku gospodarczym i odprowadzały do kasy już czyste zyski.[93] Wskazując na stosunkowo wysoki zysk osiągany przez dobra w latach osiemdziesiątych, należy pamiętać o świetnej koniunkturze występującej w latach poprzedzających kryzys gospodarczy z lat 1883 — 1885 oraz o tym, że główna część czystego zysku pochodziła z dochodów leśnych i czynszów dzierżawnych za wydzierżawione folwarki.

Działalność filantropijna i kulturalna Aleksandry Potockiej

Warto może zwrócić uwagę na społeczną i kulturalną działalność Aleksandry Potockiej w ostatnim dziesięcioleciu władania jej dobrami międzyrzeckimi Potocka w czasie powstania styczniowego brała udział w różnego rodzaju akcjach patriotycznych deklarując swój udział po stronie walczących o wolność kraju. Po śmierci męża, Potocka zyskała sobie opinię aktywnego działacza społecznego i filantropa. W Archiwum Gospodarczym wilanowskim spotykamy wiele dyplomów i listów skierowanych do niej ze słowami uzna-

---

[89] Tamże, r. 1885/86.

[90] Oficjalnie obliczono, że podatek gruntowy stanowi 1/5 czystego dochodu dóbr. Czysty dochód zaś pomnożony przez 16 stanowił wartość szacunkową dóbr. Dziennik Praw Królestwa Polskiego. Warszawa 1869, t. 69, s. 375.

[91] AGAD, AGWil., Kontrola Jeneralna Dóbr i Interesów A. Potockiego 27, Raport 1860 — 1891. Rachunek z dóbr Międzyrzeckich za rok 1879/80.

[92] AGAD, AGWil., Kontrola Jeneralna Dóbr i Interesów A. Potockiego 27 Raport 1860 — 1891 Rachunki dóbr międzyrzeckich za rok 1884/85. Zapisanie po stronie wydatków kwoty 43 000 odprowadzonej do kasy wilanowskiej było podziałem czystego zysku.

[93] Tamże.

nia za pomoc materialną lub osobisty udział w różnego rodzaju imprezach. Tak np. w roku 1883 Komitet Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych w Królestwie Polskim przyjął właścicielkę dóbr międzyrzeckich na członka hanorowego. Była członkiem założycielem Towarzystwa Osad Rolnych i Przytułków. Komitet Wystawy Gospodarstwa i Przemysłu Rolnego przyznał jej w roku 1884 podziękowanie za duży udział w wystawie warzyw i owoców. Z materiałów opracowanych przez egzekutorów testamentu Potockiej wiemy, że przez pewien okres wydawała ona własnym kosztem czasopismo — Kronika Rodzinna[94] oraz Album Wilanowski, litografowany Album Potockich, Rodowód hrabiów Potockich, którego autorem był Leon Możawola Romanowski.[95] Można tu przypomnieć, że Potocka ufundowała również kościół św. Augustyna w Warszawie.

Śmierć Potockiej w roku 1892 stała się okazją do szeregu wspomnień o niej w ówczesnej prasie. Podkreślono dobroć Potockiej, jej wrażliwość na ludzką niedolę, przejawiającą się w udzielaniu pomocy materialnej biedocie, składanie dużych ofiar na utrzymanie i prowadzenie sierocińców, kuchni dla biednych.[96] Akcentowano też fakt, że pałac wilanowski dawał często schronienie, pomoc, miejsce odpoczynku uczonym, artystom i pisarzom, a po śmierci Potockiej udostępniony został społeczeństwu jako muzeum. Szczegółowe sprawozdanie z pogrzebu z ilustracjami przedstawiającymi wyprowadzenie zwłok z kościoła św. Krzyża kondukt w drodze do Wilanowa oraz opis uroczystości pogrzebowych zamieścił Tygodnik Ilustrowany.[97]

Jest rzeczą oczywistą, że prasa ówczesna wielu rzeczy i spraw z działalności Aleksandry Potockiej wyidealizowała i przedstawiła w zbyt jasnych kolorach. Uwzględniając ten fakt należy jednak stwierdzić, że ówczesna opinia publiczna reprezentowana w jakimś stopniu przez prasę, trafnie zwracała uwagę na kwestię będące w centrum zainteresowania Potockiej w ostatnim dwudziestoleciu jej życia. Narastały i pogłębiały się w niej bowiem zainteresowania sprawami filantropii, życia religijnego, poświęcania dużo czasu i nieniędzy na wyjazdy zagraniczne, kontakty z ludźmi kultury i sztuki.[98] Te formy działalności dotyczyły przede wszystkim rejonu Wilanowa i Warszawy. Poza dotacjami na szpital, dobra międzyrzeckie nie otrzymały niczego. Wydaje się, że wiele słuszności na temat Potockiej zawiera jedno ze wspomnień o niej napisane przez kronikarza wydarzeń z życia wielkiej arystokracji polskiej. „Była to osoba bardzo dobroczynna, przede wszystkim dobrodziejka własnej rodziny i do imienia Potockich nadzwyczaj przywiązana".[99]

---

[94] AGAD, AGWiL., Biuro Centralne Augustowej Potockiej 44, Listy administratorów 1871 — 1882. Rachunki wydawania Kroniki (luzem).

[95] Złota księga szlachty polskiej przez T. Zychlińskiego. Poznań 1892, t. XIV, s. 72 — 73.

[96] Aleksandra Potocka, Wspomnienia napisał op. cit., s. 10.

[97] Tygodnik Ilustrowany nr 107, 1892 r. s. 36; Wędrowiec I. 1892.

[98] Warto przypomnieć, że mąż Aleksandry — August Potocki otrzymał w roku 1860 nagrodę Towarzystwa Rolniczego za troskę o zdrowie ludnościc wiejskiej, dla której założył i utrzymywał szpital w Wilanowie. W. Grabski, Historia Towarzystwa Rolniczego. Warszawa 1904, t. II, s. 227. August Potocki przekazał Towarzystwu Rolniczemu folwark Służew na cele doświadczalne. Tygodnik ilustrowany nr 108 1892 r. s. 55.

[99] Złota księga ... op. cit., Rocznik XV, s. 313.

Słabło natomiast zainteresowanie rozwojem gospodarczym dóbr międzyrzeckich. Brak potomka i postępująca nieudolność wynikająccа z podeszłego wieku zmusiły Potocką do sprzedaży dóbr. Wcześniejsze powiązania z Krzeszownicami wpłynęły w poważnym stopniu na wybór nabywcy. W roku 1886 kupił je Andrzej Potocki za 600 000 rbs wypłaconych Potockiej w gotówce. Akt sprzedaży zapewniał, że wszystkie dochody z dóbr otrzymywać będzie aż do śmierci dotychczasowa właścicielka.[100] Większość terminów dzierżaw upływała jednak w najbliższych latach i to nowemu właścicielowi rozwiązywało ręce w sprawie dalszej ich organizacji i kierunku rozwoju. Wilanów zaś przeszedł w ręce hr. Ksawerego Branickiego.

---

[100] AGAD, AGWil., Biuro Centralne Augustowej Potockiej 1. Kontrakt sprzedaży dóbr Międzyrzec z 7/11 kwietnia 1885 s. 7 zawiera stwierdzenie, że za dobra zapłacono gotówką oraz wymienia czternaście wydzierżawionych folwarków.

Por. M. Kowalski: Akt sprzedaży dóbr... o.c. s. 170—183.

II. M A T E R I A Ł Y

JANUSZ NOWAK

MIKOŁAJ FRANCISZEK DENHOFF PROBOSZCZ MIĘDZYRZECKI W LATACH 1735—1737

Dzieje parafii w Międzyrzecu na przestrzeni czasu jej istnienia wydają się niezmiernie interesujące. Sprawie tej i innym pobocznym wydarzeniom łączącym się z funkcjonowaniem i zarządem kościołem międzyrzeckim łącznie z wykazami proboszczów, wikariuszy i komendarzy poświęcił swą pracę ks. Adolf Pleszczyński, proboszcz międzyrzecki [1].

Ten pierwszy i w zasadzie główny historyk dawnej Międzyrzecczyzny doczekał się artykułu autorstwa F. Stopniaka [2].

Małą monografię innego proboszcza międzyrzeckiego w latach 1800—1802, a mianowicie Grzegorza Piramowicza opracowała H. Jurko, która dokonaniom międzyrzeckim tego luminarza polskiego Oświecenia poświęciła parę zdań, skupiając się głównie na jego działalności w Komisji Edukacji Narodowej [3].

Opracowanie krótkiej choćby noty biograficznej dotyczącej proboszczów międzyrzeckich napotyka na olbrzymie trudności, polegające głównie na zlepianiu drobnych faktów w oparciu o materiały rozproszone po archiwach i bibliotekach krajowych.

Trzeba bowiem zdać sobie sprawę z tego, że Międzyrzec był przez wieki w rękach przedstawicieli możnych rodów, jak Sapiehów, Zbaraskich, Tęczyńskich, Opalińskich, Lubomirskich, Sieniawskich, Czartoryskich i Potockich, którzy traktowali probostowo międzyrzeckie jako dobrze uposażoną i prosperującą prebendę i z tego względu oddawali ją swoim krewnym, albo w ręce zaufanej i oddanej sobie klienteli.

Wśród grona proboszczów międzyrzeckich, których wymienia ks. A. Pleszczyński jedno z miejsc zajmuje ks. Mikołaj Franciszek Denhoff.

Mikołaj Franciszek Denhoff urodził się przed rokiem 1680-tym. Ojcem jego był Franciszek Bogusław [4] (ur. 1651 r. + 1707 r.), miecznik łęczycki od

---

[1] A. Pleszczyński, Opis historyczno-statystyczny parafii Międzyrzeckiej, Warszawa 1911 s. 154—176.

[2] F. Stopniak, Materiały do biografii Adolfa Pleszczyńskiego — historyka Międzyrzecczyzny, Rocznik Międzyrzecki t. II (1970), s. 152—160.

[3] H. Jurko, Grzegorz Piramowicz sekretarz Komisji Edukacji Narodowej, proboszcz międzyrzecki, Rocznik Międzyrzecki t. V (1973) s. 11—16.

[4] Ojciec Mikołaja Franciszka Denhoffa, był synem Zygmunta i Marii Teresy Ossolińskiej. Był dworzaninem króla Jana Kazimierza. Po abdykacji wyjechał

1688 r., kasztelan płocki od 1695 r. i kasztelan sieradzki od 2 kwietnia 1699 roku. Matką natomiast Jadwiga z Lipskich [5], pierwsza żona Franciszka Bogusława.

Wszystkie starsze źródła historyczne i genealogiczne podają za K. Niesieckim [6], w tym także ks. Pleszczyński i L. Łętowski [7] informacje, że M. F. Denhoff był synem wspomnianego Franciszka Bogusława i jego drugiej (a nie pierwszej) żony Eufrozyny z Mycielskich starościanki kolskiej.

Biorąc wszystkie wymienione pod uwagę źródła należałoby raczej przychylić się do pierwszej podanej tutaj wersji, którą ustalił W. Dworzaczek [8].

Mikołaj Franciszek Denhoff miał przyrodniego brata Aleksandra (z małżeństwa ojca z Eufrozyną z Mycielskich), podstolego sochaczewskiego, ożenionego z Anną Karską h. Jastrzębiec, zmarłego w 1734 roku. Pisał o nim z Sienna, że posiadał cenne dokumenty po ich pradziadku Kasprze (zm. 1645) wojewodzie derpskim [9].

Niewątpliwie Mikołaj Franciszek urodził się po powrocie ojca z Francji, co przypuszczalnie nastąpiło po śmierci Jana Kazimierza, czyli po 16 grudnia 1672 roku, a przed 1680 rokiem, kiedy ojciec po śmierci pierwszej żony ponownie wstąpił w związek małżeński.

Po raz pierwszy na arenie dziejowej Mikołaj Fr. Denhoff pojawił się w 1700 roku przy okoliczności objęcia funkcji dziekana sandomierskiego. W dwa lata później został proboszczem kolegiaty sandomierskiej nie mając zapewne jeszcze 30 lat [10].

K. Niesiecki w swoim „Herbarzu" tak scharakteryzował M. F. Denhoffa: — „prałat godzien naypierwszych honorów, gdyby niemi z pokory nie gardził" [11]. Wydaje się, że Niesiecki miał w tym wypadku rację, bowiem późniejszy proboszcz międzyrzecki, jak na swoje nazwisko posiadał nazbyt mało tytułów i zaszczytów.

Nie wiadomo dokładnie, kiedy dziekan sandomierski objął funkcję kanonika krakowskiego i dziekana przemyskiego, ale przypuszczać można, że w latach 1702—1710. Były to funkcje tytularne, jednak dobrze uposażone, o które Denhoff zabiegał jak wielu mu współczesnych.

Pełnienie funkcji kanonika krakowskiego i obowiązek dłuższego przebywania w Krakowie pozwalało M. F. Denhoffowi na kontakty z Adamem Mikołajem Sieniawskim hetmanem wielkim koronnym i kasztelanem krakowskim i jego żoną Elżbietą z Lubomirskich.

---

z królem do Francji. Po powrocie, w l. 1673—75 ożenił się z Jadwigą z Lipskich. Por. T. Żychliński, Złota Księga szlachty polskiej, t. XV, Poznań 1893 s. 38.

[5] Jadwiga z Lipskich była córką Samuela i Anny z Plichtów.

[6] K. Niesiecki, Herbarz polski, t. III, Lipsk 1839 s. 381.

[7] L. Łętowski, Katalog biskupów, prałatów i kanoników krakowskich, t. II, Kraków 1852 s. 201.

[8] W. Dworzaczek, Genealogia Warszawa 1959, Tablica nr 149.

[9] Biblioteka Czartoryskich (dalej cyt. Bibl. Czart.) Rkps 5789 nr 7381, list do Stanisława Denhoffa, 16 kwietnia (1712).

[10] Dworzaczek, op. cit.; Monografia m. Sandomierza przez M. Bulińskiego, Warszawa 1879, s. 207.

[11] Niesiecki, Herbarz, t. III s. 381.

Boczna linia rodziny Denhoffów, z której pochodził nasz kanonik krakowski ustąpiła miejsca w końcu XVII wieku linii pomorskiej, ale nazwisko posiadało nadal swoje znaczenie.

Nie zaniedbywał zatem proboszcz i dziekan sandomierski kontaktów z rodziną, wszak należało przecież obsadzać stanowiska proboszczów w dobrach Denhoffów.

Od końca XVII wieku w rękach pomorskiej linii rodu znajdowała się wieś Tarłów w Sandomierskiem. Po śmierci ks. Kazimierza Franciszka Rzeczki kanonika i dziekana zawichojskiego w 1708 roku, Mikołaj F. Denhoff objął funkcję proboszcza tarłowskiego, którą piastował do końca lat 20-tych XVIII wieku [12].

Stanisław Denhoff hetman polny litewski polubił dość swego krewnego kanonika krakowskiego, który dzięki niemu wybrany został do Trybunału Koronnego w 1712 roku. Do niego to z Sienna pisał proboszcz tarłowski prośbę o konie, by mógł udać się na posiedzenie Trybunału do Warszawy [13].

Do probostwa w Tarłowie należała filia w leżącym opodal Zemborzynie, w którym najczęściej rezydowali proboszczowie tarłowscy. W liście stamtąd pisanym, M. F. Denhoff skarżył się Adamowi M. Sieniawskiemu „że ma wielu dłużników, małych ale uprzykrzonych". Sam też przyznał się, że miał wiele długów, a posiadając wieś Zawady zmuszony był ją „zaarendować". Prosił swego pryncypała o pomoc, aby pozostali wierzyciele nie odebrali mu ostatniej wioski o nazwie Sengrody (Zagrody?) [14].

W drugim liście z 12 kwietnia 1719 r. donosił Sieniawskiemu o wielkim „rumorze" w Sandomierszczyźnie z powodu sprzedaży przez Krzysztofa Mikołaja Towiańskiego podczaszego koronnego starostwa soleckiego „za wielkie pieniądze" nieznanej nam z nazwiska osobie [15].

Półtora miesiąca później Denhoff był znowu w Tarłowie, skąd zwierzał się Sieniawskiemu, jak bardzo zależy mu na posiadaniu probostwa tarłowskiego gdzie lubił przebywać, podobnie, jak w Szczekarzowicach, drugiej filii tarłowskiej [16].

Z powodu nadmiaru obowiązków i funkcji Denhoff wyręczał się w Tarłowie mansjonarzami, z których jeden sprawował funkcję rektora kościoła zemborzyńskiego i pełnił w imieniu Denhoffa obowiązki proboszcza tarłowskiego [17]. Po nim funkcję proboszcza przejął ks. Franciszek Czołkoszewicz (zm. 1733 r.).

Obok probostwa tarłowskiego, w tym czasie posiadał Denhoff bogate, choć zaniedbane probostwo w Osieku koło Staszowa, które przejął w 1718 roku.

Ze względu na znajomość z Elżbietą Sieniawską żoną kasztelana krakowskiego Denhoff prosił ją o asygnatę na drzewo z lasów rytwiańskich będących własnością Sieniawskich. Pisał to w czasie „kiedy mi w tych dniach znacznym sumptem wystawiony zgorzał szpital z kościołem do niego należącym" [18].

---

[12] J. Wiśniewski, Dekanat iłżecki, Radom 1909—1911 s 311, 325.

[13] Bibl. Czart. rkps 5789, list do Stanisława Denhoffa zob. wyżej przypis 9.

[14] Tamże, rkps 5789 nr 7382, list z 11.V.1718 r.

[15] Tamże, rkps 5789 nr 7383.

[16] Tamże, rkps 5789 nr 7384, list do Adama M. Sieniawskiego z 28 V 1719 r.

[17] Wiśniewski, op. cit., s. 412.

[18] Bibl. Czart. rkps 5789 nr 7375, list z 23 I 1718, Rytwiany.

Kontakty Mikołaja F. Denhoffa zacieśniły się zapewne z chwilą jego nominacji na kanonię krakowską. Być może i kasztelan krakowski miał w tym udział podobnie jak przy wyborze na deputata do Trybunału Koronnego. Udając się bowiem w 1712 roku do Warszawy polecał Sieniawskiemu wyraźnie swoje usługi około jego interesów w stolicy [19].

W 1719 roku Denhoff zabiegał u A. M. Sieniawskiego o poparcie dla Teodora Potockiego bpa warmińskiego na biskupstwo krakowskie po śmierci Konstantego Łubieńskiego [20].

W tymże roku Denhoff objął jeszcze jedno bardzo intratne probostwo w Sandomierskiem, tym razem w Siennie. Miasteczko to w XVI wieku należało do Siennieńskich wyznania kalwińskiego. W XVII w. kościół odrestaurowano i na nowo erygował go Andrzej Stanisław Załuski biskup krakowski. Sienno było w początkach tego wieku własnością Aleksandra Marchockiego i jego żony Anny z Hadziewiczów i jak przystało według prawa, z ich rąk otrzymał Denhoff probostwo siennieńskie [21].

Najczęściej właśnie z Sienna M. F. Denhoff udawał się do Tarłowa odległego o kilka godzin drogi. Z Sienna też wstawiał się do A. M. Sieniawskiego za nieznanym z nazwiska „szlachcicem w Tarłowie rezyduiącym", który być może jako dzierżawca tarłowski prześladowany był przez Jakuba Morsztyna wojewodę sandomierskiego. Denhoff prosił hetmana w. koronnego o zatrudnienie tegoż „na urzędach w podstarostwie" sandomierskim lub krakowskim [22].

M. F. Denhoff jako proboszcz siennieński introdukował dnia 29 czerwca 1732 r. na probostwo w Rzeczniowie ks. Kazimierza Bukowskiego komendarza siennieńskiego po śmierci ks. Andrzeja Myszkowskiego oficjała radomskiego [23]. Jak widać z testamentu probostwo siennieńskie zachował Denhoff do śmierci [24].

Po śmierci Konstantego Łubieńskiego bpa krakowskiego w 1719 roku był Denhoff zwolennikiem Teodora Potockiego. Nie przeszkadzało mu to, że już 4 maja 1721 r. w czasie ingresu do katedry wawelskiej Felicjana Konstantego Szaniawskiego nowego biskupa krakowskiego witał z ambony kazaniem, o czym nie omieszkał pochwalić się Elżbiecie Sieniawskiej [25]. Kazanie to wydrukowano w tymże roku w Krakowie i zatytułowano „Niebo w herbownym Junoszy" [26].

Z Adamem M. i Elżbietą Sieniawskimi pozostawał M. F. Denhoff w zażyłych stosunkach przez wiele lat. Równie dobre kontakty łączyły go z ich córką Marią Zofią. Można jako pewnik przyjąć dziś, że kanonik krakowski

---

[19] Tamże, rkps 5789 nr 7372, list z 18 XII 1712 i tamże nr 7373, list z 16 XI 1714 pisany z Zawady.

[20] Tamże, rkps 5789 nr 7384, list M. F. Denhoffa do Adama M. Sieniawskiego z 28 V 1719, Kraków.

[21] Tamże, rkps 5789 nr 7384, list z 17 czerwca 1727, Sienno.

[22] Tamże, rkps 5798 nr 7384.

[23] Wiśniewski, op. cit., s. 180.

[24] Bibl. Czart. rkps Ew. 1505, Testament Mikołaja F. Denhoffa z 13 maja 1737 r. Proboszczem w Siennie był Denhoff jeszcze 3 października 1736 r. Por. rkps 5789 nr 7380, list do Marii Zofii Czartoryskiej.

[25] Tamże, rkps 5789 nr 7388, list z 4 maja 1721.

[26] Bibliografia K. Estreichera, t. 15, Kraków 1897 s. 142—143. (dalej cyt. Estr.).

przyjął z niewątpliwą satysfakcją fakt, że panna Sieniawska poślubiła w 1722 roku jego krewnego i pryncypała Stanisława Denhoffa hetmana polnego litewskiego i miecznika koronnego.

Naturalną więc rzeczą było mniemanie, że ks. Denhoff odda usługi swej krewnej z równą gorliwością, co jej matce. Maria Zofia niedługo cieszyła się miłością i nazwiskiem swego męża, który zmarł w 1728 roku pozostawiwszy ją wdową.

Denhoffowa wykorzystała proboszcza w Siennie do uregulowania swych prywatnych spraw, jak to było w przypadku sprawdzenia rachunków po remoncie pałacu w Ciepielowie i dopilnowania wysyłki stamtąd dokumentów do pałacu w Puławach.

Proboszcz siennieński przy tej okazji upraszał kasztelanową krakowską o możliwość spożytkowania luster w kościele siennieńskim, które akurat w trakcie remontu wymieniano w Ciepielowie [27].

Po upływie niespełna trzech lat po śmierci męża, ta najbardziej posażna wdowa w Rzeczypospolitej jaką była Maria Zofia Denhoffowa poślubiła w 1731 roku, niemniej bogatego kawalera — Augusta Aleksandra Czartoryskiego (ur. w 1698 r.).

Wśród różnych dóbr, jakie wniosła w posagu mężowi jako kolatorka były włości i probostwo międzyrzeckie.

Probostwo w Międzyrzecu w latach 1712—1734 posiadał Aleksander Antoni Fredro biskup przemyski. Prezentę na wakujące po nim od kilku miesięcy probostwo międzyrzeckie otrzymał Mikołaj F. Denhoff od Marii Zofii Czartoryskiej w 1735 roku.

Był wówczas po raz kolejny kandydatem na stanowisko deputata do Trybunału Koronnego, namawiany do przyjęcia tego obowiązku przez Jana Aleksandra Lipskiego biskupa krakowskiego. Nie chciał jednak podjąć kandydatury tłumacząc się nieustannymi bólami nóg [28].

Z otrzymania probostwa w Międzyrzecu Denhoff był niezmiernie ukontentowany i uważał, że „(...) Pan Bóg za staraniem W. M. Paniey Dobrodziejki wypełnił wolę swoią, abym na tamtym mieyscu (w Międzyrzecu — przyp. J. N.) był pasterzem" [29].

M. F. Denhoff objął probostwo w chwili, gdy miasto nawiedził wielki pożar, który poczynił dość znaczne spustoszenie. Uszkodzony został kościół, spaliły się budynki drewnianej plebanii i zabudowania gospodarcze.

Z wiosną 1736 roku proboszcz zabrał się z zapałem do naprawiania szkód wynikłych w skutek pożaru. Sam pisał do księżnej Czartoryskiej: „Chcę w tym roku (1736 — przyp. J. N.) dźwignąć z ruin wielkich kościół mój i dom. Zacząłem reparować, choćby y całym rocznym prowentem. Na chwałę zaś Bożą chciałbym wprowadzić różaniec, który lubo śpiewaią od dawnych lat. Nie ma żadney fundacyi y gruntu prebendarzowi, składam go na ręce wielkiey kościołów Dobrodziejki, racz że o nim pomyśleć y w nim fundui. Honor Gospodyniey (...) grunt na budynek księdzu y dalszą swoią świadcz

---

[27] Bibl. Czart. rkps 5789 nr 7390 list z 1 czerwca 1730; tenże rkps nr 7392, list z 21 sierpnia 1730.

[28] Tamże, rkps 5789 nr 7376, Mik. F. Denhoff do Augusta A. Czartoryskiego, 2 września 1735, Kraków.

[29] Tamże, rkps 5789 nr 7398, list do Marii Z. Czartoryskiej, 7 maja 1736.

opatrzność (...). Nie bawię więcey, tylko się z moim kościołem pod protekcyę garnę Dobrodziejki Moiey, abyś reparowała Dom Boży" [30].

Mimo skarg na swoje zdrowie, M. F. Denhoff opuszczał często Międzyrzec i udawał się do Puław, Krakowa i Warszawy, pełniąc mimo odżegnywań funkcję deputata Trybunału Koronnego.

W sierpniu 1736 roku przybył odpocząć „do beneficjum międzyrzeckiego od zabaw trybunalskich", gdzie tym razem doglądał prac około kościoła i plebanii.

Księżna Maria Zofia Czartoryska przychyliła się do próśb proboszcza międzyrzeckiego i wspomogła go sumami na odbudowę budynków parafialnych, które wspierał do tej pory wyłącznie z własnych dochodów.

August A. Czartoryski remontował wówczas rezydencję w Międzyrzecu, przeznaczając pewne kwoty także na przebudowę miasta po pożarze. Denhoff skorzystał z okazji i napisał do księżnej prosząc o kafle do prac zduńskich przy dwóch piecach, uznał bowiem, że nie ma sensu sprowadzać ich skądinąd skoro „takowe są w pałacu międzyrzeckim rozebrane", licząc na asygnatę do zarządcy pałacu [31].

W tym czasie Denhoff zamówił w warszawskim zakładzie organomistrzowskim Zadorskiego nowe organy do remontowanego kościoła. Podpisał z Zadorskim kontrakt opiewający na sumę 1260 czerwonych złotych [32]. Organy te — jak zaznaczył w testamencie, miały być po wykonaniu niezwłocznie przewiezione do Międzyrzeca.

Na skutek prac budowlanych i zabiegów proboszcza międzyrzeckiego w latach 1735—1737, jak wywnioskować można z inwentarza z 1746 roku [33], wybudowano drewnianą plebanię, podmurowaną i częściowo podpiwniczoną, z ośmioma pokojami, ozdobioną gankiem z gontowym, kopułowym dachem, dwukominową.

Dla kuchni i czeladzi przeznaczono tzw. oficynę oraz budynki inwentarskie — stajnię, dwie stodoły, lamus i dwa spichrze, z których po śmierci Denhoffa przewożono zboże na folwark Zadworny [34]. Plebania nie dotrwała jednak do czasów probostwa ks. Pleszczyńskiego.

Odnośnie spraw duszpasterskich ks. Mikołaja F. Denhoffa zachowała się tylko jedna informacja. Z zadowoleniem podkreślał działalność Bractwa Różańcowego, które istniało już z chwilą jego przybycia do Międzyrzeca [35]. Pragnął, aby po jego odejściu miało ono dobre warunki do rozwoju duchowego

---

[30] Tamże, rkps 5789 nr 7398.

[31] Tamże, rkps 5789 nr 7377, list do Marii Z. Czartoryskiej, 17 sierpnia 1736 r., Międzyrzec.

[32] Pleszczyński, o. c. s. 79. Autor pisze, że nowe organy zostały wykonane dopiero w 1754 roku przez Zadorskiego i nic nie wspomina o funduszach danych na ten cel przez Denhoffa, wskazując jedynie na Augusta A. Czartoryskiego jako na fundatora. Zapewne cena organów w chwili odbioru przekraczała o wiele fundusze proboszcza międzyrzeckiego. Nikt nie pamiętał o kwotach Denhoffa przy 2400 czerwonych złotych A. A. Czartoryskiego.

[33] Pleszczyński, o. c. s. 98.

[34] Bibl. Czart. rkps E. 1505 „Konnotata zbóż w ziarnie wywiezionych z plebańskiego spichlerza na Zadworny Folwark w Międzyrzecu die 114 maij 1737mo" s. 1—2.

[35] Tamże, rkps 5789 nr 7398

i materialnego i w testamencie wsparł Bractwo 3000 złotych z prowentu kościoła międzyrzeckiego.

M. F. Denhoff był postacią barwną i interesującą. Nie odbiegał zbytnio w niczym od typowych przedstawicieli swej epoki.
Spędzał życie na działaniach politycznych, podróżował bez końca doglądając prebend i probostw, które traktował, jak wynika z dość skąpo zachowanych archiwaliów całkiem serio, także jako źródło dochodów. Niewątpliwie tryb życia nie pozwalał osobiście poświęcić się obowiązkom duszpasterskim, ale nie był tylko proboszczem-figurantem.

Wszędzie, gdzie sprawował funkcje proboszczów starał się, by placówki mu podległe były zadbane, wyremontowane, aby widocznym było że mają dobrego gospodarza. Tak było w Osieku, Siennie, Tarłowie i również w Międzyrzecu.

M. F. Denhoff, jak wielu duchownych tamtego okresu wygłaszał i drukował swoje kazania, chcąc, aby słowo to zostało dla potomnych, szczególnie to okolicznościowe.

W związku z introdukcją świeżo ogłoszonych świętych patronów młodzieży — Stanisława Kostki i Alojzego Gonzagi z katedry wawelskiej do bazyliki jezuickiej św. Piotra i Pawła przy ulicy Grodzkiej w Krakowie, Denhoff wygłosił (w dniu 26 października 1727 roku) na tę okoliczność kazanie. Zostało ono wydrukowane w tymże roku w Krakowie i zatytułowane: „Straż czuła Królestwu Polskiemu we dwuch (sic) świętych patronach Stanisławie Kostce (...) y Aloyzym Gonzadze (...)" dedykowane jednemu z opiekunów proboszcza międzyrzeckiego Teodorowi Potockiemu arcybiskupowi gnieźnieńskiemu i prymasowi Polski [36].

W dniu 31 lipca 1736 r. uczestniczył M. F. Denhoff w uroczystościach ku czci założyciela jezuitów — św. Ignacego Loyoli w lubelskim kościele tego zgromadzenia, gdzie również wygłosił kazanie. Zostało ono również tego roku ogłoszone drukiem w drukarni jezuickiej i zaopatrzone w dedykację dla Augusta A. i Marii Zofii Czartoryskich z podpisem „Państwa moiego y Dobrodzieystwa obligowany sługa" [37].

Z początkiem października 1736 roku, proboszcz międzyrzecki był ponownie w Lublinie dokąd udał się z Klimontowa (w Sandomierskiem), gdzie uczestniczył w pogrzebie przeora miejscowego klasztoru dominikanów.

Ksiądz Pleszczyński pisząc o bibliotece kościoła międzyrzeckiego wymienia m.in. dwie księgi, a mianowicie „Rytuał krakowski wydany za biskupa Konstantego F. Szaniawskiego" [38] i „Processionale" wydane w Krakowie w 1725 roku [39].

Nie wykluczone, że obie księgi mógł ofiarować parafii międzyrzeckiej właśnie Mikołaj F. Denhoff przy obejmowaniu probostwa.

Postać i działalność Mikołaja F. Denhoffa może historyka także zaskoczyć. W związku z tym nie można pominąć jeszcze jednego epizodu z jego życia. Ks. T. Miazga przytaczając listę skryptorów ksiąg choralnych w Polsce, podał, że w 1723 roku niejaki Denhoff skopiował rękopis do użytku Konfraterni Literackiej przy katedrze św. Jana w Warszawie zatytułowany: „Antiphonale

[36] Estr. t. 15 s. 142—3.
[37] Estr. t. 15 s. 142.
[38] Pleszczyński, o. c. s. 86.
[39] Tenże, s. 86.

missarum (...) pro usu Archiconfraternii Literatorum sub titulo Immaculatae Conceptionis BVM Collegiatae Varsaviensis Joannis Baptistae ecclesiae (...) per honorabilem Denhoff A. D. 1723" [40].

Dokładne studia nad genealogią Denhoffów z początku XVIII wieku wskazują na skryptora niniejszego „Antiphonale" osobę proboszcza międzyrzeckiego.

Ksiądz Mikołaj F. Denhoff, proboszcz międzyrzecki zakończył swe życie przypuszczalnie między 13, a 31 maja 1737 r. w Międzyrzecu [41]. Tutaj też spisał swą ostatnią wolę z datą 13 maja wyznaczając na egzekutorów testamentu Augusta A. i Marię Zofię Czartoryskich, Jana Błeszczyńskiego kanonika kapituły krakowskiej i Kaspra Suffczyńskiego sędziego ziemskiego lubelskiego [42].

Szkicując postać proboszcza międzyrzeckiego wypada wspomnieć także o jeszcze jednej cesze Denhoffa typowej dla obywatela-Sarmaty. Chodzi tu o pozostawienie po sobie dość znacznej ilości długów, którym towarzyszą jednocześnie zapisy na różne cele. Nie zapomniał proboszcz Międzyrzeca o swojej parafii, którą obdarował kapą i ornatem czerwonym, kapą fioletową i dalmatykami oraz relikwiami drzewa Krzyża św. w krzyżu kryształowym, jak też płótnem saskim na obicie ołtarza Różańcowego.

Ks. Jan Błeszczyński główny egzekutor testamentu Denhoffa, pisał do Augusta A. Czartoryskiego, że otrzymał polecenie od Marka Celińskiego przypuszczalnie klienta Czartoryskiego wydania rzeczy i dokumentów po zmarłym. Na wyraźne i kategoryczne życzenie Jana Aleksandra Lipskiego biskupa krakowskiego zmuszony był wstrzymać egzekucję testamentu.

Żalił się Czartoryskiemu, że z powodu swej funkcji ma same kłopoty. Z probostwa w Siennie odbierze przypuszczalnie 300 złotych w myśl testamentu, ale z Międzyrzeca nie będzie w stanie wyegzekwować żadnych ekspens [43].

Cóż, w okresie staropolskim był to bardzo niemiły obowiązek, dla pozostających na tym świecie, a szczególnie dla zaufanych przyjaciół zmarłych proboszczów-dłużników.

---

[40] T. Miazga, Skryptorzy ksiąg choralnych w Polsce, Studia Sandomierskie t. 3:1982 s. 314. Rkps znajduje się w Archiwum Archidiecezjalnym w Warszawie pod sygn. M 2.

[41] Pleszczyński, s. 165. Autor idąc za Łętowskim (o. c. s. 201) i Niesieckim podaje datę śmierci Denhoffa na rok 1736. Łętowski powołuje się przy tym na nieznaną sygnaturę Akt Kapituły Krakowskiej.

[42] Bibl. Czart. rkps Ew. 105. Za dokument wiarygodny, pozwalający przenieść datę śmierci Mikołaja F. Denhoffa na rok 1737 jest jego testament. Jest to kopia z uwierzytelnionej kopii z przytoczeniem wszystkich adnotacji jakie były na dokumencie uwierzytelnionym, a mianowicie przez Michała Niewęgłowskiego notariusza konstystorza lubelskiego, Michała Kunickiego sekretarza kapituły krakowskiej dotyczących aprobaty założeń testamentu i odczytaniu jego treści na posiedzeniu kapituły krakowskiej w dniu 31 maja 1737 r. Testament posiada w samej treści znamiona, jakby pisał lub dyktował go sam M. F. Denhoff.

[43] Tamże, rkps 5763, list Jana Błeszczyńskiego do Augusta A. Czartoryskiego, 20 października 1737, Lublin.

BIBLIOTEKA CZARTORYSKICH, KRAKÓW
Rkps Ew. 1505, kopia współczesna (z r. 1737)

TESTAMENT
ks. Mikołaja Denhoffa proboszcza międzyrzeckiego

„In nomine Sanctissime et Individuae Trinitatis et Filij et Spiritus Sancti. Amen.

Widząc, że mię Bóg śmiertelnym stworzył, a nie widząc pewności czasu śmierci, pókim jeszcze przy umysłach dobrych tę de me et meis tanquam moriturus czynię dyspozycyę i ostatnią wolę moią stwierdzam. Naprzód wyznaię, że w wierze świętey katolickiey rzymskiey żyć i umierać pragnę i żeby ostatnie skonanie moie w teyże wiary aktach było, w nadziei o dobroci i miłosierdziu Boskim, w miłości Boga jak naydoskonalszey, tego sobie życzę.

Item ksiądz pragnę żyć i umierać in obedientia Sanctae Matris Romanae Ecclesiae in reverentia locor meorum ordinariis. Duszę tedy moię oddąię temu który mi ią dał — Bogu Stworzycielowi moiemu. Żebrzę dobroci iego, aby ią w ranach Jezusa Ukrzyżowanego lokował, nec permittat me separi a se in aeternum. Jedyna po Bogu nadzieia moia Marya, którąm sobie od młodości za Matkę obrał, tą sobie i na koniec życia mego, proszę pokornie, aby mię z macierzyńskiey opieki (...) nie opuszczała. Świętym patronom moim iako to S. Mikołaiowi, S. Ignacemu, Xaweremu, Michałowi, Benedyktowi, Dominikowi, S. Aniołowi Stróżowi oddaię dzięki za protekcyę w życiu którey doznawałem, a supplikuię oraz aby mię circa Mementum a quo pendet aeternitas nie dopuszczali.

Ciało moie żeby pochować w Sendomierzu w kollegiacie, gdziem był proboszczem ordynuię, żeby tam ciało moie zawiezione było, do którego kościoła okrom expens pogrzebowych naznaczam, obicie które iest w Krakowie w kamienicy; także albę z koroną złotą. Także sukien dwie aksamitnych (...).

Kielich srebrny pozłocisty naznaczam do Sienna do ołtarzy Różańcowego. Aparaty bogate, białe przywiezione tu z Sienna iako dalmatyki y kapę chcę żeby odesłano do Sienna.

Srebro, miednica wielka z nalewką, tac pięć w kwiaty staroświeckiey roboty, tac gładkich dwie, lichtarzy para z szczypcami, łyżka wielka iedna, nożów para iedna wielkich, karas, czara z przykrywadłem, solniczka, imbryczek do arbaty, nożów stołowych par dwanaście z łyżkami, nożów para podróżnych, z tych sreber leguię do kościoła Ujazdowskiego na monstrancyą grzywien piętnaście, resztę zaś dla synowca i synowey leguię. Kapa i ornat czerwony, także kapa fioletowa y dalmatyki maią zostać przy kościele międzyrzeckim. Także drzewo Krzyża świętego w krzyżu kryształowym do kościoła międzyrzeckiego. Obicie malowane na płótnie saskiem do ołtarza Różańcowego (przy tymże kościele — przyp.).

Trzy tysiące ex proventibus kościoła międzyrzeckiego mnie concernentibus ofiaruię pro nova radice różańca międzyrzeckiego.

Obicie burgatelowe zielone y czerwone bryłów dwadzieścia dziewięć dla synowca i dywan wielki złoty na stół. Łańcuch złocisty, pierścieni dwa z dyamentami, który to łańcuch synowicy iako y sobole, pierścienie zaś synowcowi. Rzeczy te, które naznaczam synowcowi y synowicy proszę żeby w ręku Jaśnie Oświeconego Xięstwa złożone były do wzrostu dzieci

Bydło będące w Siennie, w Jędruszkowicach w Krakowskiem, y przy plebanii międzyrzeckiey inwentarskie pokupione stante mea possesione, te wszystkie Pani Pęgiewskiej starey matce y Panu Pawłowi Krzewińskiemu leguię excepto na pogrzeb moy.

Temuż Panu Pawłowi Krzewinskiemu tą ostatnią wolę moię daię generalny kwit ze wszelkich expens y percept od początku służby iego aż do tego czasu y przyznaię, że mi podciwie (sic) wiernie służył y bez żadney noty oraz dany mu kwit ręczny approbuię.

Chusty moie wszystkie P. Józefowi Krzewinskiemu leguię. Obrusy y serwety dla synowca leguię y synowicy, także karety dwie dzieciom, kolaskę dla xiędza Pęgowskiego leguię. Panu Staniewskiemu złotych czterysta za służbę jego y za pracę jego koło dziesięciny excepto ordynaryinych zasług.

Solaria Imciom xięży sługom mnie służącym oraz y kościelnym de servitam mercedem infante zapłacono obliguię in toto.

Organy zaczęte w Warszawie do kościoła międzyrzeckiego podług kontraktu, aby zapłacone były z proventu mego międzyrzeckiego serio obliguię y proszę aby sprawdzone były.

Długi JWIM Panu Zarembie deputatowi Trybunalskiemu złotych pięćset, y Jm Panu Miączyńskiemu złotych czterysta albo co affirmative pokaże się realnego długu.

Długi znayduiące się mnie, iako tu u Prześwietney Kapituły Krakowskiej za deputacyą tysiąc złotych za dziesięciny do probostwa Sendomierskiego ultima quietatis y kanonij krakowskiey, tudzież do probostwa sienieńskiego, żeby to poodbierać którzy maią w tym dyspozycyą iako też u Jm. xiędza Kalisza złotych dwieście wzięte od Jm. xiędza opata koprzywnickiego.

Te wszystkie realne długi iako też y supellectylia moie wszystkie extra dispositionem (...) pozostałe oddaię dyspozycji JM Panów exekutorów, których proszę y obliguię, aby na expensa pogrzebowe y za duszę moią na msze święte porozdawali.

Zaś tychże JM. Panów exekutorów naznaczam y upraszam sobie, naprzód Jasnie Oswieconego Xiążęcia JM (Augusta Aleksandra) Czartoryskiego woiewodę ruskiego z Xiężną Jmcią Dobrodzieyką, nie tylko za exekutorów y dobrodzieiów moich upraszam Jasnie Wielmożnego (...) xiędza (Jana) Bleszczynskiego kanonika y deputata krakowskiego, Jaśnie Wielmożnego Jm. Pana Kaspra Sufczyńskiego pisarza ziemskiego lubelskiego. Datum w Międzyrzeczu die decima tertia mensis Maij anno Domini 1737mo

Locus sigilli Xi/ądz/ Denhoff ka/noni/k krakowski

Collationatum concordat cum suo originali de verba ad verbum inquorum fidem me subscribo

Michael Niewęgłowski
(...) consistorij Lubl. notarius manu propria

Anno 1737 die mensis 31 maij praesens Testamentum in Capitulo ordinario productum lectum ac de consensu totius venerabilis Capituli Ecclesiae Cathedralis Cracoviensis approbatum

Michaelis Kunicki S/ecretarius/ C/apituli/
Sigillum Capit. Cracoviensis"

MARIAN KOWALSKI

PIENIĄDZ ZASTĘPCZY DÓBR WISZNICE I FOLWARKU MAŁGORZACIN (MAŁGORZATKA) Z OKRESU POWSTANIA STYCZNIOWEGO

Niedawno nabyłem nieznany w literaturze numizmatycznej i bankowej walor zastępczego pieniądza papierowego z roku 1863 dóbr Wisznice i folwarku Małgorzacin[1] opiewający na 20 kop. sr., czyli ówczesnych 40 groszy polskich.

[1] Dobra Wisznice składały się w 1869 r. z folwarków: Wisznice, Wygoda, Małgorzacin, Zacisze, attyn. Malczyn i miasta Wisznice. Na niniejszym zastępczym pieniądzu papierowym wymieniono nazwę folwarku Małgorzacin zdrobniale, tak jak ją potocznie wówczas nazywano tj. „Małgorzatka". Obecnie osada Wisznice (PNA 21-225) jest gminą, wchodzi w skład woj. bialskopodlaskiego.

„Sola weksel", bo tak pieniądz ten został określony przez emitenta, drukowany jednostronnie czcionką koloru czarnego na jasno-niebieskim nadruku umieszczonym na białym papierze bezdrzewnym.

Nadruk i teks tylko na stronie głównej wykonany w formie falujących ozdobnych ornamentów z wyłączeniem dużej cyfry wartości „20" umieszczonej w centrum i pod nią ozdobnika (te ostatnie elementy białe, nie pokryte niebieskim nadrukiem).

Po bokach napisy w kolorze niebieskiego nadruku. W czterech rogach ukośnie cyfra wartości „20". Wokół, tuż przy brzegu napisy: z prawej strony „KOPIEJEK DWADZIEŚCIA", w dole „CZTERDZIEŚCI" i z lewej „KOPIEJEK DWADZIEŚCIA".

Druk w kolorze czarnym na niebieskim nadruku. W górze: z lewej strony N⁰ i z prawej Lit. z poziomo kreskowanymi prostokątami przeznaczonymi na wpisanie numeru i litery serii. Niżej w łuku wygiętym ku górze: „Za tym moim Sola Wexlem / ZAPŁACĘ OKAZICIELOWI KOPIEJEK" / oraz poziomo: „DWADZIEŚCIA". W środku w ozdobnej tarczy: „18 20 63" i poniżej w łuku wygiętym w dół napis: „Wymiana każdego czasu na Ruble Bankowe" oraz poziomo: „w Dobrach Wisznice Folwarku Małgorzatka".

Wymiar: wys. 87 mm, szer. 55 mm

MARIAN KOWALSKI

WSPOMNIENIE O PŁK PAWLE JULIANIE DĄBSKIM NERLICHU UR. 29 KWIETNIA 1899 R. W MIĘDZYRZECU — ZM. 21 STYCZNIA 1983 R. W LONDYNIE

Wśród ludzi urodzonych w Międzyrzecu, Paweł Julian Dąbski Nerlich zajmuje poczesne miejsce. Jego imię — dzielnego dowódcy I i II wojny światowej oraz wybitnego wojskowego sportowca — hippisty, znane było w okresie II Rzeczpospolitej nie tylko w środowisku wojskowym, ale także w Polsce i świecie.

Od najmłodszych lat do konia wierzchowego, jeździectwa i hippiki — Paweł Dąbski Nerlich miał szczególne zamiłowanie.

Ta miłość do konia i wszystkiego co się z nim łączy, a nade wszystko do sportu konnego i hippiki wypływała nie tylko z domu rodzinnego ale także z wieloletniej służby wojskowej.

Karierę wojskową rozpoczął zaledwie jako osiemnastolatek. Od tamtego czasu związany był stale z formacjami, w których koń był zasadniczą siłą pociągową i transportową.

*
* *

Paweł Julian Nerlich urodził się w Międzyrzecu 16/28 kwietnia 1899 r.: synem Romana Samuela Juliana, rzeczywistego radcy stanu, starszego lekarza 5 kałuskiego pułku piechoty stacjonującego w owym czasie w Międzyrzecu i Marii Olimpii Antoniny z d. Gembickiej — małżonków Nerlich [1]. Rodzicami chrzestnymi byli: dr med. Baltazar Wysokiński i Marianna Gembicka.

Zgodnie z tradycją — wskutek połączenia dwóch familii: Dąbskich szlachty polskiej i Nerlichów, szlachty inflanckiej, przez małżeństwo i prawo dziedziczenia majątków obu rodzin — przyjął rodowe nazwisko Dąbski, stąd też Dąbski Nerlich h. Godziemba.

Początkowe nauki pobierał w domu rodzinnym, następnie w korpusie kadetów w Pskowie, który ukończył w 1917 r. Następnie wstąpił do Michajłowskiej Oficerskiej Szkoły Artylerii w Petersburgu. W czasie rewolucji w Rosji brał udział w obronie Pałacu Zimowego w Petersburgu.

W grudniu 1917 r. wstąpił jako podchorąży do 1 baterii 1 dywizjonu artylerii konnej I Korpusu Polskiego na Wschodzie gen. broni Józefa Dowbór-Muśnickiego w Bobrujsku. Po demobilizacji Korpusu — za zgodą Rady Regencyjnej — Paweł Dąbski Nerlich w listopadzie 1918 r. brał udział w rozbrajaniu Niemców w Siedlcach, następnie dostał przydział do baterii zapasowej artylerii konnej Nr 3 w Poznaniu. W 1920 r. został podporucznikiem, a w 1923 porucznikiem (ze starszeństwem od 1 lutego 1921 r.). W 1921 r. został przydzielony do 7 dywizjonu artylerii konnej w Poznaniu, w którym służył nieprzerwanie do końca kampanii wrześniowej 1939 roku, pełniąc kolejno funkcje — młodszego oficera baterii, dowódcy baterii, adiutanta, kwatermistrza, zastępcy dowódcy i oficera zwiadu dywizjonu. Stopień kapitana otrzymał dopiero w 1935 r.[2].

Zawarł związek małżeński z Heleną Mieczkowską h. Bończa, c. Stanisława i Kazimiery z Moszczeńskich h. Nałęcz, dnia 8 lutego 1933 r. w Poznaniu. urodził się im syn Roman Kazimierz Antoni.

---

[1] Urząd Stanu Cywilnego w Międzyrzecu Podlaskim. Księgi urodzeń. Rok 1899, parafii rzym.-kat. p.w. św. Mikołaja, Nr 201 Paweł Julian Nerlich. Data urodzenia P. J. Dąbskiego Nerlicha nie jest jednoznaczna. W poszczególnych dokumentach podawana różnie, np. w księdze urodzeń podano 16/28 kwietnia 1899 r., w Herbarzu s. 3 — 19 kwietnia 1899 r. oraz we wszystkich dokumentach wojskowych i encyklopedycznych — 29 kwietnia 1899 r. i tę datę podaję w tytule.

[2] Powodem nie otrzymywania wcześniej kolejnego stopnia wojskowego — kapitana, mimo wzorowej opinii służbowej i zajmowania wyższego stopnia etatowego w 7 dak, było permanentne pomijanie w awansie przez ówczesnego Szefa Departamentu Artylerii MSWojsk. płk. Jana Boldta, tylko dlatego, że por. P. Dąbski Nerlich uprawiał sport konny.

*
* *

W okresie międzywojennym poza służbą w 7 dak z zapałem uprawiał sport jeździecki. W dywizjonach artylerii konnej (ale i nie tylko) był znanym przyjacielem konia, utalentowanym jeźdźcem sportowym — hippistą. Odwaga i zimna krew nie opuszczała go nawet w najcięższych momentach. Cechowała go duża wiedza teoretyczna i praktyczna, posiadał wysoki autorytet w dywizjonie.

W jeździeckich i hippicznych zawodach sportowych krajowych i międzynarodowych brał aktywny udział, odnosząc wiele sukcesów. Był jednym z najwybitniejszych sportowców konnych międzywojennego XX-lecia RP. O wyczynach sportowych kpt. P. Dąbskiego Nerlicha, Antoni Święcki tak pisze: „Pierwsze sukcesy jeździeckie odniósł we wrześniu 1928 r. podczas międzynarodowego mityngu w Warszawie. W roku następnym, podczas konkursów zorganizowanych z okazji Powszechnej Wystawy Krajowej w Poznaniu zajął II miejsce w championacie konia im. Szefa Dep. Kawalerii. Ale największe Jego osiągnięcia jeździeckie przypadają na lata 1930—1936. Odnosi wówczas sukcesy zarówno na licznych konkursach prowincjonalnych, a m.in. w Zakopanem, Poznaniu, Gdyni czy Katowicach, jak i podczas zawodów międzynarodowych rozgrywanych co roku na przełomie maja i czerwca w Warszawie na hipodromie w Łazienkach, a także w Nicei i Rzymie. W 1930 r. reprezentował Polskę w Pucharze Narodów w Łazienkach na Mistrzu i na tymże koniu w konkursie Zwycięzców zajął ex aequo II/IV miejsce (wraz z A. Królikiewiczem i H. Roycewiczem). W 1932 r. ustanowił w Warszawie na Polusiu rekord Polski w skoku na wysokość (193 cm), a jesienią tegoż roku został II wicemistrzem Polski (na Nero) w konkurencji skoków przez przeszkody. Dwa lata później poprawił swój rekord Polski, skacząc na Polusiu 195 cm. W 1934 r. został I wicemistrzem Polski w skokach przez przeszkody. Jesienią 1935 r., jadąc w reprezentacji swego macierzystego 7 dak wlkp. przyczynił się do wywalczenia I miejsca i zdobycia (po raz trzeci) Pucharu Artylerii Konnej. Ostatnim akordem w karierze jeździeckiej w skali międzynarodowej było zajęcie ex aequo na zawodach w warszawskich Łazienkach w 1936 r. wysokiej lokaty (pierwszy z Polaków) w Konkursie Armii Polskiej na koniach Poluś i Wielki Książe.

Wysoki kunszt jeździecki osiągnął P. Dąbski Nerlich dzięki systematycznej pracy i to przeważnie jednocześnie z kilkoma końmi, które umiejętnie wybierał, a następnie starannie przygotowywał. Jego postawa i zapał do jeździectwa niewątpliwie przyczyniły się do tego, że w Jego ukochanym 7 dak wlkp. sport jeździecki osiągnął bardzo wysoki poziom. Zawsze systematyczny, spokojny i opanowany, o wzorowym dosiadzie i prowadzeniu konia, stanowił wzór oficera broni konnych — sportowca" [3].

Do 1938 r. uczestniczył w 289 zawodach i konkursach hippicznych krajowych i międzynarodowych, dokonał 594 startów [4].

---

[3] Święcki Antoni: Zmarł pułkownik Paweł Dąbski Nerlich, (w:) Koń Polski 1983. Nr 3, s. 41.

[4] Łoza Stanisław: Czy wiesz kto to jest? Pod ogólną redakcją... Warszawa 1938 r., s. 136.

*
* *

W okresie międzywojennym w Polskich Siłach Zbrojnych było 40 pułków kawalerii, w tym 27 pułków ułańskich, 10 pułków strzelców konnych i 3 pułki szwoleżerów, nie licząc oczywiście artylerii konnej i lekkiej (polowej) oraz szwadronów KOP-u. W Grudziądzu istniało Centrum Wyszkolenia Kawalerii, a od 1933 r. w każdej formacji konnej musiało istnieć koło sportu konnego. Stąd też „narybek" do sportu jeździeckiego dawało przede wszystkim wojsko, a wojskowi sportowcy występujący na krajowych i międzynarodowych zawodach byli groźną konkurencją dla innych reprezentacji narodowych.

*
* *

Kpt. P. Dąbski Nerlich — oficer zwiadu w 7 dak wlkp. walczył mężnie z napaścią Niemiec hitlerowskich na Polskę w pamiętnym wrześniu 1939 roku. Przeszedł szlak bojowy od Leszna poprzez słynną i krwawą bitwę pod Kutnem i walki w Puszczy Kampinowskiej 20 września 1939 r., kiedy 7 dak pozostawiony został własnym siłom i zaistniała w tych nader trudnych chwilach tylko jedyna możliwość indywidualnego przedzierania się przez stale atakującego nieprzyjaciela z lądu i powietrza do Warszawy, kpt. P. Dąbski Nerlich postanowił za wszelką cenę ratować sztandar swego dywizjonu. Odłączył płat od drzewca i ukrył go na sobie pod mundurem. Szczęśliwie dotarł z nim do Warszawy. Tutaj w wiadomy mu sposób i upatrzonym miejscu ukrył go, by nie dostał się w ręce wroga. W ukryciu przetrwał do końca wojny [5].

W 1939 roku sztandar 7 dak wlkp. odznaczony został Srebrnym Krzyżem Orderu Wojennego Virtuti Militari. Dziś jako jeden z nielicznych sztandarów bojowych formacji wojskowych II Rzeczpospolitej Polskiej znajduje się w Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie.

*
* *

Po przegranej kampanii wrześniowej kpt. P. Dąbski Nerlich nie poszedł dobrowolnie do niewoli niemieckiej. Rozpoczął niezwłocznie usilne starania przedostania się na zachód Europy, by dalej walczyć z nieprzyjacielem. Dopiero w grudniu 1939 r. udało mu się opuścić kraj i poprzez Węgry dotrzeć do Francji. 19 marca 1940 r. przybył do obozu Coetquidan, a następnie w czerwcu tegoż roku dotarł do Wielkiej Brytanii, gdzie został bardzo serdecznie przyjęty. Otrzymał natychmiast przydział do dywizjonu artylerii 1 Brygady w Newport.

Po krótkim stosunkowo pobycie w Wielkiej Brytanii, latem 1942 r. został odkomenderowany na Bliski Wschód i wyznaczony na dowódcę 2 dyonu 2 pal-u w Palestynie, skąd wkrótce ze swym dywizjonem przeniesiony do

---

[5] Sztandar 7 dak przechowywany był w mieszkaniu u pp. Rokickich przy ul. Książęcej 21, następnie ukrywany różnymi sposobami w firmie „Ursus". Po kilkunastu latach, w bardzo dobrym stanie przekazany został Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie.

Iraku. 1 marca 1943 r. otrzymał kolejny stopień wojskowy — majora i przechodzi na stanowisko zastępcy dowódcy 2 pal-u w 2 Korpusie Polskim. Dalsze etapy służby w 1943 r. to Palestyna, Egipt i Włochy. W tym ostatnim państwie od lutego 1944 r. walczył pod S. Pietro i Castel di Sangro, a w kwietniu i maju pod Monte Cassino. 6 czerwca 1944 r. wyznaczony został na stanowisko zastępcy dowódcy 1 karpackiego pal, kontynuując w dalszym ciągu kampanię włoską.

Po walkach pod Bolonią odznaczony został Srebrnym Krzyżem Orderu Wojennego Virtuti Militari (Nr 11315)[6]. 21 lipca 1944 r. przedstawiony do awansu na stopień podpułkownika.

W 1946 r. przeniesiony w ramach 2 Korpusu Polskiego do Wielkiej Brytanii. Awansowany do stopnia pułkownika. Po demobilizacji nie powrócił do Polski. Pozostał w Wielkiej Brytanii na stałe.

*
* *

Płk P. Dąbski Nerlich pozostając na obczyźnie, nigdy nie zapomniał o ukochanej Ojczyźnie, przeciwnie jego serce zawsze z nią było. Żywo i serdecznie interesował się sprawami polskimi, zachował przywiązanie do swego macierzystego 7 dak w Poznaniu i jego żołnierzy. Nawiązywał z nimi bezpośredni kontakt, pomagał niejednemu w potrzebie. Przyjeżdżał do Polski na obchody święta dywizjonu. Po raz ostatni był na święcie w czerwcu 1981 r. W tym miesiącu przekazał Muzeum Wojska w Poznaniu replikę sztandaru 7 dak wlkp.

Płk P. Dąbski Nerlich dobrze zasłużył się Ojczyźnie, wypełnił z honorem przysięgę wojskową. Bronił Ojczyzny na wielu frontach tu w kraju i tam na obczyźnie.

Odznaczony został polskimi i zagranicznymi orderami i odznaczeniami, m.in. — polskimi: Srebrnym Krzyżem Orderu Wojennego Virtuti Militari, dwukrotnie Krzyżem Walecznych (1920 i 1944), Srebrnym Krzyżem Zasługi, Pamiątkowym Medalem „Za wojnę 1918—1921", Medalem Dziesięciolecia Odzyskanej Niepodległości, srebrnym i brązowym Medalem „Za długoletnią służbę", Medalem Wojska, Krzyżem Pamiątkowym Monte Cassino; — zagranicznymi: La Grande Pour, Médaille Interalliée dite de la Victorie (1914—1918), Defence Medal 1939—1945, Italy Star, 1939—1945 Star, War Medal 1939—1945.

Płk Paweł Julian Dąbski Nerlich zmarł nagle 21 stycznia 1983 r. w Londynie.

*
* *

W imieniu artylerzystów konnych w kaplicy o.o. Jezuitów w Londynie na Walm Lane 3 lutego 1983 r. przed trumną przykrytą kapą w barwach artylerii konnej i wstęgą Orderu Wojennego Virtuti Militari po przemówieniu celebransa pożegnał Zmarłego, prezes Związku Artylerzystów Konnych

---

[6] Abraham Roman: Wspomnienia wojenne znad Warty i Bzury. Warszawa 1969, s. 377 (wykaz żołnierzy Grupy Operacyjnej Kawalerii generała brygady Romana Abrahama odznaczonych Orderem Virtuti Militari, pkt. 7. Wielkopolski Dywizjon Artylerii Konnej, poz. 2 kapitan Dąbski Nerlich Paweł.

na Obczyźnie: „W imieniu artylerzystów konnych żegnam ś.p. pułkownika Pawła Dąbskiego Nerlicha. Żegnam świetnego oficera 7 dak wlkp., który przez 20 lat pozostawał w tym dywizjonie, wierny tym oto naszym barwom, będąc przez te lata jak gdyby wcieleniem i stróżem naszych tradycji. Jednocześnie żegnam znanego jeźdźca konkursowego, który w roku 1927 na Zawodach o Mistrzostwo Armii został Mistrzem, a w 1933 r. był członkiem naszej ekipy olimpijskiej i w 1934 r. ustalił rekord skoku wzwyż.

Wychowany na dalekich rubieżach wschodnich Rzeczypospolitej przez tych 20 lat wrósł w dzielnicę Wielkopolską i tam założył rodzinę — tam pojął żonę i tam ją pochował w rodzinnym jej gnieździe.

Wszystkim nam znane było Jego głębokie przywiązanie do 7 dak. Już stąd jakżeż często jeździł do Poznania na obchód święta dywizjonu, ostatnio na uroczystość poświęcenia repliki sztandaru dywizjonu jechał niemalże w wózku inwalidzkim. Przykład pułkownika, najstarszego latami służby w dywizjonie, przyświęcał wszystkim młodszym oficerom dywizjonu, Jego oddanie się dywizjonowi stało się dla nich wzorem, a dywizjon stał się dla nich rodziną. A już na emigracji, po wojnie, oficerowie, podoficerowie i kanonierzy w kraju i na obczyźnie uznali Go spontanicznie za głowę Rodziny.

I oto pułkownik osierocił tę rodzinę żołnierską, a my straciliśmy wybitnego Kolegę. Cześć Jego pamięci.

Rodzinie ś.p. pułkownika tu obecnej składam od nas słowa serdecznego współczucia" [7].

*
* *

Zgodnie z wolą Zmarłego — syn Roman przywiózł do kraju urnę z prochami Ojca. Pochówek zbiegł się z świętem 7 dak wlkp (2 czerwca). W poznańskim d. kościele garnizonowym, urnę z prochami płk P. Dąbskiego Nerlicha w asyście pocztu sztandarowego wprowadzono do kościoła. Wartę honorową pełnili b. żołnierze dywizjonu i przedstawiciele pułków Wielkopolskiej Brygady Kawalerii w skład której 7 dak wlkp. wchodził.

W czasie składania kwiatów odegrano z magnetowidu marsza artylerii konnej. Następnie udano się do Muzeum Wojska na Stary Rynek, gdzie syn Roman przekazał mundur polowy Ojca, odznaczenia i inne po nim pamiątki.

6 czerwca nastąpiło wyprowadzenie urny z kościoła i przewieziono ją autokarem na miejsce wiecznego spoczynku.

W pogrzebie obok najbliższej rodziny z kraju i z zagranicy, wzięli udział dawni towarzysze broni, sportowcy, miejscowe władze, harcerze i miejscowa ludność. Trzech kolegów Zmarłego w mundurach 7 dak niosło urnę, harcerze na poduszkach ordery i odznaczenia. W czasie marszu odtworzono z magnetowidu marsz żałobny Chopina. Przy grobie pożegnał Zmarłego por Bolesław Borzęcki, odegrano marsza artylerii konnej. Urnę złożono do grobu rodzinnego Mieczkowskich, obok trumny Jego żony Heleny na cmentarzu w Srebrnej Górze k/Wapna w d. pow. Wągrowiec, woj. poznańskie.

---

[7] Artylerzysta Konny. Komunikat Związku Artylerzystów Konnych na Obczyźnie. Londyn 1983 r. Nr 89, s. 15—16.

*
* *

Cieszy nas bardzo, że pamięć o płk Pawle Dąbskim Nerlichu jest wciąż żywa tam na obczyźnie i tutaj w kraju. Imię Jego z szacunkiem i godnością było i jest wymieniane w czasopismach i opracowaniach wojskowych dotyczących I i II wojny światowej, a także sportu jeździeckiego i wyczynowego [8].

Niedawno, bo w dniach 13—15 września 1991 r. zorganizowane zostały w Iwnie — Międzynarodowe Zawody Konne w Skokach przez Przeszkody o Memoriał płk Pawła Dąbskiego Nerlicha przez Ludowy Klub Jeździecki „ABARIA" Iwno, Stadninę Koni Iwno, Express Poznański i Romana Dąbskiego Nerlicha z Londynu [9].

---

[8] Płk P. Dąbski Nerlich opracował przy współudziale mjr Edwarda Nagórskiego, por. mgr. Bohdana Kolszewskiego i ppor. Jerzego Leszka Terleckiego (po raz pierwszy w historii dywizjonu) artykuł pt. „Działania bojowe 7 dak wlkp. i historia sztandaru". Artykuł ten zamieszczony został (w:) Artylerzysta Konny. Komunikat Związku Artylerzystów Konnych na Obczyźnie, Londyn 1966. Nr 55 (załącznik) s. 1—13.

[9] Program Międzynarodowych Zawodów Konnych w Skokach przez Przeszkody. Memoriał płk Pawła Dąbskiego Nerlich. Iwno 13—15 września 1991 r. Należy tutaj nadmienić, że słynny koń Poluś, na którym pułkownik w 1934 r. pokonał bez błędu przeszkodę wysokości 195 cm, pochodził od hodowcy Ignacego hr. Mielżyńskiego z jego stadniny w Iwnie. Stąd też wybór hipodromu w Iwnie na miejsce rozegrania zawodów o Memoriał, spotkał się z pełną akceptacją Jego syna Romana i sympatyków sportu jeździeckiego.

III. BIBLIOGRAFIA

ARTYKUŁY ŹRÓDŁOWE DOTYCZĄCE MIĘDZYRZECCZYZNY DRUKI ZWARTE, ARTYKUŁY Z CZASOPISM I DZIEŁ TREŚCI OGÓLNEJ

1. (at): Wybuchy na łąkach. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 36
2. B. K.: Laureaci turnieju wiedzy o sztuce. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 18
3. B. K.: Dodatkowe punkty sprzedaży artykułów szkolnych. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 33
4. Bonisow Michaił: Biała Podlaska. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 31
5. (ch): Zdarzenia i wypadki. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 6
6. (ch): Zdarzenia i wypadki. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 8
7. (ch): Zdarzenia i wypadki. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 15
8. (ch): Święto służby zdrowia. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 17
9. (ch): W majowe święto. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 18
10. (ch): Zdarzenia i wypadki. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 21
11. (ch): Zdarzenia i wypadki. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 23
12. (ch): Zdarzenia i wypadki. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 24
13. (ch): Zdarzenia i wypadki. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 25
14. (ch): Zdarzenia i wypadki. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 26
15. (ch): Zdarzenia i wypadki. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 28
16. (ch): Zdarzenia i wypadki. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 30
17. (ch): Zdarzenia i wypadki. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 32
18. (ch): Zdarzenia i wypadki. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 34
19. (ch): Zdarzenia i wypadki. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 35
20. (ch): Zdarzenia i wypadki. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 36
21. (ch): Zdarzenia i wypadki. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 38
22. (ch): Konkurs PTTK. Czy znacie województwo biolskopodlaskie? (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 39
23. (ch): Zdarzenia i wypadki. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 48
24. (ch): Zdarzenia i wypadki. (w:) Słowo Podlasia 1987 r. 49
25. (ch): Sekretarz KC PZPR Stanisław Ciosek w „Zrembie". (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 49
26. (ch): Zdarzenia i wypadki. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 50
27. (ch): Zdarzenia i wypadki. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 51
28. (ch): Eksportować jak najwięcej. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 51
29. Chomiuk J.: W międzyrzeckim „Lesie". (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 13
30. Chomiuk J.: Jaka Jesteś gmino? Drelów. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 17
31. Chomiuk J.: Nie ma kiedy narzekać. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 33
32. Chomiuk J.: Niech się mury pną do góry. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 35
33. DEM: Więcej takich imprez. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 13
34. DEM: Ocena propagandy wizualnej. (w:) Słowo Podlasia Nr 16

35. DEM: 1 Maja — Święto Pracy i Pokoju. Międzyrzec Podlaski. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 19
36. DEM: Sport. W skrócie. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 24
37. DEM: Międzyrzec stolicą wędkarstwa? (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 35
38. Demeszko L.: Spotkanie kolarskich weteranów. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 33
39. (em): Porwał dźwig. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 2
40. (em): W ciepłych barwach. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 11
41. (em): Szansa dla absolwentów. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 18
42. (em): Najedli się wstydu. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 23
42. Galiński Romuald: Przed sezonem zagranicznych wojarzy. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 13
44. Galiński Romuald: Mniej programów więcej konkretnych działań. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 41
45. Galiński Romuald: Z duchem reformy. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 46
46. GOW: „Biała niedziela". (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 47
47. GOW: Wykopaliska archeologiczne. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 51
48. Goworuszko R.: Oficerowie produkcji. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 18
49. Goworuszko Regina: Gdy zabraknie rodzinnego ciepła. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 51
50. Grabowski Istvan: Z wizytą w międzyrzeckim „Łukbucie". (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 23
51. Gromadzki W.: Co może POP? (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 16
52. Gromadzki W.: Kiedy Krzna będzie czysta. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 17
53. Hilarowicz Józef: Z cyklu osądy literackie. Myśli z różnych szuflad. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 2
54. IGR: Biali górnicy z Międzyrzeca. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 1
55. IGR: Słynne w świecie szczotki i pędzle. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 2
56. IGR: Międzyrzecki haft. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 6
57. IGR: Brawa dla młodych tancerzy. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 9
58. IGR: Kulturze potrzebni są pasjonaci. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 22
59. IGR: Święto kultury. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 24
60. IGR: Święto teatru w Międzyrzecu. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 44
61. IGR: Chluba dwóch spółdzielni. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 46
62. IGR: Gastronomia skromna lecz solidna. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 46
63. IGR: Handel bez tajemnic. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 46
64. IGR: Nadzór, to także odpowiedzialność. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 46
65. IGR: Międzyrzeccy sojusznicy milicji. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 47
66. IGR: Najaktywniejsi. Bogusław Rychlik. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 47
67. IGR: Piękno zaklęte w drewnie. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 47
68. Integracja Klubów Seniora. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 49
69. JAK: Wymiana związkowych delegacji. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 26
70. JAK: Jedź sobie czym chcesz. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 42
71. JAK: Imię gen. Kleeberga nadano szczepowi harcerskiemu. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 45
72. JAK: Odpowiedzi na cenzurowanym. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 45
73. JAK: Piękno, estetyka i dobry smak. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 46
74. JAK: W trosce o jakość. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 46
75. JAK: Tam, gdzie kiedyś stała woda. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 46
76. JAK: W królestwie pączków. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 46
77. JAK: Mały ale rentowny. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 46

78. Jak: Solidność dewizą banku. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 47
79. JES: Podlaski Słownik Biograficzny. Hasło: Mojżesz Kaufman (1880—1936). (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 10
80. JES: Podlaski Słownik Biograficzny. Hasło: Bolesław Leon Hryniewiecki 1875—1963. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 29
81. JES: Kalendarium. W dni wyzwolenia 1944. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 30
82. JES: Podlaski Słownik Biograficzny. Hasło: Tadeusz Ewaryst Kozłowski 1884—1953. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 32
83. JES: Z lat niemieckiej okupacji 1939—1944. Likwidacja żandarma Cylke. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 32
84. JES: Z lat niemieckiej okupacji 1939—44. Dywersja kolejowa. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 35
85. JES: Podlaski Słownik Biograficzny. Hasło: Adolf Pleszczyński 1841—1925. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 42
86. JES: Podlaski Słownik Biograficzny. Hasło: Henryk Niewęgłowski 1807—1881. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 43
87. JES: Z lat niemieckiej okupacji 1939—44. Akcje na więzienie gestapo. (2). (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 44
88. JES: Z lat niemieckiej okupacji 1939—44. „Skoczki". (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 51
89. JES: Podlaski Słownik Biograficzny. Hasło: Jan Mazurek 1892—1958 (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 51
90. JES: Z lat niemieckiej okupacji 1939—44. „Skoczki". (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 52—53
91. JJ: W dzień referendum. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 50
92. (kor): Młodzi przyjaciele przyrody. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 2
93. Kowalski Marian: Z dziejów emisji polskich pieniędzy papierowych 1794—1994. (w:) Materiały i Studia 1994 Nr 45. Wyd. Departament Analiz i Badań NBP
94. Krzak Z.: Obwodnice Radzynia i Międzyrzeca. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 39
95. Krzak Z.: Drogowcy walczą z kryzysem. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 40
96. Kulikowski Janusz: Gdzie woda czysta i trawa zielona. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 25
97. Kulikowski Janusz: Reporterski rekonesans Międzyrzec przed żniwami u leśników. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 32
98. Kulikowski Janusz: Sposób na wypoczynek. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 36
99. Kulikowski Janusz: Z Międzyrzeca nad Sekwanę. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 48
100. (les): St. Ciosek wśród załogi międzyrzeckiego „Zrembu". Nie chcemy się wlec w ogonie Europy. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 50
101. M. EMPI: Napad na kolędników. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 26
102. M.P.: Kto pod kim dołki kopie... (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 13
103. M. P.: Najaktywniejsi strażacy. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 22
104. M. P.: Matura w nowej hali. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 22
105. M. P.: Czyn przy budowie ośrodka. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 22
106. Pietrzela M.: Po redukcji. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 8
107. Pietrzela M.: Wbrew złej tradycji. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 21
108. Pietrzela M.: Balast bez brojlerów. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 35
109. Pulik Mieczysław: Dwa jubileusze. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 15
110. Pulik Mieczysław: List do redakcji. Drogi i wertepy czarnej porzeczki. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 32

111. RG: Dzień pracownika handlu. Kobiety nie tylko za ladą. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 7
112. RG: Koncert. „Złączyła nas przyjaźń". (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 14
113. RG: Priorytet inwestycyjny dla oświaty musi szybciej owocować. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 19
114. RG: Wysoka ocena pracy partyjnej w Międzyrzecu. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 35
115. RG: W konkurencji ze starozakonnymi. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 46
116. R. GOW: Zdarzenia i wypadki. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 2
117. R. GOW: Zdarzenia i wypadki. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 5
118. R. GOW: Powstaje Koło Polskiego Towarzystwa Geograficznego. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 4
119. R. GOW: Bilans końca karnawału. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 12
120. R. K.: Mieczysław Pulik. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 2
121. Społeczny Komitet Obchodu Święta Pracy 1 Maja w województwie bialsko-podlaskim. w 1987. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 18
122. Sroka Jerzy: Opowieści z Podlasia (14). Unijaci. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 2
123. Sroka Jerzy: Opowieści z Podlasia (15). Unijaci (2). (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 3
124. Sroka Jerzy: Opowieści z Podlasia (21). Żyli w śród nas. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 9
125. Sroka Jerzy: Opowieści z Podlasia (22). Żyli wśród nas (2). (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 10
126. Sroka Jerzy: Opowieści z Podlasia (33). Szlachta i bojarzy. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 27
127. Sroka Jerzy: Opowieści z Podlasia (34). Szlachta i bojarzy (2).(w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 29
128. Sroka Jerzy: Opowieści z Podlasia (35). Szlachta i bojarzy. (3). (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 32
129. Sroka Jerzy: Opowieści z Podlasia (36). Szlachta i bojarzy (4). (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 33
130. Sroka Jerzy: Opowieści z Podlasia (37). Szlachta i bojarzy (5). (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 34
131. Sroka Jerzy: Z lat niemieckiej okupacji 1939—44. Bojownicy w kolejarskich mundurach. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 36
132. Sroka Jerzy: Z lat niemeckiej okupacji 1939—44. Podlasia bitwa o szyny. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 38
133. Sroka Jerzy: Opowieści z Podlasia (40). Z pól bitewnych i pobojowisk (2). (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 38
134. Sroka Jerzy: Opowieści z Podlasia (44). Z pól bitewnych i pobojowisk (6). (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 42
135. Sroka Jerzy: Opowieści z Podlasia (46). Z pól bitewnych i pobojowisk (8). (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 44
136. Sroka Jerzy: Opowieści z Podlasia (47). Z pól bitewnych i pobojowisk (9). (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 46
137. Sroka Jerzy: Opowieści z Podlasia (48). Z pól bitewnych i pobojowisk (10). (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 47
138. Sroka Jerzy: Opowieści z Podlasia (49). Z pól bitewnych i pobojowisk (11). (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 48

139. Sroka Jerzy: Opowieści z Podlasia (50). Z pól bitewnych i pobojowisk (12). (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 49
140. Sroka Jerzy: Opowieści z Podlasia (51). Stare wojenne cmentarze. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 50
141. Sroka Jerzy: Opowiści z Podlasia (52). Z walk POW. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 51
142. Strażackie święto. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 22
143. Szpital w oku obiektywu. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 49
144. (t): Na rynek lokalny krajowy i eksport. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 42
145. Trochimiuk A.: Barwy Przyjaźni. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 13
146. W. G.: Zakłady pracy swemu miastu. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 18
147. W. G.: „Piątka" na piątkę. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 19
148. W. G.: Osiedle z wygodami. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 20
149. (Wit.): „Wszystkie wątpliwości świata". (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 2
150. (Wit.): W trosce o odnowę środowiska. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 42
151. (z): W Międzyrzecu Podlaskim do nowych mieszkań wprowadzają się lokatorzy. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 3
152. (z): Mrozy uszkodziły łącza telefoniczne. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 3
153. (z): O puchar „Słowa Podlasia". (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 4
154. (z): Zimowy puchar wędkarzy. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 7
155. (z): Najlepsi milicjanci z „drogówki". (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 18
156. (z): Śmierć czyha na drogach. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 20
157. (z): Harcerze rozbili namioty. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 29
158. (z): Zdarzenia i wypadki. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 39
159. (z): Zdarzenia i wypadki. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 44
160. (z): Zdarzenia i wypadki. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 43
161. (z): Komunikat MO. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 44
162. (z): Zdarzenia i wypadki. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 45
163. (z): Zdarzenia i wypadki. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 47
164. (z): Kto wybudował. Kto wyszedł na durnia? (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 47
165. (z): Bialska straż ma nową siedzibę. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 51
166. Z okazji 22 lipca. Goście radzieccy na Podlasiu. Międzyrzec Podlaski. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 31
167. (Żak): Z życia klubów. (w:) Słowo Podlasia 1987 Nr 50

Teresa Józefa Kowalska

IV. K R O N I K A

I. PODLASKIE SPOTKANIA REGIONALNE W BIAŁOWIEŻY nt. „REGIONALIZM PODLASKI" 28—29 stycznia 1994 r.

Rada krajowa Regionalnych Towarzystw Kultury w Polsce zorganizowała w Białowieży w dniach 28—29 stycznia 1994 r. I. Podlaskie Spotkania Regionalne nt. „Regionalizm podlaski" [1].

W spotkaniu dział wzięli przedstawiciele regionalnych towarzystw kultury i regionalnych towarzystw naukowych — ogólnych z województw bielskopodlaskiego, białostockiego i siedleckiego oraz kierownicy miejskich ośrodków kultury, a także przedstawiciele władz gminnych, miejskich i wojewódzkich [2].

Obradom przewodniczył przewodniczący Rady Krajowej Regionalnych towarzystw Kultury w Polsce dr Anatol Jan Omelaniuk, a słowo od władz wojewódzkich w Białymstoku, wygłosił wicewojewoda tegoż województwa.

Program obrad podzielony został na trzy działy. Wygłoszone zostały następujące referaty:

I. Regionalizm wezwaniem przyszłości

— prof. dr hab. Jerzy Damrosz z Wyższej Szkoły Pedagogiczno-Rolniczej w Siedlcach — **Regionalizm u progu XXI wieku.**

— dr Anatol Omelaniuk, przewodniczący Rady Krajowej Regionalnych Towarzystw Kultury w Polsce — **Karta regionalizmu polskiego.**

— prof. dr Adam Dobroński z Filii Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku, Poseł na Sejm RP. — **Specyficzne cechy regionu podlaskiego.**

II. Regionalizm a kultury

— dr Józef Maroszek z Regionalnego Ośrodka Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego — **Ochrona dziedzictwa kulturowego na Podlasiu**

— mgr Wojciech Kowaczuk z Muzeum Okręgowego w Białymstoku — **Opieka nad folklorem i sztuką ludową Podlasia**

— mgr Grzegorz Michałowski, z Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej, prezes Towarzystwa Miłośników Podlasia w Białej Podlaskiej — **Wojewódzka Biblioteka Publiczna jako ośrodek wiedzy o regionie.**

---

[1] Spotkania odbyły się w Hotelu IWA w Białowieży. Organizację powierzono Zarządowi Towarzystwa Miłośników Siemiatycz. W części inauguracyjnej wystąpił Zespół Pieśni i Tańca oraz Kapela „Słoneczniki" z Siemiatycz.

[2] Z ramienia władz woj. bialskopodlaskiego udział wzięli: — przewodniczący Wojewódzkiego Sejmiku Samorządowego w Białej Podl. wiceprezes Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Międzyrzecu Podlaskim — mgr Ryszard Turyk.

III. Regionalne towarzystwa na Podlasiu

— mgr Mieczysław Matosiuk — prezes Towarzystwa Miłośników Siemiatycz — **Czym jest towarzystwo regionalne na przykładzie Siemiatycz.**

— mgr Witold Grądzki — prezes Sokołowskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego — **Inicjatywy kulturalne Sokołowskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego.**

— dr Marian Kowalski — prezes Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Międzyrzecu Podlaskim — **Rola edukacyjna Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Międzyrzecu Podlaskim.**

Po wygłoszonych referatach i wypowiedziach, wywiązała się bardzo ożywiona dyskusja. Przede wszystkim dyskutanci wyrazili Radzie Krajowej Regionalnych Towarzystw Kultury, a szczególnie dr Anatolowi J. Omelaniukowi gorące podziękowania za podjęcie jakże ważnego dla tej części Rzeczpospolitej i tu działających towarzystw regionalnych tematu oraz wysunęli propozycję, by tego rodzaju Podlaskie Spotkania Regionalne odbywały się w przyszłości i oczywiście każde na inny temat i w innym miejscu. Ponadto dyskutanci, w tej liczbie i ja, przedstawiali swe osiągnięcia, podawali trudności na jakie napotykają w realizacji zadań i celów statutowych.

W swej wypowiedzi m.in. przedstawiłem zebranym wiele problemów dotyczących przede wszystkim twórczego oddziaływania regionalnych towarzystw kultury na kształtowanie życia naukowo-kulturalnego swego terenu działania. Wiadomo przecież, że nasz mały regionalizm, nasz lokalny patriotyzm jest podstawą wielkiego patriotyzmu, a który bez tej podstawy bez tegoż fundamentu byłby tylko pustosłowiem. Wiadomo także, że powrót do miejsca urodzenia, niczym do źródła — co zresztą doświadczam na własnej osobie — jest przeznaczeniem każdego człowieka. Wiele miejsca poświęciłem także pozostawianiu przez każde bez wyjątku regionalne towarzystwo kultury, swego ewidentnego śladu społecznej działalności, głównie w postaci słowa pisanego i to w różnej formie, od folderu, jednodniówki, czy opisu ważniejszego wydarzenia począwszy, do opracowania szerszego — kroniki, czy monografii lub innego druku zwartego. Nie sądzę, by na tego rodzaju działalność, miejscowe władze administracyjno-samorządowe, czy też instytucje i zakłady produkcyjne lub osoby prywatne nie udzieliły odnośnym towarzystwom odpowiednich środków na realizację przedsięwzięć.

Niezależnie od tematyki wynikającej z treści referatów i wypowiedzi a także problemów podnoszonych w dyskusji [8] wiele miejsca poświęcono projektowi tzw. **„Karty regionalizmu polskiego"** odczytanej zebranym i rozesłanej poszczególnym towarzystwom przez Radę Krajową Regionalnych Towarzystw Kultury. W dyskusji uczestnicy Kongresu ze zdecydowaną wolą podkreślali oraz wyrażali pogląd by nie zawierała ona żadnych akcentów politycznych i by zapoczątkowała nowy etap w rozwoju regionalizmu jako czynnika współdecydującego o sytuacji lokalno-regionalnej, a także by stała się dokumentem prawnym (wzorem Programu Regionalizmu Polskiego z 1926 r.) uchwalonym przez Sejm RP lub przez Radę Ministrów RP.

---

[8] Referaty i wypowiedzi wygłoszone na I. Podlaskim Spotkaniu Regionalnym nt. „Regionalizm podlaski" zostaną wydrukowane przez Krajowy Ośrodek Dokumentacji Regionalnych Towarzystw Kultury w Ciechanowie i stąd też tekstu mego obszernego wystąpienia tutaj nie podaję.

Przyjęcie w ostatecznej wersji Karty Regionalizmu Polskiego nastąpiło na V Kongresie Regionalnych Towarzystw Kultury we Wrocławiu dnia 25 września 1994 r.

Karta stanowi program ruchu regionalnego w Polsce na dziś i na XXI wiek.

Pełny jej tekst podaję poniżej:

KARTA REGIONALIZMU POLSKIEGO

uchwalona na V Kongresie Regionalnych Towarzystw Kultury

Dzieje narodu i państwa polskiego kształtowały się pod wpływem różnorodnych czynników. Tym, co sprawia, że czujemy się członkami narodu, jest poczucie wspólnoty terytorialnej, na które składają się: dziedzictwo historyczne, religijne, społeczno-kulturalne, a zwłaszcza język. Świadomość ta budzi się i rozwija już od dzieciństwa w środowisku rodzinnym i sąsiedzkim. Ten niewielki obszar zajmowany przez społeczność lokalną to „mała ojczyzna". Dla każdego człowieka stanowi ona punkt wyjścia dla formowania się jego postaw.

Dziedzictwo przeszłości i ramy przyrodniczo-geograficzne wpłynęły na ukształtowanie większych wspólnot terytorialnych istniejących w świadomości ludzkiej jako regiony lub ziemie. Charakteryzują się one daleko posuniętym ujednoliceniem tradycji i podobieństwem do świadczeń historycznych. Związki rodzinne, sąsiedzkie, kręgi koleżeńskie i zawodowe, więzi ekonomiczne i wiedza wyniesiona ze szkoły sprawiają, że człowiek dorosły czuje łączność ze swoim regionem. Więź ta, często nie doceniana, może być ważnym czynnikiem przeobrażeń demokratycznych i społeczno-ekonomicznnego rozwoju kraju.

Granice małych ojczyzn i regionów z natury nie są wyraźne, bowiem obok cech kulturowych, ekonomicznych i geograficznych wyróżniających te obszary istnieje znacznie więcej wspólnych więzi łączących je w jedną całość — naród i państwo polskie. To sprawia, że ojczyzna nie jest zwykłą sumą regionów, a regionalizacja nie tylko nie zagraża integralności państwa, lecz sprzyja jej umacnianiu.

Rozwój narodu zależy także od więzi z bliższymi i dalszymi sąsiadami Polski. Istniały one zawsze, przyczyniając się do naszego rozwoju kulturalnego i gospodarczego. Ich podtrzymywanie oraz intensyfikacja ma wpływ na ożywienie ekonomiczne i układanie dobrosąsiedzkich kontaktów międzyludzkich.

Każdy człowiek w różnym stopniu i na różne sposoby uczestniczy w życiu społeczności lokalnej, regionu, kraju, a niekiedy Europy czy świata. Ruch regionalistyczny i samorządowy uaktywnia wszystkie środowiska i wyzwala społecznikowską inicjatywę. Twórcze siły intelektualne, kompetencje i zaangażowanie skupionych w nim ludzi przyczyniają się do budowy społeczeństwa obywatelskiego, upodmiotowionego, zdolnego kreować nowe oblicze regionów i kraju. Tworzymy w ten sposób wśród Polaków i mniejszości narodowych postawy obywatelskie i poczucie solidarności z ideą społeczeństwa, w którym wszyscy obywatele, bez względu na pochodzenie etniczne, społeczne oraz wyznaniowy światopogląd, mają równe prawa i obowiązki, równy start życiowy.

Sukces dokonujących się w kraju przeobrażeń społecznych i politycznych będzie możliwy, jeśli uwzględnione zostaną następujące zasady:

1. Postęp kraju zależy od rozwoju i pomyślności każdego z regionów, zatem polityka preferencyjna wobec któregokolwiek z nich nie jest do przyjęcia, w szczególności nie może być akceptowany centralizm wymuszający koncentrację środków materialnych, kulturalnych itp. Zasada równości nie wyklucza pomocy regionom o trudniejszych warunkach rozwoju ekonomicznego i cywilizacyjnego.

2. Poszczególne regiony powinny móc decydować o swoich wewnętrznych sprawach, dlatego należy zapewnić im jak najszerszą samorządność na wszystkich szczeblach zarządzania, łącznie z możliwością wpływania na decyzje ogólnokrajowe.

3. Ustalając podziały administracyjne należy brać pod uwagę odrębności regionalne oraz potrzeby i wolę mieszkańców.

4. Do podstawowych zadań samorządnych regionów należy racjonalne wykorzystanie potencjału intelektualnego, zasobów naturalnych, możliwości ekonomicznych, a także ochrona środowiska przyrodniczego oraz zachowanie i wzbogacanie dziedzictwa kulturowego.

5. Istotny czynnik pełnego życia regionalnego stanowią organizacje samorządowe i społeczne, towarzystwa regionalne i twórcze, związki wyznaniowe, fundacje itp., które są partnerami dla władz i instytucji, wspomagającymi je swoją wiedzą o regionie, doświadczeniem i aktywnością w projektowaniu przyszłości.

6. Szczególna rola w podtrzymywaniu i kształtowaniu świadomości lokalnej i regionalnej przypada systemowi edukacji. Programy nauczania szkół wszystkich szczebli powinny szeroko uwzględniać tematykę regionalną.

7. Powinnością środowisk naukowych jest uwzględnienie w szerokim zakresie problematyki regionalnej.

8. Treści regionalne powinny stanowić istotną część programów działalności instytucji i organizacji życia kulturalnego, w szczególności muzeów, bibliotek i domów kultury.

9. Tradycyjna kultura regionalna wnosi do kultury narodowej, a poprzez nią do światowej, dziedzictwo polskich wsi i miast. Dbałość o kulturę rodzimą i język ojczysty jest nieodzowna zarówno dla podtrzymania tożsamości regionalnej, jak i narodowej. Zadanie to należy do twórców i animatorów kultury wspieranych przez władze państwowe i samorządowe.

10. Środki masowego przekazu powinny oprócz popularyzacji światowego i ogólnopolskiego dorobku kulturalnego przybliżać także wartości i dorobek kultury regionów.

11. Rola regionalizmu w procesie cywilizacyjnym polega na umiejętnym łączeniu wartości własnych z odmiennymi. Ważną rolę w harmonijnym współistnieniu narodu polskiego z sąsiadami spełniają pograniczne obszary współpracy regionalnej. W ich ramach sąsiadujące narody mogą rozwiązywać wspólne problemy, nawiązywać i utrwalać przyjacielskie więzi, oddziaływać własną kulturą, wspomagać swoje mniejszości narodowe za granicą na zasadzie wzajemności i równych praw.

Losy historyczne sprawiły, że od wieków najwyższą wartością Polaków jest ojczyzna. Wszelkie nasze działania winny jej służyć. Określając zasady regionalizmu polskiego jesteśmy pomni tego, że dobrem nadrzędnym dla nas wszystkich jest Polska.

Wrocław, 25 września 1994 roku

KS. DR TADEUSZ FRĘCHOWICZ

1906 — 1986

Urodzony 11 października 1906 r. w Radzyniu Podlaskim, syn Jana i Julii z Krasuckich. W 1916 r. rozpoczął naukę w Gimnazjum Koedukacyjnym Haliny Rudnickiej w Radzyniu Podl. W 1923 r. przeniósł się do Państwowego Gimnazjum im. Bolesława Prusa w Siedlcach, gdzie w czerwcu 1926 r. otrzymał świadectwo dojrzałości i w tymże roku wstąpił do Seminarium Duchownego w Janowie Podlaskim. Wyświęcony na kapłana 28 czerwca 1931 r. przez ks. bp. Henryka Przeździeckiego w Janowie Podl. 1 sierpnia 1931 r. mianowany wikariuszem w Żelechowie, a 15 października 1931 r. wikariuszem parafii Przemienienia Pańskiego w Łukowie. 1 października 1932 r. został zwolniony z wikariatu i rozpoczął studia teologiczno-historyczne na Uniwersytecie Warszawskim. 24 czerwca 1935 r. uzyskał tytuł magistra teologii na Wydziale Teologicznym U.W. w zakresie historii Kościoła. W tym czasie opracował i przygotował do druku pracę pt. „Ks. Beniamn Szymński i Związek Patriotyczny w latach 1831—1836". Warszawa 1936 (maszynopis). 1 lipca 1936 r. został mianowany profesorem Seminarium Duchownego w Janowie Podl., gdzie wykładał historię Kościoła do końca czerwca 1939 r. 19 października 1938 r. otrzymał nominację na sędziego prosynodalnego. Zwolniony z profesury seminaryjnej był proboszczem na trzech parafiach: 1 marca 1939 r. został mianowany proboszczem parafii Oleksin, 15 stycznia 1949 r. proboszczem parafii Huszcza i 26 stycznia 1952 r. proboszczem parafii Wohyń. Jako duszpasterz dobrze wypełniał swoje obowiązki i dbał o estetyczny wysrtój świątyń — zwłaszcza w Wohyniu.

Jako historyk Kościoła nie zaniedbywał przedmiotu swoich zainteresowań przez całe życie — nie tylko jako wykładowca w seminarium lecz także jako proboszcz. Zajmował się dziejami diecezji podlaskiej i unii na jej terenie. Będąc proboszczem w Wohyniu wznowił studia doktoranckie. W 1964 r. uzyskał tak przez siebie upragniony stopień naukowy doktora teologii w zakresie historii Kościoła na Wydziale Teologicznym Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie na podstawie rozprawy napisanej pod kierunkiem ks. prof. dr Eugeniusza Hieronima Wyczawskiego pt. „Beniamin Szymański biskup podlaski" (maszynopis ss. XI + 392).

Ze względu na dużą objętość w/w pracy Redakcja ATK w Warszawie wybrała tylko niektóre jej części, przedstawiające nieopracowane dotąd problemy życia i działalności duszpasterskiej ks. bp. B. Szymańskiego i ogłosiła drukiem w Studiach z Historii Kościoła w Polsce t. I pt. „Duszpasterska działalność Beniamina Szymańskiego biskupa podlaskiego". Warszawa 1972, s. 193—238.

Ks. dr T. Fręchowicz brał udział w sympozjach historycznych, kilkakrotnie jeździł do Rzymu, gdzie przeprowadzał kwerendę w archiwach; tam też wydał

drukiem swoją pionierską pracę pt. „Cerkiew grekokatolicka na terenie diecezji podlaskiej za rządów biskupa Beniamina Szymańskiego" (w:) Studia i Materiały Historyczne. Typis Pontificiae Universitatis Gregorianae. Rzym 1981, ss. 185.

W następnym roku ukazała się praca pt. „Diecezja podlaska" (w:) Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską 1939—1945. Warszawa 1982, s. 428—439.

*
* *

Na wieść o istnieniu w Międzyrzecu Podlaskim towarzystwa naukowego ks. dr T. Fręchowicz 15 sierpnia 1972 r. złożył deklarację z prośbą o przyjęcie. Był jednym z aktywniejszych członków, opracował do Rocznika pionierski artykuł pt. „Ksiądz Stanisław Brzóska ostatni wódz Powstania Styczniowego" (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XIV—XV (1982—1983), s. 172—185.

W wieku lat 76 (w kapłańswie 51) 1 września 1982 r. ks. dr T. Fręchowicz został zwolniony ze stanowiska proboszcza w Wohyniu i przeniesiony na emeryturę. Zamieszkał w Radzyniu Podl. Zmarł w szpitalu w Międzylesiu k/Warszawy dnia 31 października 1986 r. Pochowany został na cmentarzu w Radzyniu Podl.

Jego godna naśladowania postać duszpasterza i Polaka patrioty pozostanie na zawsze w naszej pamięci.

ks. mgr Franciszek DUDKA

MGR FELIKS MARCZAK
1907—1991

Feliks Marczak s. Stanisława i Heleny z d. Bolesławskiej urodził się 6 kwietnia 1907 r. w Kurowie b. pow. Puławy, woj. lubelskim. Pochodził z wielodzietnej (siedmioro dzieci) rodziny chłopskiej, przy czym Feliks był najstarszym dzieckiem. Po ukończeniu Gimnazjum Ogólnokształcącego im. księcia Adama Czartoryskiego w Puławach w 1927 r., mimo trudnej sytuacji materialnej rodziny, rozpoczął studia na Wydziale Matematyczno-Przyrodniczym Uniwersytetu Warszawskiego im. Józefa Piłsudskiego w Warszawie. Brak środków do życia zmusił go do podjęcia pracy. Po pierwszym roku studiów zatrudnił się w Ministerstwie Komunikacji i godząc naukę z pracą jednocześnie studiował. W latach 1930—1931 odbywał służbę wojskową w Szkole Podchorążych Rezerwy Piechoty w Zambrowie oraz w III Batalionie strzelców w Rembertowie, którą ukończył w stopniu kaprala podchorążego. Po przeniesieniu do rezerwy kontynuował studia na Uniwersytecie. Powrócił także do pracy w Ministerstwie Komunikacji. W 1935 r. uzyskał dyplom magistra filozofii w zakresie nauk matematycznych. Do września 1939 r. mieszkał w Warszawie i pracował w Ministerstwie Komunikacji. Po wybuchu II wojny światowej pozostał bez pracy, w związku z czym przeniósł się z żoną do Międzyrzeca Podlaskiego, gdzie udało mu się zatrudnić w charakterze początkowo praktykanta rolnego w folwarku Dołhołęka, a następnie w Administracji Dóbr Międzyrzeckich będących pod zarządem niemieckim (tzw. Liegenschaftsverwaltung) na stanowisku głównego magazyniera w Międzyrzecu Podlaskim, na którym to stanowisku pozostawał do końca lipca 1944 r. Od maja 1941 r. rozpoczął działalność w Ruchu Oporu w szeregach Armii Krajowej Obwód Radzyń Podlaski, V Rejon Międzyrzec Podlaski, obejmujący swym zasięgiem gminy: Misie, Międzyrzec Podlaski i Tłuściec. Przyjął pseudonim konspiracyjny Skrzat. Brał bezpośredni udział w akcjach, jak też pełnił funkcję wywiadowcy dla celów sabotażowo-gospodarczych w majątkach Dóbr Międzyrzeckich oraz współpracował z Międzyrzeckim Inspektoratem Ochrony Powstania. Zbierał nadto i przekazywał za pośrednictwem V Rejonu do Obwodu Radzyń Podlaski informacje o rozlokowaniu, składzie i uzbrojeniu gestapo, żandarmerii i policji granatowej na terenie miasta Międzyrzec Podlaski. W swej działalności bezpośrednio współpracował między innymi z ówczesnym komendantem Rejonu ppor. rez. Czesławem Makarukiem, ps. Gruda, jego zastępcą do spraw organizacji i szkolenia Bronisławem Saczu-

kiem, ps. Wiarus — awansowanym w konspiracji do stopnia podporucznika, inspektorem Wojskowej Ochrony Powstania kierownikiem Szkoły Powszechnej Nr 2 — Aleksandrem Szubertem ps. Stefan, miejscowym nauczycielem szkoły powszechnej — Józefem Szwedem ps. Zygmunt i Zagon, z którym został skontaktowany na odcinku współpracy wywiadowczej przez V Rejon AK. W czerwcu 1944 r. mgr F. Marczak nawiązał kontakt z węgierską Jednostką Wojskową stacjonującą w tym czasie w rejonie Międzyrzeca Podlaskiego. U Węgrów uzyskał duże ilości broni ręcznej, amunicji, lekarstw i opatrunków i pod pretekstem zaopatrzenia tejże jednostki w żywność przewiózł je furmanką powożoną przez robotnika folwarcznego — partyzanta Jana Chruścickiego ps. Sroka w asyście oficera do podległego Administracji Dóbr Międzyrzeckich folwarku Halasy, z przeznaczeniem na dozbrojenie partyzantów V Rejonu AK.

W lipcu 1944 r. na wschodnich terenach Polski stacjonowały już wojska sowieckie. Znany jest fakt, że na mocy porozumienia pomiędzy Polskim Komitetem Wyzwolenia Narodowego, a rządem Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich w tzw. obszarze przyfrontowym przekazano jurysdykcję wobec obywateli Rzeczpospolitej Polskiej organom radzieckim. Nowa władza bardzo skrupulatnie realizowała swoje „uprawnienia" ze szczególnym zaangażowaniem wobec żołnierzy Armii Krajowej.

Pod koniec lipca 1944 r mgr F. Marczak na rozkaz d-wa V Rejonu AK stawił się na koncentracji oddziałów AK w rejonie wsi Kąkolewnica. Po krótkich lecz intensywnych ćwiczeniach miano wyruszyć na pomoc powstańcom walczącym w Warszawie.

Jednak po kilkunastu dniach przygotowań i ćwiczeń bojowych — d-ca Obwodu mjr Witkowski ps. Miller otrzymał rozkaz Komendy Głównej AK o demobilizacji zgrupowanych oddziałów, złożenia broni i zwolnienia żołnierzy z przysięgi konspiracyjnej.

Zgrupowanym żołnierzom zakomunikowano, że przeprowadzone pertraktacje z d-wem Armii Czerwonej w przedmiocie udzielenia pomocy z zewnątrz walczącym polskim oddziałom w Powstaniu Warszawskim — nie doprowadziły do żadnego porozumienia. W związku z tym Komenda Główna AK zleciła rozwiązanie zgrupowanych oddziałów.

W tej sytuacji mgr F. Marczak, podobnie jak inni żołnierze AK, powrócił do domu — zaprzestając działalności konspiracyjnej. Z dniem 1 września 1944 r. podjął pracę w Prywatnym Kooedukacyjnym Gimnazjum Kupieckim w Międzyrzecu Podlaskim w charakterze nauczyciela matematyki i fizyki, utrzymując jednocześnie w dalszym ciągu nieoficjalne kontakty konspiracyjne. W ramach planowanej przez NKWD akcji w listopadzie 1944 r. w rejonie, w którym działał, zaczęto aresztować żołnierzy AK, a następnie wywozić ich w głąb ZSRR — jako internowanych.

Mgr F. Marczak aresztowany został przez NKWD i UB w swym mieszkaniu przy ul. Lubelskiej 69 2 listopada 1944 r. w godzinach wieczornych i po kilku dniach wywieziony wraz z innymi członkami Ruchu Oporu, transportem kolejowym w wagonach towarowych do obozu w miejscowości Borowicze, który w środowisku żołnierzy Armii Krajowej określany był mianem „Łagier — Borowicze 27".

Znaczna część wywiezionych tzw. „internowanych", wskutek wyjątkowo prymitywnych i trudnych warunków tak w czasie transportu, jak i później ięźkiej, niemalże niewolniczej pracy w obozie i bardzo lichego wyżywienia

nie wytrzymała trudów tego „internowania" i w okolicznościach dotychczas niewyjaśnionych umierała lub poprostu ginęła.

Mgr F. Marczak osadzony w obozie Borowicze przebywał na terenie ZSRR kolejno w tzw. podobozach — Szepietowo, Szachtlager, Jagielsk i Kowanka. Zatrudniony był tam w miejscowych kopalniach, gdzie wraz z innymi pracował po kilkanaście godzin dziennie. Do kraju powrócił transportem kolejowym w wagonach towarowych 2 marca 1946 r. i po krótkim wypoczynku, w tym samym roku bo już w lipcu podjął pracę w Ministerstwie Komunikacji.

W Ministerstwie pracował nieprzerwanie do 1972 r. kiedy to przeszedł na zasłużoną emeryturę ze stanowiska wice-dyrektora Departamentu Ekonomicznego. Nie należał do żadnej partii politycznej. Stosunkowo wysokie stanowisko jakie osiągnął i co wiąże się z tym wysoką pozycję społeczną zawdzięczał nieprzeciętnej pracowitości i uczciwości, dzięki czemu zawsze darzony był powszechnym szacunkiem. Jako jeden z nielicznych nie miał wrogów, a otoczony był wyłącznie przyjaciółmi.

W konspiracji w szeregach Armii Krajowej dosłużył się stopnia porucznika, zaś w uznaniu za pracę zawodową dostąpił wielu zaszczytów. Już w latach trzydziestych, jako młody pracownik Ministerstwa Komunikacji odznaczony został Srebrnym Krzyżem Zasługi. Po zakończeniu II wojny światowej i po powrocie z łagrów sowieckich aktywnie włączył się w dzieło odbudowy kraju ze zniszczeń wojennych. Uczestniczył w wielu międzynarodowych konferencjach dotyczących zagadnień komunikacji i przewozów drogowych, lotniczych i kolejowych. Był między innymi aktywnym członkiem Zrzeszenia Międzynarodowych Przewoźników Drogowych oraz arbitrem w Głównej Komisji Arbitrażowej. Za działalność zawodową wielokrotnie wyróżniany i odznaczany, w tym i Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski.

*
* *

Z mgr F. Marczakiem spotkałem się w czasie okupacji niemieckiej na terenie tzw. Liegenschaftverwaltung Międzyrzec. On zarządzał magazynami majątku, ja byłem praktykantem w Wytwórni Win Owocowych i Miodów „Zakrzemiec". Od tego czasu nie widywaliśmy się. Dopiero i to całkiem przypadkowo spotkałem się z Nim w 1980 r. w Warszawie. Opowiedzieliśmy sobie nasze drogi życiowe. Na wieść o utworzeniu w 1968 r. Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Międzyrzecu Podlaskim i wydawaniu Roczników Międzyrzeckich — wyraził chęć wstąpienia w szeregi Towarzystwa i przyrzekł opisać dzieje konspiracji okupacyjnej i swej gehenny w łagrach sowieckich. Niestety nagła śmierć 30 października 1991 r. przekreśliła te plany*.

Mgr F. Marczak pozostał w naszej pamięci jako gorący i prawy patriota, bez reszty oddany sprawie polskiej.

Cześć Jego zacnej pamięci.

Marian Kowalski

---

* Nekrolog ukazał się w Życiu Warszawy z dnia 4 listopada 1991 r

JAN JARCZYŃSKI
1924—1993

22 września 1993 r. zmarł nagle w wieku 69 lat w pełni jeszcze sił Jan Jarczyński. Członkiem Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Międzyrzecu Podlaskim był stosunkowo krótko. Bardzo cenił pracę naszego Towarzystwa. Podpisując deklarację wstąpienia w poczet jego członków snuł plany czynnego włączenia się — przygotowywał bowiem opracowanie dotyczące historii kolejnictwa w Polsce, a budowy drogi żelaznej w 1867 r. Warszawa—Terespol w szczególności. Nagła śmierć nie pozwoliła na jego zrealizowanie.

J. Jarczyński s. Jana i Franciszki z d. Polowczyk urodził się 4 czerwca 1924 r. w małej wiosce Pasierby w b. pow. gostyńskim, woj. poznańskim. W domu rodzicielskim nigdy się nie przelewało. W 1930 r. ojciec „za chlebem" wyjeżdża na roboty do Francji. Uzyskuje pracę w kopalni miedzi w m. Hayange, departamencie Moselle. Wkrótce matka z trojgiem małych dzieci przenosi się do Rawicza, by zabezpieczyć im lepszy byt i szkołę.

W chwili, gdy wybucha II wojna światowa Jan ma zaledwie piętnaście lat. W styczniu 1940 r. zostaje z Rawicza wraz ze swym starszym bratem Stefanem wywieziony przez hitlerowskie władze okupacyjne na przymusowe roboty rolne do Niemiec. Zostają zatrudnieni w majątku rolnym w m. Lendschütz, kreis Guhrau (dziś Łęczyca k/Góry Śląskiej, woj. leszczyńskie).

W 1941 r. przedwcześnie umiera matka. Małoletnią siostrą Walentyną opiekują się bracia.

Ojciec, będąc we Francji czyni usilne starania, by sprowadzić do siebie córkę Walentynę. Starania te zostały uwieńczone sukcesem.

J. Jarczyński w listopadzie 1944 r. zostaje przydzielony do obozu pracy i zatrudniony przymusowo do prac obronno-fortyfikacyjnych przy budowie okopów i wojskowych umocnień polowych.

Był to bardzo trudny okres w jego życiu. Praca prawie w dzień i noc ponad siły, brak dostatecznego wyżywienia, ubrania, wypoczynku i zakwaterowania, a także ciągła bojaźń o własne życie, wyczerpywały nie tylko fizycznie jego siły, ale również załamała psychicznie. Obóz, w którym przebywał był stale silnie strzeżony przez przyfrontowe odpowiednie służby niemieckie — ucieczka, czy nawet samowolne oddalenie, karane było śmiercią przez rozstrzelanie bez wyroku sądowego. Jednak mimo wszystko, myśl o ucieczce nie dawała mu spokoju. Miał wewnętrzne przeczucie, że jeśli tego teraz nie dokona — zginie.

Okazja po temu nadarzyła się dopiero w chwili, gdy obóz został przesunięty w pobliże miejscowości, w której uprzednio pracował z bratem Stefanem na gospodarstwie rolnym. Pod osłoną nocy i zamieci śnieżnej ucieka z obozu i udaje się do tego właśnie — oddalonego około 14 km — gospodarstwa. Brat jeszcze tam pracował i ukrył Jana w schowku na paszę dla inwentarza.

24 stycznia 1945 r. — wielka radość — obaj zostają wyzwoleni przez nacierające wojska radzieckie i natychmiast po przejściu frontu wszelkimi dostępnymi środkami lokomocji powracają do Rawicza. Tutaj Jan zgłasza się do pracy przy odbudowie kolei. Pracuje początkowo jako robotnik, a po złożeniu egzaminu na kursie dla torowych, otrzymuje pracę — torowego.

17 listopada 1946 r. zawarł związek małżeński z Marią Gąsecką c. Jana i Stanisławy. 24 maja 1957 r. urodziła się im córka Joanna.

W 1951 r. kończy Szkołę Podstawową dla pracujących w Prochowicach.

Wykazując wielką pracowitość i bardzo dobre wywiązywanie się z obowiązków służbowych, zostaje skierowany na kurs kwalifikacyjny na stanowisko zawiadowcy odcinka drogowego, który kończy w 1956 r., a następnie po trzech latach pracy zostaje skierowany na specjalistyczny kurs na prowadzenie pojazdów pomocniczych — mechanicznych PKP. Kończy go 28 lutego 1959 r.

Stowarzyszenie Inżynierów i Techników Komunikacji przyznaje J. Jarczyńskiemu — po złożeniu odpowiednich egzaminów, 5 sierpnia 1966 r. uprawnienia majstra budowy w zakresie budownictwa kolejowego. Uchwałą Państwowej Komisji Egzaminacyjnej z dnia 29 lipca 1970 r. Dyrekcja Okręgowa Kolei Państwowych we Wrocławiu nadała J. Jarczyńskiemu dyplom mistrza w zawodzie torowego. 2 marca 1977 r. otrzymał nominację na kierownika robót liniowych w Pociągu Zmechanizowanym Wymiany i Regulacji Rozjazdów.

W wyniku wzorowego wykonywania swych obowiązków, pomyślnym złożeniu egzaminu, 7 lutego 1979 r. z zakresu BHP, uzyskał świadectwo III stopnia dla personelu kierowniczego i inżynieryjno-technicznego. W 1977 r. został pierwszym majstrem klejenia szyn bezstykowych w DOKP Wrocław oraz organizatorem tzw. „stołu montażowego".

16 października 1984 r. otrzymał nominację na zastępcę naczelnika Pociągu Zmechanizowanego Wymiany i Regulacji Rozjazdów, a 27 lutego 1987 r. mistrza w/w Pociągu.

Na zasłużoną emeryturę przechodzi 31 maja 1990 r.

*

* *

W swej wieloletniej, ofiarnej i pełnej poświęcenia pracy zawodowej J. Jarczyński był ceniony przez swych przełożonych — przede wszystkim za fachowość, solidne wykonywanie obowiązków i rzetelną, i odpowiedzialną pracę, a także za opiekuńczy stosunek do młodych pracowników, praktykantów i stażystów.

W dowód uznania Rada Państwa nadała mu: Złoty Krzyż Zasługi (1982) i Medal 40-lecia PRL; Minister Komunikacji — Srebrną Odznakę „Za zasługi dla transportu PRL", a DOKP we Wrocławiu — Złotą i Srebrną Odznakę „Przodujący Kolejarz". Ponadto był wielokrotnie nagradzany i wyróżniany dyplomami uznania i podziękowaniami, nagrodami pieniężnymi i rzeczowymi.

*
* *

Niezależnie od pracy zawodowej w młodości J. Jarczyński uprawiał z zamiłowaniem gimnastykę akrobacyjną w Towarzystwie Gimnastycznym „Sokół" w Rawiczu oraz do trzydziestego roku życia grał w piłkę nożną w Klubie Sportowym Garbarnia-Prochowice, a do końca swych dni, pozostał wiernym kibicem Klubu Sportowego Lech Poznań. Ponadto posiadając piękny i doniosły głos przez wiele lat należał do parafialnego chóru w Ścinawie.

*
* *

J. Jarczyński — o wielostronnych zainteresowaniach, oddany pracy, ludziom, rodzinie, zasłużony pracownik PKP — dzięki swej osobowości, umiejętnemu podejściu do każdej sprawy ludzkiej, darowi szybkiego zjednywania sobie przyjaciół oraz bezkonfliktowy — zyskał powszechny szacunek i uznanie swych pracowników i przełożonych. Takim pozostanie na zawsze w naszych sercach.

Cześć Jego zacnej pamięci!

Marian Paradowski

MIEJSKA BIBLIOTEKA PUBLICZNA w Białej Podlaskiej

SKORODIDZ NAZW OSOBOWYCH

Abraham Roman: 167
Aigner Chrystian Piotr: 114
Aleksander I: 122
Aleksander III: 130
Alexandrowicz S. W.: 28, 30, 33, 53, 76, 99
Andrejew: 130
Ankwicz Józef: 10, 16
Areń B.: 31, 32, 99
(at): 170
Azarycz Leonard: 20
Bałuk A.: 42, 44, 48, 52, 80, 99
Baraniecka M. D.: 29, 37, 40, 42, 44, 48, 51, 52, 54, 70, 78, 80, 81, 83, 99
Baranowski B.: 132
Bartczak Alina: 117
Bartys J.: 132
Baumgarten L.: 130
Bażyński J.: 37, 100
Behre K. E.: 55, 79, 104
Bereś B.: 28, 100
Bieliński Stanisław: 5
Billing Piotr: 19, 22
Bińka Krzysztof: 25, 62, 70, 100
Bitner K.: 28, 86, 90, 100
B. K.: 170
Błeszczyński Jan: 158, 160
Błeszyński Antoni: 22
Bojarskaja T. D.: 79, 100
Boldt Jan: 164
Bolesławska Helena: 177
Bolichowskaja N. S.: 79, 100
Bonisow Michaił: 170
Borówko-Dłużakowa Z.: 54, 60, 78, 100
Borzęcki Bolesław: 168
Branicki Jan Klemens: 113
Branicki Ksawery: 150
Brodzikowski K.: 53, 81, 93, 100
Brykczyńska E.: 54, 78, 103
Bukowski Kazimierz: 154
Buliński M.: 153
Buraczyński J.: 29, 37, 52, 100
Buthak Joachim: 20
Butrym Jerzy: 25, 29, 69, 76, 81, 97, 100
Byszewski A.: 11
Cepek A. G.: 55, 78, 79, 80, 81, 91, 100
(ch): 170
Chamierska H.: 129
Chamiec Abraham: 108
Chlebowski B.: 128
Chmielarski Jan: 2
Chmielewski Bonifacy: 22
Chomać R.: 127, 136
Chomiuk J.: 170
Chopin: 168
Christoforowa T. F.: 54, 106
Chruścicki Jan ps. Sroka: 178
Ciechoniewski Kasper: 22
Ciołek: 109, 112, 122
Ciołkosza: 37, 100
Ciosek Stanisław: 170, 172
Curie Skłodowska Maria: 25, 60, 76, 77
Cylke: 172
Czarnecki Józef: 22
Czartoryscy: 3, 110, 112, 114, 115, 122, 151, 152, 159
Czartoryska: Aniela Konstantynowa: 115
Czartoryska Izabella z Flemingów: 110
Czartoryska Maria Zofia: 154, 155, 156, 157, 158
Czartoryski Adam: 110, 177
Czartoryski August Aleksander: 110, 155, 156, 157, 158, 160
Czartoryski Konstanty Adam: 115, 116, 117, 119
Czech Tomasz: 17
Czołkoszewicz Franciszek: 153
Damrosz Jerzy: 175
Daniłowicz Mikołaj Jan: 110
Daniłowiczowie: 109
Dąbrowski Jan Henryk: 11, 12, 20, 21
Dąbscy: 164

Dąbski Nerlich Paweł Julian: 3, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169
Dąbski Nerlich Roman Kazimierz Antoni: 164, 168, 168
DEM: 170
Demeszko L.: 171
Denhoff: 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 160
Denhoff Aleksander: 152
Denhoff Franciszek Bogusław: 151, 152
Denhoff Mikołaj Franciszek: 3, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159
Denhoff Stanisław: 110, 152, 153, 155
Denhoff Zygmunt: 151
Denhoffowie: 110, 158
Denisow F.: 8, 9
Derfelden: 17
Dłużokowa Z: 99
Dobroński Adam: 175
Dobrski Maksymilian: 140
Dolecki L.: 52, 54, 100
Dowbór-Muśnicki Józef: 164
Duchnowski Z.: 37, 75, 76, 101
Dunquerg (vel Dunkiert) Jan Ernest: 20
Dworzaczek W.: 152
Dygat Antoni Leopold Wincenty: 120
Dyakowska J.: 29, 101
Działyński Ksawery: 19
Dzierżanowska Maria: 116
Dzierżko Jan: 25
Richwald: 27
(em): 171
Empi M.: 172
Erd K.: 54, 101
Estreicher K.: 154
Falkowski E.: 30, 81, 83, 84, 86, 97, 98, 101
Falkowski T.: 101
Fechner Jan: 19
Federowicz S.: 76
Fersen I.: 11, 12, 18, 21, 22
Fredro Aleksander Antoni: 155
Fryderyk Wilhelm II: 10, 11, 17
Galiński Romuald: 171
Galon R.: 81, 83, 101
Gardziel Z.: 100
Garlicki Filip: 19
Gąsecka Maria c. Jana: 181
Gąsecka Stanisława: 181
Gąsowski Antoni Benedykt: 120
Gembicka Maria Olimpia: 164
Gembicka Marianna: 164
Giedroyć A.: 28, 101
Giertiz: 20
Gilewska S.: 83, 101
Glinka: 117
Gloger Z.: 98, 101
Glötsch: 78
Głazek J.: 48, 101
Głowacki Wojciech Bartosz: 9, 10, 17
Gonzaga Alojzy: 157
GOW.: 171
Goworuszko Regina: 171
Grabieński W.: 130
Grabowski Istvan: 171
Grabski W.: 149
Granacki W.: 101
Grądzki Witold: 176
Grochowski: 10
Grochowski J.: 17
Grodek Andrzej: 136, 137
Gromadzki W.: 171
Groniowski K.: 133, 134
Grozmani Piotr: 19
Gruszczyński Michał: 25
Halicki B.: 28, 101
Hann Jan: 20, 22
Harasimiuk Marian: 25, 29, 42, 44, 48, 52, 54, 78, 80, 81, 83, 91, 100, 101
Henkiel A.: 29, 36, 37, 52, 101
Henny: 141
Hilarowicz Józef: 171
Honig J.: 15, 18
Hryniewiecki Bolsław Leon: 172
Igelström Osip Andrejewicz: 6, 8, 10, 16
IGR.: 171
Jabłonowski Antoni: 19
Jagiełło Władysław: 108
Jahn A.: 29, 52, 101
JAK.: 171, 172
Janczyk-Kopikowa Z.: 29, 52, 54, 69, 79, 81, 100, 101, 102
Jan Kazimierz: 151, 152
Jarczyńska Joanna: 181
Jarczyńska Walentyna: 180
Jarczyński Jan s. Jana: 4, 180, 181, 182
Jarczyński Stefan: 180, 181
Jarmuł Stanisław: 3, 125, 130
Jasiński Jakub: 8, 16
Jasiński Kazimierz: 120
Jaworski Michał: 120

Jazowie: 108
Jersak: 75
JES.: 172
Jezierski: 128
Jezierski Andrzej: 125, 142
JJ.: 172
Józef II: 122
Jurko H.: 151
Kaftan J.: 31, 102
Kahl Samuel: 19
Kapostas Jędrzej: 19, 20, 22
Karaszewski W.: 29, 102, 105
Karbon J.: 101
Karp Benedykt: 19
Karska Anna: 152
Karski Augustyn: 19, 20, 22
Katarzyna II: 5, 6, 10
Kaufman Mojżesz: 172
Keckowa A.: 132
Kęsik A.: 37, 100
Kierek A.: 127, 133, 136, 144
Kiliński Jan: 8, 10, 14
Kiniewicz S.: 144
Kleeberg: 171
Klek Jan: 19
Klemens Jan: 19
Klubińska Lidia: 25
Knorring B.: 19
Kolszewski Bohdan: 169
Kołłątaj H.: 16
Kondracki J.: 24, 26, 27, 28, 86, 102
Konopnicka Maria: 128
Kosmowska-Ceranowicz B.: 33, 102
Kossakowski Józef: 10, 16
Kostka Stanisław: 157
Kostrowicka I.: 126, 127, 138, 147
Kostrzewski A.: 100, 103
Kościuszko Tadeusz: 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 16, 17, 18, 20, 21
Kotowski: 20
Kowalczuk Wojciech: 175
Kowalska Teresa Józefa: 2, 17
Kowalski Adam Jacek: 2, 28, 102
Kowalski Marian: 2, 3, 4, 22, 117, 120, 130, 131, 161, 163, 172, 176
Kownacki Hipolit: 112
Kozłow W. B.: 102
Kozłowski Tadeusz Ewaryst: 172
Köhler Franciszek: 22
Krauszusza (vel Kraussiusz) Jan Gotfried: 19
Krawczak Tadeusz: 130
Kroczewski: 20
Królikiewicz A.: 165
Krupiński Krzysztof M.: 25, 31, 54, 56, 57, 58, 60, 62, 65, 67, 69, 70, 71, 72, 75, 78, 80, 81, 97, 102, 103, 104
Krutus E. A.: 52, 81, 103
Krużlis K.: 101
Krzak Z.: 172
Krzewiński Józef: 160
Krzewiński Paweł: 160
Krzyszkowski D.: 37, 51, 54, 78, 80, 103
Krzyżanowski Antoni: 20
Krzyżanowski E. M.: 130
Kula W.: 129
Kulikowski Janusz: 172
Kunicki Michał: 158, 160
Kunth: 72
Kutuzow: 115
Küssel Jerzy Jakub: 19, 22
Kwiatkowski Kajetan: 22
Lanci Franciszek Maria: 117, 119
Landau Z.: 126, 127, 138, 147
La Roqu'e: 19
Laskowska-Wysoczańska W.: 51, 61, 103
Lencewicz S.: 28, 103
Lendzion K.: 31, 32, 99, 103
(les): 172
Leskiewicz J.: 132
Leskiewiczowa J.: 129
Linder Leszek: 23, 25, 31, 40, 42, 44, 48, 51, 52, 54, 56, 65, 67, 69, 70, 72, 73, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 91, 93, 97, 101, 102, 103, 104
Lipska Jadwiga: 152
Lipski Jan Aleksander: 155, 158
Lipski Samuel: 152
Liszkowski J.: 37, 70, 104
Loyola Ignacy: 157
Lubomirska Elżbieta: 152
Lubomirscy: 151
Łętowski L.: 152, 158
Łoza Stanisław: 120, 165
Łubieńska J.: 130
Łubieński Konstanty: 154
Łukasiewicz J.: 127
Madaliński Antoni Józef: 6, 8, 9, 14
Magiera Antoni: 22

Makaruk Czesław: 177
Makaruk Jan: 120
Makowiecki A.: 134, 135
Malinowski Filip: 20, 22
Mamkowa K.: 86, 104
Manget: 8, 9
Marchocka Anna z d. Hadziewicz: 154
Marchocki Aleksander: 154
Marciniak B.: 100, 104
Marczak Feliks ps. Skrzat, s. Stanisława: 4, 177, 178, 179
Markiewicz A.: 37, 104
Marks Leszek: 25, 37, 80, 81, 83, 103, 104
Maroszek Józef: 175
Maruszczak H.: 100, 101
Maruszewski T.: 8
Massalski I.: 18
Matosiuk Mieczysław: 176
Matwiejew A.: 83, 104
Maudina M. I.: 102
Mazurek Jan: 172
Mein J.: 11
Mencel Tadeusz: 125
Menke B.: 55, 79, 104
Miazga T.: 157, 158
Miączyński: 160
Michalski T.: 37, 75, 76, 101, 104
Michałowski Antoni: 19
Michałowski Grzegorz: 175
Mickiewicz Adam: 103
Mieczkowscy: 169
Mieczkowska Helena c. Stanisława: 164
Mielżyński Ignacy: 169
Mikorski: 21
Mikulicz Piotr: 19
Mioduszewski E.: 28, 104
Mirski Bogusław: 19
M. P.: 172
Mojski J.: 29, 51, 52, 54, 84, 102, 104, 105
Mokronowski Stanisław: 14, 17, 19
Morsztyn Jakub: 154
Moszczeńska Kazimiera: 164
Moszyński Fryderyk: 12
Motyl-Rakowska E.: 37, 105
Musikowski: 115
Müller H.: 70, 104
Mycielska Eufrozyna: 152
Mycielski Kasper: 152
Myszkowski Andrzej: 154
Myślińska E.: 90, 105
Nagórski Edward: 169
Nasut Wyszyński Mikołaj: 108
Nasutowicz Anna: 109
Nasutowicz Jan: 108
Nasutowicze: 108
Nerlich: 164
Nerlich Maria Olimpia: 164
Nerlich Paweł Julian: 164
Nerlich Roman Samuel Julian: 164
Niesiecki K.: 152, 158
Niewęgłowski Henryk: 172
Niewęgłowski Michał: 158, 160
Nitychoruk Jerzy: 2, 3, 23, 31, 37, 54, 58, 60, 70, 103, 104, 105
Nitychoruk Wiesław: 25
Nowak J.: 26, 28, 29, 30, 33, 40, 42, 44, 48, 51, 52, 54, 80, 81, 83, 84, 86, 91, 97, 100, 102, 105
Nowak Janusz: 3, 151, 155
Nowicki A.: 84, 104
Olesiejuk Feliks: 2
Olszański J.: 127
Omelaniuk Anatol Jan: 175, 176
Opalińscy: 110, 151
Ossolińska Maria Teresa: 151
Ostadiczuk S.: 37, 105
Oszast J.: 61, 103
Ozimek Wojciech: 25
Ożarowski P.: 10, 16
Paradowski Marian: 2, 182
Paweł: 122
Pągowski Michał: 19
Petelski K.: 75, 76, 105
Pęgiewska: 160
Pietrzak Pawłowska Irena: 125, 147
Pietrzela M.: 172
Pillati: 129
Piłsudski Józef: 177
Piramowicz Grzegorz: 151
Pleszczyński Adolf: 119, 133, 139, 151, 152, 156, 157, 158, 172
Plichta Anna: 152
Polacy: 6, 8, 9, 11, 177, 178
Polowczyk Franciszka: 180
Poniatowski Stanisław August: 5, 12
Poniński A.: 11, 21
Pothys Jerzy Fryderyk: 19, 20
Potocki Ignacy: 16, 17
Potoccy: 128, 149, 151

Potocka: 131, 132, 133, 139, 145, 146, 147, 148, 149, 150
Potocka Aleksandra: 117, 129, 131, 132, 135, 144, 145, 147, 148, 149
Potocka Augustowa: 132, 133, 146, 147, 150
Potocka Maria z Sanguszków: 131
Potocki: 119, 120, 121
Potocki Andrzej s. Adama: 119, 136, 139
Potocki Andrzej s. Andrzeja i Krystyny: 120, 131, 150
Potocki August: 131, 132, 133, 135, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 149
Potocki Maurycy: 131
Potocki Stanisław: 131
Potocki Teodor: 154, 157
Pożarski W.: 32, 35, 36, 38, 39, 40
Prószyński M.: 28, 29, 76, 105
Prusacy: 8, 16
Przytulski Tomasz: 22
Pulik Mieczysław: 172, 173
Pusch: 27
Pustowałow: 9
Raczyńscy: 17, 19
Radwan: 30, 33, 53, 76
Radziwiłł Helena: 115
Radziwiłł Michał Hieronim: 115
Reczko Kazimierz Franciszek: 153
Reykowski Antoni: 19
RG: 173
R. GOW.: 173
R. K.: 173
Rokiccy: 166
Romanowski Leon: 149
Rosjanie: 5, 8, 9, 10, 11, 12, 16
Roszczynko Waldemar: 25
Roszkówna L.: 81, 83, 101
Roycewicz H.: 165
Różycki S. Z.: 28, 29, 48, 78, 83, 105
Ruszczyńska-Szenajch H.: 30, 31, 33, 42, 44, 48, 51, 52, 54, 80, 84, 86, 105
Rutkowski J.: 126, 136, 137, 138
Rühle E.: 28, 29, 48, 51, 52, 78, 80, 86, 90, 93, 102, 106
Rychlik Bogusław: 171
Rzechowski J.: 42, 44, 48, 54, 80, 102, 106
Rzepecki P.: 75, 106
Rzepniewska Danuta: 135
Rzętkowska-Orowiecka Anna: 25
Saczuk Bronisław ps. Wiarus: 177
Sadaj Henryk: 116
Sadurski A.: 75, 76, 105
Samnin Antoni: 20
Samsonowicz J.: 28, 106
Sapieha: 151
Sapieha Franciszek: 19
Sapieha Jan Fryderyk: 109
Semil Julia: 25, 104
Semil-Gruszczyńska 25
Siemiradzki J.: 28, 106
Sieniawscy: 110, 151, 153
Sieniawska: 155
Sieniawska Elżbieta: 153, 154
Sieniawska Maria Zofia: 110, 154, 155
Sieniawski: 153, 154
Sieniawski Adam Mikołaj: 152, 153, 154
Sienieńscy: 154
Sierakowski: 11, 20, 21
Sievers Jakub Johan: 5, 6
Skałaski Maciej: 19
Skompski Sylwester: 25, 99, 104
Skorupa J.: 31, 105
Słowański W.: 60, 70, 100, 106
Sobiech Ewa: 2
Sobolewska M.: 29, 30, 70, 106
Spiski Jan: 20
Sroka Jerzy: 173, 174
Stala Z.: 31, 102
Staniwski: 160
Starnowska E.: 75, 76, 104
Staśkiewicz E.: 32, 33, 106
Stopniak Franciszek: 151
Strasburer E.: 128
Suffczyński Kasper: 158, 160
Sujkowski Z.: 28, 106
Sulimierski F.: 128
Suworow Aleksander W.: 11, 12, 20, 21, 22
Szafer W.: 83, 106
Szaniawski Felicjan Konstanty: 154, 157
Szczęsny Ryszard: 25
Szeidt Franciszek: 21, 22
Szelęgowska-Teska Maria: 120
Szełkoplyas W. N.: 54, 106
Szubert Aleksander ps. Stefan: 178
Szwed Józef ps. Zygmunt, Zagon: 178
Ślączka A.: 37, 105
Ślusarczyk D.: 28, 99
Środoń A.: 29, 106
Święcki Antoni: 165

Tarzycki Gabriel: 7
Telakowska Z.: 101
Teodorowicz N. I.: 130
Terlecki Jerzy Leszek: 169
Tęczyńscy: 151
Tęczyńska Zofia: 110
Tęczyński: 109
Tęczyński Gabriel: 109
Tomaszewski J.: 127, 138, 147
Tormasow Aleksander P.: 8, 9, 14
Towiański Krzysztof Mikołaj: 153
Trembaczowski J.: 29, 105
Trochimiuk A.: 174
Trzaskowski Placyd: 19
Turnau-Morawska M.: 28, 106
Turowski W.: 65, 103
Turyk Ryszard: 175
Urbański: 72
Venutelli: 130
Voisé Irena: 112
Walczakiewicz Franciszek: 147
Walewski W.: 128
Wasilewski J.: 130
Wawrzecki Tomasz: 11, 12, 21, 22
Węgrzy: 178
W. G.: 174
Wielhorski M.: 16, 19
Więckowski K.: 65, 67
Widner-Nurek Iwona: 2, 3, 108
Willing Jan Abraham: 13
Winter H.: 60, 70, 107
Wiśniewski J.: 153, 154
(Wit.): 174
Witkowski ps. Miller: 178
Witold: 108
Wodzicki Józef: 8, 10, 17
Wojtanowicz J.: 29, 37, 81, 100, 101, 107
Wojtkiewicz A.: 18
Woźniaczuk Z. N.: 42, 48, 51, 79, 107
Wykrętowicz S.: 141
Wysoczański-Minkowicz T.: 101
Wysokiński Baltazar: 164
(z): 174
Zabiełło J.: 10, 16
Zabrzezińscy: 109
Zabrzezińska Anna: 109
Zabrzeziński Jan: 109
Zadera Antoni: 20, 22
Zadorski: 156
Zajączek J.: 5, 11, 17
Zakrzewski A.: 129, 134
Zakrzewski Michał: 19
Zakrzewski Wyssogota: 14
Zalewski A.: 104
Załęski W.: 127
Załuski Andrzej Stanisław: 154
Zaremba: 160
Zamojski August: 132
Zawadzki Stanisław: 146
Zbarazcy: 151
Zbarazka Barbara: 109
Zbarazki Stefan: 109
Zejdel Michał: 22
Zieliński M.: 134
Ziembińska-Tworzydło M.: 100
Zingberg J.: 132
Znosko J.: 31, 32, 107
Zoonen: 15, 17
Zubakow W. A.: 42, 44, 48, 51, 54, 56, 78, 80, 81, 90, 91, 107
Zuchniewicz W.: 37, 107
Zug Szymon Bogumił: 115
Zwierz S.: 27, 28, 40, 86, 90, 106, 107
(Żak): 174
Żarski Tomasz: 19
Żelichowski A. M.: 35, 36, 40, 107
Żychliński T.: 149, 152

SKOROWIDZ NAZW GEOGRAFICZNYCH

Adamówka: 70, 100
Augustówka: 132
Austria: 3, 7, 10, 12, 13, 14, 147
Bełchatów: 103
Bereza: 132
Berlin: 100, 101
Biała Podlaska: 23, 25, 28, 31, 33, 35, 36, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 67, 69, 70, 72, 75, 76, 77, 78, 79, 90, 91, 93, 95, 97, 98, 102, 103, 104, 105, 129, 170, 175
Białka: 26, 39
Białoruś (B.S.S.R.): 5, 42, 44, 48, 51, 52, 78, 79, 81, 83, 90, 96, 102, 104.
Białowieża: **3, 175**
Białystok: **113, 175**
Biebrza: **101**
Bielsk Podlaski: 104
Bliski Wschód: 166
Bobrujsk: 164
Bolonia: 167
Borków: 16
Borowicze: 178
Borsuki: 51, 53, 55, 77, 90, 93
Brazylia: 128
Brda: 106
Brzesko: 16
Brześć n/Bugiem: 20, 27, 28, 105, 128
Bug: 6, 23, 24, 26, 27, 28, 36, 37, 38, 39, 42, 44, 50, 65, 74, 80, 83, 86, 90, 91, 97, 98, 99, 102, 103, 105, 106, 107
Bydgoszcz: 21
Bystrzyca: 39
Bzura: 20, 21, 167
Castel di Sangro: 167
Chełm: 11, 28
Chełmszczyzna: 130
Choroszczówka: 36, 38
Cicibor: 80
Ciechanów: 176
Cieleśnica: 55, 77, 79
Ciemięga: 39
Ciepielów: 155
Coetquidan: 166
Cyłujki: 55
Cytynia: 39
Czaple: 33, 44, 47, 50, 53
Czarna: 39
Czuchów: 55, 79
Czyżów: 103
Czyżówka: 26, 61, 64, 65, 74, 86, 90
Dania: 13
Danówka: 132, 134
Dąbrówka: 131
Derło: 26
Dęblin: 106
Dniepr: 80
Dołha: 130, 132, 140, 144
Dołhołęka: 132, 135, 136, 144, 177
Don: 51
Dömnitz: 55, 79
Drelów: 55, 127, 130, 132, 170
Drohiczyn: 23, 26, 39, 76, 77
Dubicz: 83
Dunajec: 105
Działoszyce: 8, 9
Egipt: 167
Europa: 12, 55, 70, 79, 80, 100, 102, 103, 104, 125, 130, 166, 172, 177
Falatycze: 55, 77, 79
Ferdynandów: 29, 52, 92, 101, 102
Francja (Republika): 7, 13, 132, 152, 166, 180
Fuhne: 55, 78
Garb Włodawski: 27
Garwolin: 83
Gdańsk: 5
Gdynia: 165
Gniezno: 21
Gnojno: 77

Goleń na Mazurach: 60, 70
Gołków: 18
Góry Świętokrzyskie: 48, 107
Grabowiec: 132
Granna: 55
Grodno: 5, 19, 21
Grudziądz: 166
Gubernia Grodzieńska: 101
Halasy: 132, 144, 178
Hanna: 36, 38
Hannover: 104
Hayange dep. Moselle: 180
Holstein: 55
Hołodnica: 55
Horoszki k/Mielnika: 28, 53, 86, 100
Horoszki Duże: 46, 55, 88, 90
Hrud: 25, 31, 54, 55, 66, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 80, 95, 104
Huszlew: 40, 55, 80
Igołomia: 14, 16
Irak: 167
Iwno: 169
Igielsk: 179
Jakówki: 64
Janów Podlaski: 26, 27, 31, 32, 35, 36, 38, 39, 40, 42, 44, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 61, 64, 65, 67, 69, 73, 78, 83, 84, 86, 91, 92, 97, 98
Jastrzębie: 29
Jedlińsk: 17
Jeziora Łęczycko-Włodawskie: 29
Jeziorna k/Warszawy: 15
Jędruszkowice w krakowskim: 160
Jędrzejów: 16
Kalisz: 160
Kama: 42
Kaplonosy: 31
Karpaty: 37, 105, 107
Katowice: 102, 165
Kazanów: 102
Kąkolewnica: 178
Kielce: 6, 17
Kijewice: 44
Kijów: 21, 106
Kleszczów: 103
Klimontów w sandomierskim: 157
Klonownica: 51, 53, 77
Klukówka: 26, 65
Kobryń: 20
Kobylany: 29, 40, 55, 77
Kobyłka k/Warszawy: 11, 22
Kock: 29, 36, 38, 107
Koczarki: 60, 100
Kołacze: 100
Kołczyn: 55
Komarenka: 26
Komarno: 31, 50, 53, 54, 55, 69, 70, 76, 77, 78, 79, 90, 95, 103, 104, 105
Konary: 16
Konin: 21, 54, 78, 100
Koniusza: 14
Konstantynów: 38, 83
Korczyn: 16
Kornica: 26, 29, 30, 33, 35, 45, 50, 53, 74, 76, 79, 83, 93, 97, 99, 102, 107
Koroszczyn: 55
Koszeliki: 130
Koszelówka: 30, 33, 35, 76
Kotlina Sandomierska: 93, 100, 103
Kowanka: 179
Kozienice: 19
Kozi Grzbiet: 48
Kozłów: 17, 51
Kraków: 3, 6, 7, 8, 9, 14, 17, 101, 103, 104, 105, 106, 107, 110, 111, 112, 113, 116, 130, 152, 154, 156, 157, 159
Krępica: 69, 76, 102
Królestwo Polskie: 101, 125, 126, 127, 128, 129, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 147, 148, 149, 157
Królikarnia k/Warszawy: 18
Krukienicze: 54
Krzcięcice: 16
Krzeszowice k/Krakowa: 119, 150
Krzewica: 132
Krzna: 23, 26, 27, 29, 39, 56, 83, 84, 86, 90, 97, 108, 109, 171
Krzymoszyce: 132
Krzywula: 26, 39, 97
Kupczyce: 11, 20
Kurów: 177
Kutno: 166
Kwasówka: 130
Las Błoński: 77
Lendschütz kreis Guhrau (dziś Łęczyca k/Góry Śląskiej): 180
Leningrad: 107
Leszno: 166
Leśna: 27, 39
Lewiczyn: 18

Lipawa: 18
Lipnica: 53, 54
Litwa: 5, 6, 16, 48, 101
Liwiec: 43, 54, 56, 77, 78, 92, 95, 98
Londyn: 163, 167, 168, 169
Losy k/Lubawy: 81
Lublin: 8, 25, 28, 60, 76, 77, 91, 100, 101, 102, 105, 107, 125, 127, 128, 130, 157, 158
Lubelskie Zagłębie Węglowe: 37
Lubelszczyzna: 17, 29, 101
Luborzyca: 14
Luszawa: 48
Lwów: 106, 120
Łańcuchów: 81, 97, 102
Łęczna: 36, 38, 81, 97, 100, 101
Łochów: 36, 38
Łomazy: 35, 42, 49, 50, 55, 79, 80, 91, 93
Łosice: 23, 30, 35, 38, 39, 40, 44, 47, 50, 51, 52, 53, 77, 79, 80, 81, 83, 91, 93, 98, 102
Łódź: 106
Łózki: 132
Łuków: 29, 30, 36, 38, 44, 52, 93, 106, 129
Łyna: 106
Łysów: 50
Maciejowice: 11, 21
Malczyn: 161
Mała: 39
Małaszewicze: 55
Małgorzacin (Małgorzatka): 3, 161, 162
Małogoszcz: 17
Małopolska: 10, 92
Marantów: 54, 78, 100
Marianka na Wyżynie Lubelskiej: 81
Marymont: 18
Matuyama-Bruhnez: 48
Maudina: 51
Mazowsze: 92, 96, 99
Mazury: 37, 60, 103, 104
Mehlbeck: 55
Mielnik n/Bugiem: 26, 27, 28, 31, 32, 33, 35, 40, 53, 74, 79, 86, 93, 97, 99, 100, 104, 106, 107
Mierzwice: 26
Międzyrzec Podlaski: 2, 3, 4, 11, 23, 30, 32, 35, 36, 38, 39, 40, 43, 44, 46, 47, 50, 51, 52, 53, 55, 79, 83, 84, 98, 108, 109, 110, 112, 114, 115, 116, 117, 119, 120, 121, 123, 124, 127, 128, 129, 130, 132, 134, 135, 136, 137, 139, 144, 150, 151, 155, 156, 157, 158, 160, 163, 164, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180
Międzyrzecczyzna: 3, 102, 119, 130, 151, 170
Milejczyc: 83
Mińsk: 102, 103, 104, 107
Mińsk Mazowiecki: 12, 22, 30
Misie: 177
Mogielanka: 54
Mohylew: 21
Mokrany: 31, 45, 50, 51, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 61, 65, 69, 70, 75, 76, 77, 103
Monte Cassino: 167
Moskwa: 80, 115, 130
Mrągowo: 100
Mszonnik: 55
Muchawiec: 27
Narew: 6, 91
Narwia: 40, 41, 42, 43, 44, 92, 98
Neple: 26, 77
Newport: 166
Nicea: 165
Nida: 43, 44, 48, 50, 91, 92, 98
Niemcy (NRD, NRF): 55, 78, 79, 81, 100, 101, 104, 125, 147, 166, 180
Niemen: 101, 106
Nizina Sandomierska: 60
Niż Polski: 99, 105
Nowe Sioło: 60, 61, 103
Nurzec: 39
Odra: 26, 30, 41, 43, 56, 58, 61, 64, 65, 67, 68, 71, 73, 74, 76, 78, 79, 80, 81, 83, 92, 95, 97, 98
Oka: 54, 100
Okrzeja: 21
Oksa: 17
Olszyc: 29
Olszyn: 55
Oronne k/Maciejowic: 21
Osiek k/Staszowa: 153, 157
Ossówka: 31, 50, 53, 54, 55, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 73, 75, 76, 77, 79, 80, 90, 95, 104
Ostrołęka: 6, 19
Ostrów Lubelski: 104
Ostrówki: 132, 144
Otapy: 90, 100
Oxford: 106
Oziaty: 29

Pacanów: 16
Palestyna: 166, 167
Parana: 128
Parczew: 29, 38
Paryż: 147
Pasierby: 180
Pawłów Nowy: 55, 61, 62, 64, 65, 75, 76, 77, 90, 93
Peredyło: 61, 64
Petersburg: 21, 122, 130, 164
Pilica: 18, 20, 80
Pińczów: 16
Piszczac: 35
Piszczka: 108
Piwonia: 39
Płaskowyż Tarnowski: 54, 103
Podgłębokie: 81, 97, 101
Podgórze k/Krakowa: 5
Podlasie: 3, 4, 19, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 31, 52, 73, 74, 76, 77, 83, 90, 91, 92, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 102, 103, 104, 105, 106, 130, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176
Pojezierze Mazurskie: 98
Pojezierze Wielkopolskie: 98
Polany na Litwie: 16
Polesie: 11, 26, 29, 30, 102, 105
Polesie Białoruskie: 104
Polesie Lubelskie: 24, 52, 54, 100
Polska (Rzeczpospolita) 3, 5, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 22, 24, 26, 28, 31, 32, 37, 38, 48, 51, 53, 54, 55, 70, 73, 76, 78, 80, 81, 83, 93, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 109, 110, 112, 114, 120, 126, 130, 134, 144, 155, 157, 158, 163, 165, 166, 167, 168, 175, 176, 177, 178, 179, 180
Połaniec: 16
Poznań: 70, 100, 101, 103, 107, 126, 149, 152, 164, 165, 167, 168, 182
Pradolina Wieprza: 24
Praga (przedm. Warszawy): 12, 21, 22
Prochowice: 181, 182
Próchanki: 33
Próchniki: 29, 45, 50, 53, 77, 81
Prusy: 3, 5, 6, 7, 10, 12, 14
Prypeć: 103, 106
Przasnysz: 48
Przedbórz: 54
Przybyszew n/Pilicą: 18
Przyłęk k/Wodzisławia: 16
Przyłuki: 132
Psków: 164
Puławy: 110, 114, 155, 156, 177
Puszcza Kampinowska: 166
Racławice: 8, 9, 10, 14, 17
Raczki Wielkie: 54, 79, 102
Radom: 17, 153
Radomki: 29, 81
Radoszyce: 12, 22
Radwanicz: 102
Radwanicze: 29
Radzyń Podlaski: 32, 127, 128, 172, 177
Raszyn: 120
Rawicz: 180, 181, 182
Rembertów: 177
Rogoźnica: 132
Rokitno: 55
Rosja: 3, 5, 6, 7, 8, 10, 12, 13, 14, 147, 164
Roztocze Zachodnie: 100
Röpersdorf bei Prenzlau: 101
Równina Kossowska: 103
Równina Łukowska: 26
Równina Parczewska: 26
Równina Rosyjska: 42, 51, 54, 56, 78, 79, 81, 83, 102
Równina Wschodnio-Europejska: 107
Rudka: 27
Rugi: 81
Rusków: 46, 48, 55, 78
Rytwiany: 153
Rzeczniów: 154
Rzym: 165
Saale: 80
Saksonia: 13
San: 41, 43, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 58, 60, 62, 64, 67, 68, 70, 71, 74, 88, 92, 93, 98, 105
Sandomierz: 152, 159
Sandomierszczyzna: 153, 154
Sardynia: 13
Sarenka: 26
Sarnaki: 50, 53, 80, 91
Sekwana: 172
Sengrody (Zagrody): 153
Serpelice: 26, 77, 86
Seroczyn: 29
Sieczków: 16
Siedlce: 21, 26, 33, 44, 105, 130, 137, 133, 175

Siedliszcze: 38
Siemiatycze: 83, 175, 176
Sieniawa: 110
Sienna: 152, 153, 154, 157, 158, 159, 160
Skalbmierz: 8
Sławacinek: 42, 77
Sławatycze: 31, 103
Słomniki: 9, 14
Słupca: 21
Służew: 149
Soły: 18
Sosnowica: 52, 54, 100
Sosnowiec: 103
S. Pietro: 167
Srebrna Góra k/Wapna: 168
Stare Koszary: 29
Stężnica: 52
Stoczek Łukowski: 83, 84
Stołpno: 108
Suraż: 27
Surmacze: 134
Suszno: 29
Syberia: 12
Syrniki n/Wieprzem: 29, 105, 106
Szachtlager: 179
Szawły: 14
Szczekarzowice: 153
Szczekociny: 10, 17
Szepietowo: 179
Ścinawa: 182
Śledzianów n/Bugiem: 42, 44
Świerża: 38
Świnka: 39
Tarłów w sandomierskim: 153, 154, 157
Tarnów: 105
Terebella: 55
Terespol: 11, 20, 23, 26, 29, 32, 33, 35, 36, 38, 40, 43, 50, 53, 79, 83, 86, 91, 93, 106, 128, 129, 180
Tłuszcz: 36, 38
Tłuściec: 177
Toczna: 26, 39, 51, 78, 97
Toruń: 5, 21
Tuliłów: 132
Turna Duża: 26
Turów: 132
Tyśmienica: 39
Uherka: 39
Ukraina: 6, 11, 20, 54, 78, 96, 106, 127
Uskoki: 36, 38
Vichy: 132, 147
Wacken: 55, 79
Wał Kujawski: 99
Wał Trzebnicki: 104
Warka: 17
Warmia: 37, 104
Warszawa, 2, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 37, 56, 67, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 109, 117, 118, 119, 120, 125, 127, 128, 129, 130, 132, 134, 135, 136, 144, 147, 148, 149, 152, 153, 154, 156, 157, 158, 160, 165, 166, 167, 177, 178, 179, 180
Warta: 26, 29, 30, 41, 43, 56, 58, 61, 64, 65, 67, 68, 71, 73, 74, 76, 79, 80, 81, 83, 88, 92, 95, 97, 99, 167
Wawrzeńczyce: 16
Wągrowiec woj. poznańskie: 168
Weinhaus k/Wiednia: 115
Węgorzewo: 70, 106
Węgry: 166
Widawka: 99
Wiedeń: 106, 122
Wielka Brytania (Anglia): 13, 125, 166, 167
Wielkopolska: 6, 11, 20, 167, 168
Wieprz: 29, 37, 39, 52, 93, 94, 101, 104
Wilanów: 131, 132, 142, 149, 150
Wilczyn: 55, 76, 77
Wilga: 51, 52, 54
Wilno: 8, 11, 16, 18, 19
Winiary: 16
Wisła: 5, 8, 17, 26, 28, 36, 38, 56, 61, 73, 81, 83, 86, 88, 90, 91, 92, 97, 101, 106
Wisznice: 3, 31, 161, 162
Wiślica: 16
Witebsk: 21
Witoroż: 130, 132
Witów k/Koszyc: 16
Włochy: 167
Włodawa: 29, 110
Wołyń: 17
Woroblin: 26
Worsy: 132
Woskrzenice: 53, 55, 77
Wólka Nosowska: 27, 77
Wólka Pracka: 18
Wrocław: 100, 103, 104, 132, 178, 181
Wygoda: 161
Wylezin: 29, 106

Wysoczyzna Drohicka: 26
Wysoczyzna Lubartowska: 27
Wysoczyzna Siedlecka: 24, 26, 29, 105
Wysoczyzna Żelechowska: 26
Wysoka: 17
Wyszków: 106
Wyżyna Lubelska: 24, 42, 52, 80, 91, 93, 97, 101, 106
Wyżyna Małopolska: 51
Wyżyna Południowopolska: 103
Wyżyna Środkowopolska: 99
Wzgórze Ostrzeszowskie: 81
Wzgórze Trzebnickie: 81
Zabłocie: 29
Zacisze: 161
Zadworne: 108, 132, 144, 156
Zagnańsk: 17
Zahajki: 130
Zaklęsłość Łomaska: 26, 27, 29
Zakopane: 165
Zambrów: 177
Zamczysko: 109
Zawady: 153, 154
Zawichost: 6
Zbóno: 54, 56, 78, 79, 95, 98, 103
Zamborzyn: 153
Zielawa: 26
Zna: 108, 109
Zwierzyniec na Kurpiach: 99
Zw. Radziecki (ZSRR): 103, 178
Żabce: 130, 132
Żerocin: 132
Żmudź: 19

Skorowidz nazw osobowych i geograficznych opracowała

Teresa Józefa KOWALSKA

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие 3

I. СТАТЬИ И НАУЧНЫЕ СОЧИНЕНИЯ

200 лет Костюшковского восстания и эмиссии польских бумажных денежных знаков 1794—1994 5

Ежи Нитыхорук: Стратиграфия плейстоцена и палеогеоморфология южного Подляся 23

Ивона Вильднер-Нурек: История мендзыжецкой резиденции 108

Станислав Ярмул: Хозяйство в мендзыжецких поместьях в 1866—1886 гг. 125

II. МАТЕРИАЛЫ

Януш Новак: Ксендз Миколай Францишек Денгофф — мендзыжецкий католический приходский священник в 1735—1737 гг. 151

Марьян Ковальски: Временный денежный знак поместий Вишнице и усадьбы Малгожацин (Малгожатка) в период Январского восстания . . 161

Марьян Ковальски: Воспоминания о полковнике Павле Домбском-Нерлих 163

III. БИБЛИОГРАФИЯ

Источники касающиеся мендзыжецкого района. Статьи из журналов и произведений общего содержания 170

IV. ХРОНИКА

I Подляская региональная встреча в Бяловеже на тему „Подляский регионализм", 28—29 января 1994 г. 175

кс. др. Тадеуш Френхович 1906—1986 179

Некрологи: мгр. Фоликс Марчак, 1907—1991 181

Ян Ярчиньски 1924—1993 184

Указатель имен 187

Указатель географических названий 193

TABELE DES MATIÉRES

Préface 3

I. ARTICLES ET DISSERTATIONS

200-éme anniversaire de l'Insurection de Kościuszko et d'emission de billet 1794—1994 5

Jerzy Nitychoruk: Stratigraphie, plejstocen et paleomorphologie du sud de Podlasie 23

Iwona Widner-Nurek: L'histoire de lá résidence de Międzyrzec 108

Stanisław Jarmuł: L'administration des propriétes á Międzyrzec 1866—1886 125

II. MATIÉRES

Janusz Nowak: Le prétre Franciszek Denhoff — le curé de Międzyrzec en 1735—1737 151

Marian Kowalski: L'argent suppléant de lá propriété de Wisznice et de lá ferme de Małgorzacin 161

Marian Kowalski: Pour lá memoire du colonel Paweł Dąbski-Nerlich . . 163

III. BIBLIOGRAPHIE

Documents de source concernant la région de Międzyrzec. Articles de périodiques et d'ouverages de contenu général 170

IV. CHRONIQUE

Les rencontres régional de Podlasie a Białowieża au sujet du regionalisme de Podlasie 28—29 janvier 1994 175

Ks. dr Tadeusz Fręchowicz 1906—1986 179

Nécrologes: Licencie Feliks Marczak 1907—1991 181

Jan Jarczyński 1924—1993 184

Index de noms 187

Index de noms géographiques 193

INHALTSVERZEICHNIS

Vorwort 3

I. ARTIKEL UND ABHANDLUNGEN

200 Jahre des Kościuszko-Aufstandes und Emission des polnischen Papiergeldes 1794—1994 5

Jerzy Nitychoruk: Stratigraphie des Pleistozäns und Palemorphologie des südlichen Podlachiens 23

Iwona Wildner-Nurek: Geschichte der Międzyrzecer Residenz 108

Stanisław Jarmuł: Wirtschaft des Międzyrzecer Landgutes in den Jahren 1866—1886 125

Janusz Nowak: Priester Mikołaj Franciszek Denhoff — Międzyrzecer Pfarrer in den Jahren 1735—1737 151

Marian Kowalski: Ersatzgeld des Landgutes Wisznice und des Vorwerkes Małgorzacin (Małgorzatka) aus der Zeit des Januaraufstandes 161

Marian Kowalski: Erinnerung an den Oberst Paweł Dąbski-Nerlich . . . 163

III. BIBLIOGRAPHIE

Quellenartikel betreffs des Międzyrzecer Gebietes, kompakte Druckschriften, Artikel aus den Zeitschriften und Werken allgemeinen Inhalts . . 170

IV. CHRONIK

I. Podlachiener Regionaltreffen in Białowieża zum Thema „Podlachiener Regionalismus" am 28—29. Januar 1994 175

Prister dr Tadeusz Fręchowicz 1906—1986 179

Nachrufe auf: Mag. Feliks Marczak 1907—1991 181

Jan Jarczyński 1924—1993 184

Personalregister 187

Ortsregister 193

SPIS TREŚCI

Przedmowa 3

I. ARTYKUŁY I ROZPRAWY

200 lat Insurekcji Kościuszkowskiej i emisji polskiego pieniądza papierowego 1794—1994 5

Jerzy Nitychoruk: Stratygrafia plejstocenu i paleogeomorfologia południowego Podlasia 23

Iwona Wildner-Nurek: Dzieje rezydencji międzyrzeckiej 108

Stanisław Jarmuł: Gospodarka dóbr międzyrzeckich w latach 1866—1886 . 125

II. MATERIAŁY

Janusz Nowak: ks. Mikołaj Franciszek Denhoff — proboszcz międzyrzecki w latach 1735—1737 151

Marian Kowalski: Pieniądz zastępczy dóbr Wisznice i folwarku Małgorzacin (Małgorzatka) z okresu Powstania Styczniowego 161

Marian Kowalski: Wspomnienie o płk. Pawle Dąbskim-Nerlich 163

III. BIBLIOGRAFIA

Artykuły źródłowe dotyczące Międzyrzecczyzny. Druki zwarte, artykuły z czasopism i dzieł treści ogólnej 170

IV. KRONIKA

I. Podlaskie spotkania regionalne w Białowieży nt. „Regionalizm Podlaski" 28—29 stycznia 1994 r. 175

Ks. dr Tadeusz Fręchowicz 1906—1986 179

Nekrologi: mgr Feliks Marczak 1907—1991 181

Jan Jarczyński 1924—1993 184

Skorowidz nazw osobowych 187

Skorowidz nazw geograficznych 193

WYDAWNICTWA
TOWARZYSTWA PRZYJACIÓŁ NAUK W MIĘDZYRZECU PODLASKIM

1. Rocznik Międzyrzecki (organ Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Międzyrzecu Podlaskim) t. I (1969), t. II (1970), t. III (1971), t. IV (1972), t. V (1973), t. VI (1974), t. VII (1975), t. VIII (1976), t. IX (1977), t. X (1978), t. XI (1979), t. XII—XIII (1980—1981), t. XIV—XV (1982—1983), t. XVI—XVII (1984—1985) t. XVIII (1986), t. XIX (1987), t. XX—XXI—XXII (1988—1989—1990), t. XXIII—XXIV (1991—1992), t. XXV (1993).

2. Kowalski Marian: Bibliografia powiatu radzyńskiego i jego regionu. Międzyrzec Podl. 1969

3. Statut Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Międzyrzecu Podlaskim. Międzyrzec Podl. 1970 wyd. I; 1980 wyd. II

4. IV Zjazd wychowanków bialskich liceów ogólnokształcących 14—15 września 1968 r. (praca zbiorowa). Międzyrzec Podl. 1969

5. Zbrodnie hitlerowskie w powiecie Biała Podlaska w latach 1939—1944, (praca zbiorowa pod redakcją naukową dr Mariana Kowalskiego). Międzyrzec Podl. 1971

6. Kowalski Marian i Sroka Jerzy: Wystawa malarstwa i grafiki bialczan. Międzyrzec Podl. 1972.

7. Kowalski Marian i Sroka Jerzy: Ludwik Maciąg. Wystawa malarstwa i grafiki. Międzyrzec Podl. 1972

8. Od Akademii Bialskiej do AWF (praca zbiorowa pod redakcją naukową dr Mariana Kowalskiego). Międzyrzec Podl. 1973

9. Kornacki Ryszard: Wyjście z ciszy. Międzyrzec Podl. 1973

10. Kowalski Marian: Pieniądz papierowy Rzeczypospolitej 1794—1866. Międzyrzec Podl. 1974

11. 50-lecie Stowarzyszenia KOŁA BIALCZAN 1922—21.IX.—1972. (praca zbiorowa pod redakcją naukową dr Mariana Kowalskiego). Międzyrzec Podl. 1974

12. Katalog wystawy zbiorów dr Mariana Kowalskiego. Ordery — odznaczenia i znaki pieniężne ZSRR 1917—1977. Międzyrzec Podl. 1977

13. Lewczuk Grażyna: Martyrologia mieszkańców województwa bialskopodlaskiego w latach 1939—1944. Informator stałej wystawy w Oddziale Historycznym Muzeum Okręgowego w Białej Podl. (pod redakcją naukową dr Mariana Kowalskiego). Międzyrzec Podl. 1979

14. Portret Józefa Ignacego Kraszewskiego w medalierstwie i rzeźbie. Katalog wystawy. Międzyrzec Podl. 1981

15. Ordery, odznaczenia, odznaki, orły i medale ludowego Wojska Polskiego. Informator wystawy poświęconej XXXVIII rocznicy LWP 1943—12 X.—1981. w Muzeum Okręgowym w Białej Podlaskiej październik — listopad 1981. Międzyrzec Podl. 1981

16. Kowalski Marian: Znaki pieniężne ZSRR 1917—1982. Międzyrzec Podl. 1983

17. Kowalski Marian: Medale, odznaki, biżuteria, numizmatyka i filatelistyka Powstania Styczniowego. Międzyrzec Podl. 1987

18. Portret Henryka Sienkiewicza w modelarstwie, rzeźbie, numizmatyce i filatelistyce. Międzyrzec Podl. 1989

19. Portret Marii Konopnickiej w medalierstwie, rzeźbie, numizmatyce i filatelistyce. Międzyrzec Podl. 1990

20. Cennik Nr 4 banknotów i monet polskich i innych walorów pieniężnych i pamiątkowych. Międzyrzec Podl. 1991

21. Lipka Mieczysław: Nasz mały świat (wiersze dla dzieci). Międzyrzec Podl. 1991

22. Cennik Nr 5 banknotów i monet polskich i innych walorów pieniężnych i pamiątkowych. Międzyrzec Podl. 1993

23. Portret Marii Dąbrowskiej w medalierstwie, rzeźbie i filatelistyce. Międzyrzec Podl. 1993

Redakcja zastrzega sobie prawo dokonywania w rękopisach zmian tytułów, dodawania podtytułów, skrótów i przeróbek technicznych oraz poprawek stylistyczno-językowych.

Rękopisów nie zamówionych Redakcja nie zwraca.

Nakład 1000 + 120 egz. Obj. ark. druk. 21, wyd. 22,5. Papier ilustr. kl. III, gr. 80 70 × 100.

Druk DSG. Zam. nr 579

ISSN 0137-3307

ISSN 0137–3307

TOWARZYSTWO PRZYJACIÓŁ NAUK W MIĘDZYRZECU PODLASKIM

ROCZNIK MIĘDZYRZECKI

TOM XXVI

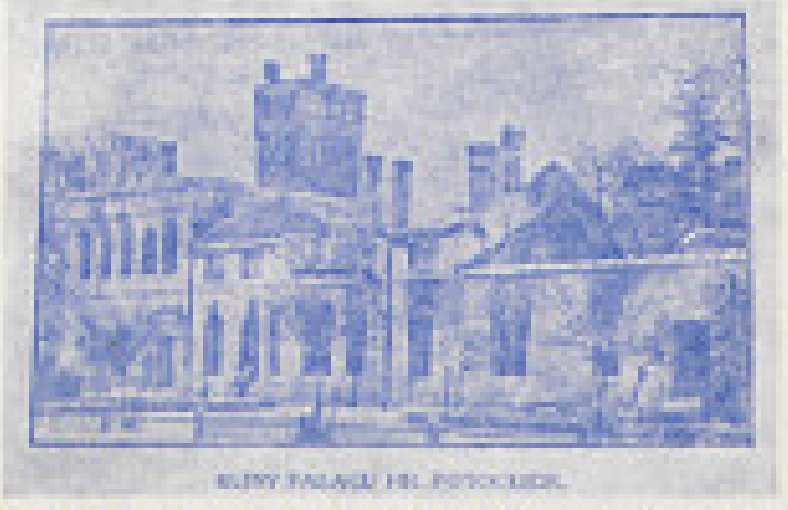

RUINY PAŁACU HR. POTOCKICH

MIĘDZYRZEC PODLASKI 1984